

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

III cild

Yeni dövr

Prof. Dr.
Nizami Cəfərov

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

ÇAŞIOĞLU
2007

Azərbaycanda
Atatürk Mərkəzi

Kitabın nəşrinə sponsorluq etmiş
cənab Arif Qaraşova,
millət vəkili Ərəstun Cavadov, Hüseynbala Mirələmov,
Nizami İsgəndərov və Eldar Quliyevə
təşəkkür edirik

Türk xalqları ədəbiyyatı. Yeni dövr.
Bakı: Çarşoğlu – Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 2007. –320 s.

ISBN 9952-27-037-2

T 4602020400-311
082-07

©“Çarşoğlu” nəşriyyatı, 2007
© “Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi”, 2007

Ö N S Ö Z

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən (XVI-XVII əsrlərdən) türk xalqlarının etnoregional diferensiasiyası özünü daha aydın şəkildə göstərməyə başlayır.

Şərq, yaxud Türkünstanda karluq türkləri özbək və uyğur; qıpçaq türkləri - qazax, qırğız və Altay xalqları olmaqla ayrılırlar; oğuz türkləri isə türkmən xalqını yaradır.

Şimal-Qərbdə qıpçaq türkləri tatar, başqırd, qumuq, qaraçay, balkar, noqay və s. xalqlara bölünürlər.

Cənub-Qərbdə oğuz türkləri-Anadolu (osmanlı) və Azərbaycan türkləri olaraq fərqlənirlər.

...Beləliklə, yeni dövr öz etnosiyası müstəqilliyinə çalışan, bu və digər səviyyədə milli bütövlük kompleksi nümayiş etdirən türk xalqlarının formalaşması dövrüdür. Ancaq məsələ (və türk xalqları tarixinin paradoksu!) bunda idi ki, mikrobütövlük makrodiferensiasiya ilə müşaiyət olunurdu. Türk coğrafiyasının genişliyi (və əksinə, türk insanının etnocoğrafi təfəkkürünün məhdudluğu!) türkçülük ideyasının miqyasını daraldır, özünəməxsusluğun hüdudlarını maksimum kiçildirdi.

Orta əsrlərin möhtəşəm türk dövlətləri artıq yox idi. Yalnız Osmanlı imperiyası qalmışdı ki, o da yeni dövrün güclü beynəlxalq təzyiqlərinin obyektinə çevrilmişdi. Texnologiya baxımından irəli getmiş Qərbin Şərqə müdaxiləsində ön cəbhə Osmanlı idi.

XVII-XVIII əsrlərdə get-gedə güclənən Rusiya tədricən türk torpaqlarını istila edir, xristianlığı yayır, Qərbdən öyrəndiyi idarəçilik üsullarını tətbiq etməklə türklərin hesabına böyük bir imperiya yaradırdı. Sülalələr, tayfalar arasında əsrlərlə davam etmiş siyasi intriqalar “kafirlər”in inamla irəliləməsinə, Türkünstanın şərq ucqarlarına qədər gedib çıxmasına imkan verirdi.

Yeni dövrün əvvəllərindən etibarən türk xalqları öz milli mənləklərini siyasi özünütəsdiqdən çox mədəni-ədəbi özünüifadədə göstərirdilər. Xaqanlıq sülaləsinin dövrü bitmiş, hökmdarlıq kultu itmişdi. Ədəbiyyata görünməmiş bir miqyasda xalq kütlələrinin istəkləri, arzuları, adi türk insanının hər hansı "nüfuz kompleksi"ndən uzaq hissləri gəlirdi. Yerli ləhcələr ədəbi normaya çevrilir, orta əsrlər ümumtürk ədəbi dili (türki) süqut dövrünü yaşayırdı.

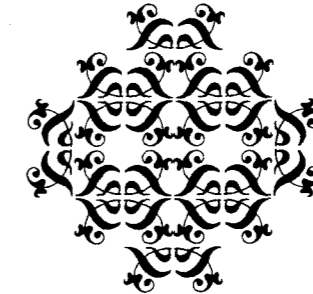
"Gen" dən gələn orta q köklər üzərində hər bir müstəqil, yaxud yarımüstəqil türk xalqının "öz" eposu, ədəbi-bədii təfəkkürü, estetik dünyagörüşü formalaşırdı.

XVII-XVIII əsrlərdən Anadolu (osmanlı) və Azərbaycan türklərinin, türkmənlərin, XIX əsrdən tatarların, qazaxların, özbəklərin və s. ədəbiyyatı yeni dövrün ideoloji tələblərinə cavab verməyə başladı. Realizm, tənqidi təfəkkürün inkişafı, ictimai-siyasi motivlərin güclənməsi ...və nəhayət, Qərbə maraq türk ədəbiyyatlarına yenə keyfiyyət, miqyas gətirdi.

Etiraf etmək lazımdır ki, orta dövr türk ədəbiyyatı qədim türk ədəbiyyatından (xüsusilə islama qədərki ədəbiyyatdan) daha "nüfuzlu" idi. Onun özünəməxsus "diplomatiya"sı- islam hüdudundakı ideya axtarırları qədim türk ədəbiyyatının "sadələvh" poetexnologiyası ilə ifadə oluna bilmirdi... Lakin məhz müsəlman mədəniyyəti kontekstində etiraf olunmaq üçün göstərilmiş qeyri-təbii tarixi cəhdlərin də sonu olmalı idi.

Və təbii yüksəliş xalq ədəbiyyatından başladı...

KOROĞLU

“Koroğlu” dastanı ümumən müxtəlif türk (və bir sıra qeyri-türk) xalqları arasında bu və ya digər dərəcədə yayılsa da, mükəmməl epik yaradıcılıq aktı olmaq etibarilə tarixən Azərbaycan xalqına, Azərbaycan türklərinə mənsubdur. Azərbaycan “Koroğlu”su mənsub olduğu xalqın şifahi ədəbiyyatının (bütövlükdə mədəniyyətinin) intibahı dövründə böyük milli-ictimai təfəkkür enerjisinin məhsulu kimi meydana çıxmış, həmin xalqın bir neçə əsrlik tarixi marağını, sosial-siyasi, ideoloji və mənəvi-estetik dünyagörüşünü, mentalitetini, milli ehtiraslarını əks etdirmişdir.

“Koroğlu”nu Azərbaycan ictimai-estetik təfəkkür tarixindəki mövqeyinə görə, ancaq “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisə etmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının, “Koroğlu” isə Azərbaycan millətinin formalaşdığı dövrün ovqatmm, sosial-siyasi, etnoqrafik proseslərin hər dövrdəki özünəməxsus təzahürüdür. Və heç də təsadüfi deyil ki, “Koroğlu” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında qırılmaz semantik-struktur (poetik) əlaqə vardır ki, həmin əlaqəni etiraf etmədən Azərbaycan “Koroğlu”sunun nəinki genezisini, heç tipologiyasını da müəyyənləşdirmək mümkün deyil - “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya qədər türk-oğuz ozanı Azərbaycan aşığına transformasiya olunur...

“Koroğlu”nun Qərb və Şərq variantları, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, həm məzmun, həm də formaca biri digərindən kifayət qədər fərqlənir, - Qərb variantları Azərbaycan, türk, erməni, gürcü, kürd, ləzgi və s. Şərq variantları isə türkmən (“Goroğlu”), özbək, qazax (hər ikisində “Qoroğlu”), tacik (“Quruqli”, yaxud “Qurquli”) variant və ya versiyalarından ibarətdir. Eposun Qərb variantları, demək olar ki, bütünlüklə real, tarixi hadisələrdən, əhvalatlardan bəhs etdiyi halda, Şərq variantları əfsanəvi-mifik obrazlar, süjetlərlə zəngindir, - Qərb variantları əsasən nəslə, Şərq variantları isə şerlədir.

“Koroğlu”nun müxtəlif variant, yaxud versiyaları üzərindəki müşahidələr göstərir ki, həmin variant, yaxud versiyalar, aralarındakı məzmun fərqlərinin böyüklüyündən və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq, bir mənbədən - Azərbaycan “Koroğlu”sundan törəmişlər; hər şeydən əvvəl ona görə ki, tipoloji baxımdan bu variant daha mükəmməl, daha tarixi və daha realistdir, ona görə də daha çox törəmə-artma, improvizasiya potensialına malikdir. Və Koroğluşünas X.Koroğlunun belə bir fikri tamamilə doğrudur ki, ondan artıq müxtəlif etnik mənşəli xalqda “Koroğlu” yazılı şəkildə

fiksasiya olunsa da, “əsas süjet, görünür, Azərbaycanda müəyyənleşmişdir”.

“Koroğlu”nun Qərbdən Şərqə doğru yayıldığını güman etmək üçün hər cür əsas vardır, - Azərbaycanı, Anadolunun Şərqini əhatə edən cəlalilər (XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlləri) hərəkəti “Koroğlu”nun ilk süjetlərini, yaxud epizodlarını bu ərazidə (Qərbdə) meydana çıxarmalı, sonra həmin süjet və ya epizodlar oğuz-türkmənlər vasitəsilə Şərqə nəql olunmalı idi. Digər tərəfdən XVII əsrdə türk dünyasının etnik-siyasi baxımdan ən gərgin nöqtəsi məhz Qafqaz (Azərbaycan) idi ki, burada yalnız tarix səhnəsinə çıxmağa hazırlaşan bir millətin- Azərbaycan millətinin taleyi həll olunmurdu, digər oğuz türklərinin (Türkiyə türklərinin, türkmənlərin) milli özünü-təşkil prosesi də az və ya çox dərəcədə həmin regionla bağlı idi.

Lakin Şərq “Koroğlu”su ancaq mənşəyi, bir sıra obraz, epizod-süjet və motivlərinə görə Qərb “Koroğlu”su ilə eynidir, ümumiyyətlə isə orijinal variant və ya versiyalardan ibarətdir - hər bir türk xalqı (türkmən, özbək, qazax və s.) “Koroğlu”ya öz tarixi-etnik marağını, mənəvi etnoqrafik xarakterini, ictimai-siyasi problemlərini gətirmiş, onu (“Koroğlu”nu) hansı epik, bədii-estetik səviyyəyə qaldırıb-qaldırmamasından asılı olmayaraq, özününkü etmişdir (B.A. Kərriyev).

Azərbaycan “Koroğlu”su Qərb variantlarının, qeyd olunduğu kimi, əsasını təşkil edir - “istər ayrı hissələ-ayrı rinin, qollarının ilk yaranmasında, istərsə də yaşadığı əsrlər boyu daha da zənginləşməsində, cilalanmasında bizə məlum olmayan sayızsız hesabsız söz sənətkarlarının iştirak etmiş olduğu ən əzəmətli dastanlarımızdan biri (M.H.Təhmasib) “Koroğlu” milli təşəkkül dövründə mənsub olduğu xalqın, millətin hansı yaradıcılıq (və geniş mənada özünü-təşkil) imkanlarına malik olduğunu göstərir. Mütəşəkkilliyinə, xalqın ictimai-siyasi problemlərini əks etdirmə imkanına, estetik-poetik səviyyəsinə görə nə Türkiyə türklərinin “Koroğlu”su, nə də erməni, gürcü, kürd, ləzgi və s. “Koroğlu”su Azərbaycan “Koroğlu”su ilə müqayisə oluna bilməz - eyni zamanda qeyd edək ki, Qafqazda yaşayan qeyri-türk mənşəli xalqların “Koroğlu”su əsasən Azərbaycan “Koroğlu”sunun ayrı-ayrı süjetlərinin variasiyası, bir sıra hallarda isə bilavasitə tərcüməsidir. Heç də təsadüfi deyil ki, vaxtilə qeyri-türk mənşəli bir sıra qonşu xalqların ifaçı-aşıqları müxtəlif məclislərdə “Koroğlu”nun süjetini Azərbaycan türkcəsindən çevirərək öz dillərində (ermənicə, gürcücə,

ləzgiyə və s.) danışmış, dastandakı qoşmaları isə məhz Azərbaycan türkcəsində oxumuşlar (XVII-XIX əsrlərə aid bir sıra əlyazmaları da bunu göstərir). Yəni Qafqaz - Kiçik Asiya regionunda “Koroğlu”nun aparıcı dili Azərbaycan türkcəsi, təmsil və təbliğ etdiyi ideya-estetik mədəniyyət Azərbaycan mədəniyyəti olmuşdur.

Azərbaycan “Koroğlu”su formalaşdığı dövrdən həm yazıya alınağa, həm də yazılı ədəbiyyata təsir göstərməyə başlamışdır - əlbəttə, bunun səbəbi yalnız “Koroğlu”nun XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətindəki böyük tarixi mövqeyə malik olması deyil; həmin dövrdə, görünür, əsasən intibah düşüncəsinin təsiri ilə xalq ədəbiyyatı böyük nüfuz qazanır və kütləvi şəkildə, qarşısızalmaz bir sürətlə yazıya köçürülür - bunun miqyasını təsəvvür etmək üçün deyək ki, XVI-XVIII əsrlər aşiq yaradıcılığı nümunələri, bir sıra dastanlar yalnız ərəb (Azərbaycan türkü) əlifbasında deyil, erməni və gürcü əlifbalarında da yazıya alınmış, bunların əksəriyyəti itib-ətməmiş, çox az bir qismi bugünə qədər gəlib çıxmışdır.

“Koroğlu”nun əlyazmaları daha çox olmuşdur - bunun bir səbəbi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dastanın Qafqazda geniş yayılması, ədəbi-estetik nüfuzu idisə, başqa bir səbəbi onun görünməmiş bir sürətlə törəyib-artması, inkişaf etməsi, qeyri-adi potensiala malik olub get-gedə yeni süjetlər, motivlər, ideyalar və s. ilə zənginləşməsi idi. “Koroğlu” yaradıcı aşığa, el sənətkarına dövrün, günün ictimai problemlərini ümumiləşdirmək, həmin problemlərə xalqın münasibətini bildirmək, ya analitik, ya da təhtəlsüzür bir şəkildə təqdir-təsdiq və ya inkar etmək üçün qeyri-məhdud imkanı verirdi. Azərbaycan xalqının milli intibahı dövründə folklorun, dastan-epos yaradıcılığının qazandığı bu qeyri-məhdud imkanı, improvizasiya sürətini yazı əks etdirə (ehtiva edə!) bilmirdi.

Görkəmli koroğluşünas M.H.Təhmasib, görünür, daha çox sovet ideologiyasının təsiri altında belə bir fikir söyləmişdi ki, “diqqət edilsə, “Koroğlu” eposunun da Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsindən sonrakı dövrdə daha da böyümə, genişlənmə mənasında inkişaf etmədiyi aydın olur. Çünki bu birləşmə ilə “Koroğlu” eposunun əsas mübarizə obyektinə olan Osmanlı və İran istilasını aradan qaldırmışdır”. Əlbəttə, bu nəinrb köhnəlmiş, hətta eyni zamanda yanlış fikirdir - hər şeydən əvvəl, ona görə ki, “Koroğlu” dastanı Azərbaycan millətinin formalaşması dövründə milli-etnoqrafik müstəqiliyi tərənnüm edən bir əsər (epos) olduğundan o hər cür istilanın, hər hansı yadelli düşməyə boyun əyməyin

əleyhinədir və necə Kİ, sovet ideologiyası Azərbaycanda milli demokratik tərəkürü əsasən iflic etməmişdi, o vaxta qədər “Koroğlu”nun törəmə, inkişaf edib zənginləşmə potensialı qalırdı.

...”Azərbaycan Rusiyaya birləşdiyi zaman burya gəlmiş ilk general yerli əhalidən Koroğlu haqqında soruşur... Koroğlunu görmək istəyir..

Qoca ağsaqqal bir kişi deyir:

- Sən əmr elə uzun buynuzlu bir qoç gətirsinlər...

...Gətirirlər. Qoca yer qazıb qoçu buynuzlarına qədər yerə basdırır. Sonra atını minib cövlənə gətirir. Çaparaq gəlib keçəndə əyilib torpağa basdırılmış qoçun iki buynuzundan tutur, qaldırıb göyə tullayır. Atı bir qədər sürüb sonra döndərir, qılıncını çəkir, çaparaq gəlib qılıncı ilə qoçu göydə iki şaqqaya bölür. Sonra bir tərəzi gətirib şaqqaları çəkdirir, hər iki şaqqa misqal-misqala bərabər gəlir. Qoca deyir:

- Mən Koroğlunun ən cavan dəlisi Eyvazam. Koroğlu lazım olmayan yerə getməz. Əgər lazım olsa, çağırılmamış da gələr”.

M.H.Təhmasib yazır: “Bu əfsanə “Koroğlu” eposunun, əgər belə demək mümkündürsə, son sözüdür. Bununla belə, əzəmətli eposun daha da böyümək mənasında inkişafı dayanır”.

Görkəmli Koroğluşunasın bu mülahizəsi də prinsip etibarilə özünü doğrultmur - “əfsanə”də “Koroğlu” dastanının təmsil etdiyi epik ənənə-mədəniyyətin hələ çox güclü olduğunu, konkret tarixi hadisəyə - Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına müəyyən münasibət bildirildiyini görürük. “Koroğlu” XVII-XVIII əsrlərdə olduğu kimi XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində də öz epik həyatını törəmə-zənginləşmə istiqamətində yaşamış, bir sıra qollar məhz bu zaman meydana gəlmişdir. Lakin, heç şübhəsiz, “Koroğlu” epik sistem-mədəniyyətinin (geniş mənada eposunun!) mükəmməl bir yaradıcılıq aktı kimi təzahürü XVII əsrdə baş vermişdir, o, xalqın bağrından bir vulkan kimi məhz bu əsrdə püskürmüş, sonrakı dövrlərdə isə formalaşma-inkişaf, törəmə-zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Və bu proses dastanın epik tipologiyasının müəyyənləşməsində heç də ilkin “püsgürmə” - doğuluş dövründəkindən az rol oynamamışdır - xüsusilə XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısında epos-potensialdan epos-sənətə doğru mükəmməl bir təkamül dövrü keçmiş, Azərbaycan intibahının, demək olar ki, bütün gücünü əks etdirmişdir.

“Koroğlu”nun təşəkkül-formalaşma tarixini təxminən aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar:

1. XVI əsrin əvvəllərindən XVII əsrin əvvəllərinə qədər - mə-nəvi-kulturoloji, estetik potensialın müəyyənləşməsi, XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini itirməsi ilə əlaqədar olaraq milli müstəqillik uğrunda mübarizənin güclənməsi nəticəsində eposun meydana çıxması üçün mə-nəvi, psixoloji və ideoloji şəraitin yetişməsi.

2. XVII əsrin əvvəllərindən ortalarına qədər - eposun ideya-estetik əsaslarının, strukturunun, ilk süjet-epizodlarının, əsas obrazlarının yaranması.

3. XVII əsrin ortalarından XVIII əsrin əvvəllərinə qədər - dastanın əsasən, formalaşması, dövrün böyük şifahi söz sənətkarları- aşuqlar tərəfindən ideya-məzmun və poetik struktur baxımından mükəmməl sənət faktına çevrilməsi, eyni zamanda ilkin variant, yaxud versiyaların təşəkkülü.

4. XVIII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin ortalarına qədər - dastanın epik potensialın tam gücü ilə təzahürü, milli eposa çevrilməsi, variantlaşmanın güclənməsi, ayrı-ayrı qolların, yaxud bütövlükdə dastanın yazıya alınması, Azərbaycan aşuqlarının repertuarında əsas əsərə çevrilməsi, yeni qollarla zənginləşməsi, gələ-gələ daha da cilalanıb mükəmməlləşməsi.

5. XIX əsrin ortalarından XX əsrin 30-cu illərinə qədər - sənətkarlıq baxımından daha da zənginləşməsi, xüsusilə ifaçı aşuqlar tərəfindən müxtəlif məclislərdə daha çox söylənilməsi, ardıcıl şəkildə toplanması, yazılı ədəbiyyata, milli ictimai tərəkürə müəyyən təsir göstərməsi... Və XX əsrin 30-cu illərindən sonra ümumiyyətlə aşuq-dastan sənətinin süqutu ilə bağlı olaraq arxaikləşməsi...

Əlbəttə, bu bölgədə müəyyən şərtiliyin olması təbiidir - şərti olmayan isə odur ki, “Koroğlu” XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər, yeni təxminən üç əsr xalqın folklor tərəküründə yaşamış, onun qəhrəmanlıq idealının faktı, hadisəsi kimi mövcud olmuşdur. “Koroğlu” mövcud olduğu xalqın əxlaqına, mə-nəviyyatına, psixologiyasına mükəmməl bir məktəb səviyyəsində əsrlərlə təsir göstərmiş, millətin əsas düşüncəsinin miqyasını bütün genişliyi, coxtərəfliliyi, zənginliyi ilə əhatə etmişdir. IX-XI əsrlərdən sonra Azərbaycan dastan yaradıcılığının milli epos tərəkürünün potensialı miqyasında təzahürü məhz XVII-XIX əsrlərdə “Koroğlu”nun şəxsində olmuşdur.

Azərbaycan “Koroğlu”su (eləcə də onun bilavasitə təsiri altında formalaşmış inkişaf etmiş Qərb variant və ya versiyaları), əsasən, real

(konkret) tarixi hadisələrin inikasıdır və “Koroğlu” qəhrəmanlarının adlarına real tarixi şəxsiyyətlərin adları kimi tarixi əsərlərdə təsadüf olunur, - bununla belə, eposun alt qatında (iş strukturunda!) zəngin mifik potensiyasının udulduğunu görmək o qədər də çətin deyil və “Koroğlu”da həmin mifoloji qat, demək olar ki, bütünlüklə üst qatın (dış strukturun!) geniş mənada realizmin ixtiyarındadır, ona tabe olmuş, hətta onun (üst qatın) təzyiqi ilə bir sıra hallarda deformasiya olunmuşdur.

Lakin müəyyən məqamlarda alt qatın tamamilə üst qata çevrildiyini görməmək, sadəcə olaraq mümkün deyil...

“Günlərin bir günü Alı kişi Rövşəni yanına çağırıb dedi:

- Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli bir igid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz, hər kim Qoşabulağın suyundan içə aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürəkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər. Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb, get, axtar, Qoşabulağı tap...”

Rövşən həmin bulağı tapır, bir qab doldurub başına tökür, bir qab içir, bir qab da doldurub atasına gətirmək istərkən görür ki, köpük daha yoxdur, bulaq durulub. Kor-peşman geri dönür.. Və Koroğlu atası Alı kişini Qoşabulağın yanında dənf edir.

“Koroğlu” dastanında mifoloji obrazların bu cür fəal şəkildə meydana çıxması, yaradıldığını, dərin tarixi köklərə malik olduğunu göstərir. Alı xüsusilə baş qəhrəmanın fəaliyyətinin miflə bağlılığı eposun mifoloji semantikasının zənginliyini, onun qədim mənəvi-estetik yaddaş əsasında kişi və Koroğlu obrazlarının mifoloji mənşəyindən bəhs edən M.Seyidov bu baxımdan, heç şübhəsiz, haqlıdır. Alı kişi daha çox “iyə”dir, yaxud tanrıçıdır, axırda Çənlibelin mifik hamisinə çevrilir və Koroğlunu mühafizə edən, demək olar ki, bütün fiziki, ruhi qüvvələri ona (Koroğluya) məhz Alı kişi verir.

İstər Koroğluda, istərsə də “Koroğlu”nun digər qəhrəmanlarında (onların hər birində) az və ya çox dərəcədə ilahi güc var, - düzdür, həmin güc dastanda mümkün qədər gizlədilir, mifik işığı nə qədər imkan varsa söndürülür, lakin hərərəti qalır və hər an hiss

edilir.

“Koroğlu” Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının yüksəliş dövrünün məhsuludur və qeyd etmək lazımdır ki, həmin ədəbiyyat folklorun klassik ədəbiyyata (normativliyə) can atması cəhdinin nəticəsi olub özünəməxsus fəlsəfi-estetik, poetik xüsusiyyətlərə malikdir; onlardan başlıcası odur ki, aşiq qədim türk mifologiyası ilə sufiliyi, sufiliklə həyatiliyi (realizmi) birləşdirməyə cəhd edir.. Aşiq sənətinin əsas ideya-estetik prinsiplərini, ümumən tipologiyasını müəyyən etməyə imkan verən əsərlərdən biri (daha doğrusu, birincisi!) məhz “Koroğlu”dur - “Koroğlu”nun müəllifi kimdir? sualına da elə bilirik ki, ən doğru cavab budur: Aşiq! Mükəmməl aşiq məktəbi olmasa idi, heç şübhəsiz, “Koroğlu” kimi mükəmməl bir dastan - epos da olmazdı. Aşiq “Koroğlu”nun həm müəllifi, həm də qəhrəmanıdır və təsadüfi deyil ki, folklorşünaslıqda Koroğlunun tarixi şəxsiyyət kimi cələri-qiyamçı olması barədəki mülahizə ilə yanaşı, “şair-aşiq olması fərziyyəsi” də “ağlabatan” sayılır. Dastanın qəhrəmanı özünün aşiq olduğunu bir neçə yerdə - ya ciddi, ya da zarafatla deyir; məsələn:

Salam verdim, salam almaz,
Görüm kəssin salam səni.
Axçasız, pulsuz aşığam,
Pulum yoxdur, alam səni.

Koroğlu yalnız fiziki gücü ilə deyil, haqq aşığı olması ilə də, haqlı olaraq öyünür:

Meydana girəndə meydan tanıyan,
Haqqın vergisinə mən də qanıyam;
Bir igidəm, igidldrin xanıyam,
Bu ətrafda bütün hər yan mənimdi!..

Və beləliklə, Aşiq “Koroğlu”da özünün sənət ideologiyası üçün vacib olan üç fəlsəfi-estetik Komponentin özünəməxsus “kompozisiya”sını təqdim edir: mifologiya-sufilik, həyatilik (realizm).

XVII-XVIII əsrlər (son orta əsrlər) Azərbaycan dastanlarının hamısında olduğu kimi, “Koroğlu”da da aşıqlıq qəhrəmanların, demək olar ki, hamısını xarakterizə edir - onların hamısı birinci növbədə (təbiətləri etibarilə) aşıqdırlar: sözlərini sazla deyirlər. Lakin aşıqlıq ancaq saz götürüb söz deməkdən ibarət deyil, mənəvi-

əxlaqi bir keyfiyyət olaraq, onların daxili aləmini müəyyən etməkdir.

Və xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “Koroğlu”da bu Aşığın avtobioqrafik obrazı da mövcuddur.

“Koroğlu” eposu XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının ictimai-fəlsəfi, estetik-kulturoloji ideyaları əsasında, onların güclü təzyiqi ilə formalaşmışdır - həmin intibah aşağıdakı əlamətlərlə təsdiq olunur:

1) qədim türk, türk-oğuz mifologiyası dövrün mədəniyyətinin (eləcə də ədəbiyyatın) genetik əsasında dayanır, yaradıcılığın generatoru kimi çıxış edir;

2) XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti milli özünüdərk faktı olaraq təzahür edir (həmin əlamət mədəniyyətin həm məzmununda, həm də formasında özünü göstərir);

3) XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti, nəticə etibarilə, realist mədəniyyətdir.

Həmin əlamətlər dövrün ən nəhəng abidəsi olan “Koroğlu” eposunu, əlbəttə ki, birinci növbədə xarakterizə edir.

XVII-XVIII əsrlərdə ümumşərq mədəniyyətinin daşıyıcısı olan orta əsrlər şəhərinin dağılması, bunun əvəzində Azərbaycan kəndinin ictimai-mədəni mövqeyinin güclənməsi müşahidə edilir. Kəndli şəxsiyyəti ədəbiyyatda (ümumi mədəniyyətdə) görünür, get-gedə bu mövqe daha da güclənir. Eyni zamanda orta əsrlər şəhərinin yerində intibah şəhəri meydana çıxmağa başlayır ki, bu da xüsusilə yeni tipli tacir zümrəsinin formalaşması, onun cəmiyyətdə yüksək nüfuz qazanmasına səbəb olur (tacir təfəkkürü folklorda xüsusilə aşiq-dastan yaradıcılığında özünəməxsus bir fəallıqla iştirak edir; məhəbbət dastanlarında tacirlərin obrazı yaradılır, ticarət terminləri, ifadələri sürətlə metaforalaşır və s.).

İntibah dövründə milli özünüdərk tərkib hissəsi olaraq insanın - şəxsiyyətin özünüdərk də güclənir ki, bunun da ədəbiyyatda, xüsusilə folklorda parlaq ifadəsini görməmək mümkün deyil, intibah mədəniyyəti insanı çöllərə salmır, Məcnun eləmir (bu mənada məcnunluq fəlsəfəsi - bütövlükdə Füzuli inkar edilir, İnsan XVII-XVIII əsrlərdə Məcnun yox, dəli (Koroğlu dəlisi) və Koroğlu olmaq səlahiyyəti qazanır... Məhəbbət onu (insanı) cəmiyyətdən uzaqlaşdırmır, əksinə, ona (cəmiyyətə) daha da yaxınlaşdırır - aşıqlar “buta alırlar”, onların məhəbbəti günah yox, “təqdiri-xuda” sayılır.

İntibah ədəbiyyatı (əsəri!) insanın azadlığını, onun fiziki, mə-

nəvi gücünü, estetikasını tərənnüm edir - Koroğlu (və dəliləri) heç kimə boyun əymirlər, “bir qaşiq qan”dan ötrü düşməne yalvarmırlar, öz azadlıqlarını güzəştə getmirlər. “Koroğlu”dakı haqq, ədalət, humanizm qəhrəmanların davranışında, fəaliyyətində nəinki əxlaqi-mənəvi keyfiyyət, həm də dastanın (və zamanın) təbiətindən irəli gələn fəlsəfi prinsip kimi təzahür edir. Qəhrəmanlıq orta əsrlərə məxsus xüsusiyyətlərini əsasən qorusa da, bir sıra baxımlardan həyatiləşir (reallaşır), aydın mətləblərə, məqsədlərə xidmət edir, mücərrədlikdən, “özündə şey” olmaqdan çıxıb gələ-gələ insanın şəxsiyyətin əlamətlərindən birinə çevrilməklə tədricən orta əsrlər sxolastikasını itirir.

Azərbaycan “Koroğlu”su Azərbaycanın, əsasən, Qərb regionlarında, müəyyən dərəcədə isə Şərqi Anadoluda formalaşmış, geniş yayılmış, professional aşıqların repertuarının əsasını təşkil etmişdir (istər XX əsrdə, istərsə də ondan daha əvvəl müxtəlif tədqiqatçı-folklorşünaslar, folklor toplayanlar “Koroğlu”nu, əsasən Qazax, Tovuz, Şəmkir, Gəncə rayonlarından, Gürcüstandan toplamışlar). Dastanın daha geniş yayıldığı regionlarda vaxtilə köçəri türkmənlər, yaxud tərəkmənlər yaşamışlar - tarixi mənbələr onları hakimiyyətə tabe olmayan, azadlıqsevər bir xalq kimi təqdim edir. Türkmənlər güclü, cəsur idilər, əsasən, maldarlıqla məşğul olur, tez-tez qonşu xalqların üzərinə çapqına gedirdilər. Qaçaqçılıq, yağmaya getmə türkmənlərin həyat tərzinə, məişətinə onun üzvi hissəsi kimi daxil olmuşdu. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan millətinin formalaşması dövründə onlar (türkmənlər) tədricən öz müstəqilliklərini itirsələr də, formalaşmaqda olan millətin mentalitetinin müəyyənləşməsində böyük rol oynadılar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la “Koroğlu” arasındakı ideya-məzmun, struktur-forma yaxınlığının bir səbəbi də hər iki dastan-eposun eyni bir etnik-mədəni sistemin məhsulu olmasıdır, fərq isə həmin etnik-mədəni sistemin keçirdiyi təkamüllə yanaşı dövrün-zamanın dəyişməsindədir ki, bunların hər ikisi etnosun davranışına, funksional imkanlarına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un formalaşdığı dövrün tarixi ilə bağlılığı nə qədər güclüdirsə, “Koroğlu”nun öz dövrü ilə bağlılığı da o qədər güclüdür.

“Koroğlu” dastanının ideya-məzmunu barəsində bəhs edərkən aşağıdakıları nəzərdə tutmaq lazımdır:

birincisi, eposun qədim türk mifologiyası və əski türk-oğuz epik ənənələri ilə bağlı olması;

ikincisi, konkret tarixi dövrdəki hadisələri bu və ya digər şəkildə əks etdirməsi;

üçüncüsü, milli intibah düşüncəsinin (və əslində, həmin düşüncənin yetişdirdiyi aşiq sənətinin) məhsulu olması.

“Koroğlu”da intibah tərəkürü epik ənənələrə (potensiala) dayanaraq dövrün tarixi mənzərəsini yaradır, ona görə də burada (“Koroğlu” dastanında) həm keçmiş, həm indi, həm də gələcək bir qəhrəman kimi iştirak edir.

...Gözləri çıxarılmış Alı kişinin oğlu Rövşən - Koroğlu Həsən xanı öldürüb, Çənlibelə çəkilir. Orada məskən salıb xalqın igid, qəhrəman oğullarını başına yığır, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli ilə xanlara, paşalara qarşı vuruşur.

Koroğlunun şöhrəti hər yana yayılır, Hətta iş o yerə çatır ki, xotkarın (Türkiyə sultanının) qızı Nigar xanım görməzə-bilməzə Koroğluya aşiq olur, ona namə göndərir. Koroğlu İstanbula gedib Nigarı Çənlibelə gətirir. Sonra bir sıra xan, paşa qızları da öz istəkləri ilə dəlilərə qoşulub Çənlibelə gəlirlər.

Koroğlu ilə Nigarın övladı olmur. Ona görə onlar, xüsusilə Nigar xanım dərd çəkir. Bunu görən Aşiq Cünun Təkə-Türkmən ellərini gəzib Eyvazı tapır, sonra Koroğlu onu Çənlibelə gətirir və özünə övlad edir.

Koroğlu Çənlibeldə öz dəliləri ilə xoş günlər keçirir, tez-tez müxtəlif səfərlərə çıxır, qəhrəmanlıq göstərir. Koroğlunun daha da şöhrətləndiyini gören paşalar, xanlar tədbir görməyə çalışırlar ki, onu aradan götürsünlər. Keçəl Həməzəni öyrədib Çənlibelə göndərirlər. Həməzə Qıratı qaçırırsa da, Koroğlu gəlib atını geri aparır. Bundan sonra Həsən paşa Bolu bəylə, Ərəb Reyhanla məsləhətləşib qərara alırlar ki, Koroğlunun üzərinə qoşun çəksinlər. Bolu bəy Çənlibelə hündərinə gəlir və Koroğlunu “tutub” gətirir Ərzincana. Lakin Koroğlu xilas olub, yenidən Çənlibelə qayıdır. Sonra Koroğlu Ərəb Reyhanla haqq-hesab çürütmək üçün Qarsa gedir. Qarsda mühasirəyə düşür. Eyvaz dəlilərlə gəlir, Ərəb Reyhanla təkbətək döyüşüb onu öldürür, Koroğlunu xilas edirlər. Eyvaz Qars paşasının qızı Hürü xanımla evlənir.

Koroğlunun Dərbənd paşasının qızı Möminə xanımdan olan, üzünü görmədiyi oğlu - Kürdoğlu Çənlibelə gəlir.

Neçə-neçə döyüşlər gören, yollar yoran, mərdlərə arxa olan Qoç Koroğlu qocalır, dəliləri başından dağılır, Koroğluluğu yerə qoyur, Nigar xanımla Çənlibeldə ömrünün son illərini yaşayır... Lakin həmin illəri sakit, qulağı dinc yaşamaq Koroğluya qismət olmur -

İran şahı onu tutmaq istəyir, əldən çıxdığını görüb, üstünə qoşun göndərir. Bunu eşidən Aşiq Cünun Çənlibeli tərək etmiş dəliləri yenidən buraya yığır. Şahın qoşunu darmadağın edilir. Və Koroğlu yenidən dövrənini davam etdirir...

...Əlbəttə, “Koroğlu” vahid süjet xəttinə malik bir dastan deyildir, bununla belə, burada cərəyan edən hadisələrin geniş miqyasda müəyyən ardıcılığı müşahidə olunur:

1) Alı kişinin hərəkətinin düzgün anlaşılmaması nəticəsində onun gözlərinin çıxarılması, Rövşənin Həsən xandan öz atasının intiqamını alması, Çənlibelə sığınması;

2) Rövşənin Koroğlu kimi məşhurlaşması, onun ətrafına dəlilərin toplanması, Nigar xanımın Çənlibelə gəlməsi;

3) müxtəlif məqsədlərlə (görünür, əsasən yağmaya getmək etnopsixologiyasının təsiri altında) müxtəlif yerlərə “səfər”lərə gedilməsi, Çənlibelin şöhrətinin daha da artması, “sərhədləri”nin genişlənməsi, Eyvazın Çənlibelə gəlməsi;

4) Çənlibelin getdikcə daha ardıcıl şəkildə xüsusilə xotkar (Türkiyə sultanı) və paşalar tərəfindən təhdid olunması, Qıratın qaçırılması, Koroğlunun “əsir” aparılması, Çənlibeli müdafiə etmək uğrunda mübarizə;

5) Koroğlunun qocalığı, Koroğluluqdan əl çəkməsi, lakin məcburiyyət üzündən (bu dəfə İran şahı məcbur edir!) Çənlibelin (və Koroğluluğun) yenidən dirçəlməsi.

Geniş miqyasda süjet xəttində ardıcılıqla yanaşı bu və ya digər dərəcədə simmetriya da vardır - həmin simmetriya süjet xəttindəki şaxələnməyən (passiv) məqamlarla şaxələnən (aktiv) məqamların münasibətində özünü göstərir:

- 1) şaxələnməyən (passiv) məqam;
- 2) az şaxələnən (az aktiv) məqam;
- 3) şaxələnən (aktiv) məqam;
- 4) az şaxələnən (az aktiv) məqam;
- 5) şaxələnməyən (passiv) məqam.

Göründüyü kimi, müxtəlif “səfər”lərə çıxılması, Çənlibelin şöhrətinin artması, sərhədlərinin genişlənməsi və s. dastanın geniş miqyasda süjet xəttində ən çox şaxələnən, çoxlu qollar, variantlar, versiyalar verən məqamdır, halbuki 2 və 4-cü məqamlar bundan az şaxələnir, 1 və 5-ci məqamlar isə ümumiyyətlə passiv məqamlardır.

Qədim türk mifologiyasının, türk-oğuz epik ənənələrinin əsasında müəyyənleşən ihəmin simmetriyanı Çənlibelin (və Koroğlunun) ölüb yenidən dirilməsə tamamlayır - bu, dastanda konkret səbəblə

3396

(İran şahı Koroğlunu həbs etmək istəyir) izah edilsə də, ölüb-dirilən təbiət barədəki qədimdən gələn mifoloji təsəvvürdən başqa bir şey deyildir.

“Koroğlu”nun məzmunu, sosial semantası, koroğluşunasların bir neçə nəslinin dönə-dönə qeyd etdikləri kimi, Azərbaycanın XVI-XIX əsrlər tarixinin hadisələrindən kənarında düşünülə bilməz; dastanın bir epos olaraq mükəmməlliyinin başlıca əlamətlərindən (və şərtlərindən!) biri onun bu mənada tarixilyidir...

“Koroğlu”da haqqında söhbət gedən dövrün tarixi iki səviyyədə fantlaşır - bunlardan biri konkret tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin dastanda əks olunmasıdır (tədqiqatçılar “Koroğlu”nun tarixiliyindən danışarkən daha çox buna diqqət yetirmişlər), lakin dastanda ümumiləşmiş, “həzm olunmuş”, fəlsəfi-estetik səviyyəyə qaldırılmış bir tarix də vardır.

XVI əsrin 90-cı illərində Şərqi Anadoludan başlayan cəlalilər hərəkatı XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycana, eləcə də qonşu ölkələrə yayılır - bu hərəkat Osmanlı - “rum” əsarətinə qarşı idi. Ona görə də I Şah Abbas cəlalilər hərəkatından istifadə edərək Azərbaycana İranın müstəmləkəsinə çevirə bildi. Lakin tarixi mənbələr xəbər verir ki, hərəkat bundan sonra da dayanmadı, cəlalilər yerli feodalları da yağmalamağa başladılar... İsgəndər bəy Münşi cəlaliləri “üsyana meyilli, fəaliyyətləri ardıcıl olmayanlar” adlandırır.

Cəlalilərin Şərqi Anadoluda, Azərbaycanın Qərbində (Şimalı ilə Cənubu arasında) yayıldıkları, Koroğlu, Dəli Həsən, Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Tanrı Tanımaz... kimi başçıları olduğu göstərilir ki, dastanda həmin tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yaradılmışdır.

“Koroğlu”da tarixilik konkret tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin əks olunmasından başlayıb, qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfi-estetik səviyyəyə qaldırılır: Koroğlu əvvəl intiqamçıdır (yerli hakim Həsən xandan atası Alı kişinin intiqamını alır), sonra, əsasən, Osmanlı sultanına və hakimlərinə qarşı vuruşur, daha sonra (qocalığında) isə İran şahı ilə üz-üzə gəlir... Bu baxımdan “Koroğlu” dastanında, həqiqətən, “müxtəlif dövrlərdə baş vermiş tarixi hadisələr bir-birinə qovuşmuşdur”, lakin həmin “qovuşma”da müəyyən tarixi məntiq, hətta aydın xronologiya da iştirak edir zənnindəyik - belə ki, a) Koroğlunun qiyamçılıq missiyasının başlanması XVI əsrin sonu XVII əsrin ilk illərinə (cəlalilər hərəkatının əvvəlinə) düşür: b) bundan sonra Koroğlunun missiyası genişlənir - Osmanlı imperiyasının

düşməninə çevrilir (əslində, İranın mövqeyində dayanır) ki, bu da XVII əsrin ilk rübünün tarixini əks etdirir; v) nəhayət, Azərbaycanı faktiki olaraq müstəmləkəyə çevirmiş İrana (İran şahına!) qarşı mübarizə dövrü gəlir (XVII əsrin 20-ci illərindən sonra)... Beləliklə, “Koroğlu”da qəhrəmanın fəaliyyətində təxminən 20-40 illik bir tarix bilavasitə əks olunur, lakin dastanın eposa çevrildiyi sonrakı dövrlərin ictimai-siyasi xüsusiyyətləri də buraya əlavə olunur ki, bu işi dövrün intibah təfəkkürü özünə məxsus məntiqi ilə görür.

“Koroğlu” hansı ideyanı, yaxud ideyaları əks etdirir? Bu suala birmənalı cavab vermək çətindir, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, hər hansı epos məzmunu etibarilə epoxal səciyyə daşıyır, ən müxtəlif ideyaları, təsəvvürləri, dünyagörüşləri bir yerə yığmağa mərkəzləşdirməyə çalışır - yeni dövrün eposlarında isə həmin mərkəzləşdirmə -konsentrasiya cəhdi daha güclü olur. “Koroğlu” dastanı, prinsip etibarilə Azərbaycan intibahının ideyalarını - xanlıq (və şəxsiyyətin) azadlığını, oyanışını, dünyadan geri qalmasını, haqq-ədalət uğrunda mübarizəni, mənəvi-əxlaqi zənginliyi və s. tərənnüm edir. “Koroğlu”da qəhrəmanlıq, yenə də intibah dünyagörüşü ilə spektrləndirilir-burada fiziki qəhrəmanlıqla mənəvi qəhrəmanlıq paralel şəkildə çıxış edir, nə haqsız zora, nə də zorsuz haqqa qazandırılır.

Azərbaycan insanının epik obrazı “Koroğlu”da həm mifik, həm sufi-panteist, həm də həyati realist rənglər, çalarlarla çəkilsə də həmin obraz bütöv, mükəmməl və başlıcası, canlıdır...

“Koroğlu” eposunun baş qəhrəmanı, heç şübhəsiz, eposun mənsub olduğu xalqın ideallarının əsas daşıyıcısı Koroğludur - demək olar ki, bütün hadisələr, əhvalatlar onun ətrafında cərəyan edir. Və əslində bütün dastan, bütün münaqişələr, bütün süjetlər, hər şeydən əvvəl, məhz Koroğlunun xarakterini açmağa imkan verir.

...Bu adı Koroğluya atası Alı kişi verir - Qırat kimi, Misri qılınc kimi, Çənlibel kimi Koroğlu adında da nə isə mifik - ilahi, qoruyucu bir qüvvə vardır. Bir sıra folklorşunaslar “Koroğlu” adının bilavasitə mifoloji məzmununa malik “Qoroğlu” adından törədiyini (“ışık” - qaranlıq oppozisiyası əsasında) mülahizəsindədirlər ki, bunu incə etmək təsdiq etmək qədər çətindir. Koroğlunun gənclik adı Rövşən (farsca: Işıqlı) də, şübhəsiz, bu halda “qaranlıqdan doğulmuş ışık” mif-obarızının tədqiqatçıların yadına təsadüfi düşmədiyini, mülahizənin elmi məzmun daşdığını göstərir.

Koroğlu qisasçıdan qiyamçıya, qiyamçıdan azadlıq uğrunda mübarizə aparan bütöv bir cəmiyyətin başçısına, xalq qəhrəmanına

çevrilir - baş qəhrəmanın bu cür təkamülü yalnız Azərbaycan “Koroğlu”suna aiddir ki, bu da tarixi Azərbaycan mühiti, birinci növbədə, xalqın milli müstəqillik, dövlət müstəqilliyi idealları ilə bağlıdır. Digər variantlarda Koroğlunun tarixi-ictimai missiyası Azərbaycan “Koroğlu”sundakı səviyyəyə qalxa bilmir.

Azərbaycan Koroğlusunu həm ilahi mənşəyə, həm də ilahi tipologiyaya malikdir, hətta bir qədər də irəli gedib demək olar ki, qədim türk təfəkküründə möhkəm yer tutmuş Tanrı obrazının konkret tarixi dövrdəki transformudur.. Tanrıçılıq dövrünün məlum kultlarının məhz Koroğlunun dilində tez-tez xatırlanması da obrazın tarixi semantikasına barədəki təsəvvürü müəyyən qədər əyaniləşdirir:

Bir zamanlar səfa sürüb gəzirdim,
Onda səndin mənim qardaşım, dağlar!
Nə zaman ki, yağlı düşmən gəldəndə
Səndə çox olurdu savaşı, dağlar!

Taladım şahları, hələ az dedim,
Tüfə gözdllərə işvə, naz dedim.
Neçə tacir-tüccar səndə gizlədim,
Açmadın sirrimi, sirdaşı, dağlar!

Koroğluyam, gəzdiyimi tapardım,
Qayalar başında qala yapardım.
Ağ surudən əmlək quzu qapardım,
Yeyib qurtlar ilə ulaşım, dağlar!

Koroğlu obrazının ilahi məzmunu (tipologiyası!) özünü qeyri-adi gücündə, qeyri-adi hərəkətlərində, funksiyasında göstərir, la-kin intibah mədəniyyəti həmin ilahi məzmunu (tipologiyası!) insaniləşdirir, humanistləşdirir və Koroğludakı tanrıçılıq insaniliyə çevrilir - insan (şəxsiyyət) Koroğlu dövrünün, zamanın təzyiqi ilə tanrı Koroğlunu yenir...

Koroğlu igiddir, mərddir, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malikdir, dostu dost, düşməne düşməndir, heç vaxt haqqı nahaqqın ayağına vermir, tədbirlidir...

Nərə çəkib düşmən üstə gedəndə
Meydanda göstərir hünər Koroğlu.

Qulaş qolun gərib şeşpər atanda
Vurar, dağı-daşı dələr Koroğlu.

Bilmək olmaz onun min bir felini,
Namərd qoya bilməz yerə belini.
Bir dəfə şeşpərd atsa dlini,
Düşmənin izini silər Koroğlu.

Düşər hərdən paşalarla davası,
Kəsilməz savaşı, cəngi, qovğası,
Cünun deyər, Çənlibelin ağası,
Yeddi min dəliyə sdrndr Koroğlu.

Koroğlunun xoş günü də olur, dərdli-qəmli günü də; xoş günündə dəliləri başına yığıb şadyanalıq məclisi qurur, saqi dolanır, keflər durulur; dərdli-qəmli günündə üzü üstə düşür, üç gün üç gecə ac-susuz yatır. Keçəl Həmzə kimi bir urvatsız gədənini onu aldatması Koroğluya ağır gəlir, özü-özünü qınayır, məzəmmət edir:

Uca dağları döşlətdim,
Ağır olaylar boşlatdım,
Yüz il lotuluq işlətdim,
Axır oldun xam, Koroğlu...

Yenilməz fiziki gücü, düşmənin bağrını yaran dəli nərəsi “min bir feli”, Qıratı, Misri qılıncı Koroğlunu bir cəhətdən xarakterizə edərsə, bir oturma bir öküzü nabab eləyib yeməsi, yeddi tuluq şərab içməsi başqa bir cəhətdən səciyyələndirir.

Azərbaycan tarixşünaslığında Koroğlunu tarixi şəxsiyyət kimi təqdim etmək cəhdləri (və təcrübəsi) vardır - istər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda onlarla Koroğlu qalası, bir neçə Çənlibel, yaxud Çamlıbel mövcuddur ki, bunlardan biri, yaxud bir neçəsi, görünür, tarixi şəxsiyyət olan Koroğluya mənsub idi. Lakin dastandakı Koroğlu tarixi şəxsiyyət olmuş Koroğludan daha əzəmətli, daha böyük, daha qüdrətli olmaqla yanaşı, həm də daha çox tarixidir. Çünki dastan qəhrəmanı Koroğlu Azərbaycan tarixinin bütöv bir dövrünün, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, idealıdır, həmin dövrün estetik təfəkkürünün bilavasitə məhsuludur...

Koroğlunun mükəmməl bir obraz kimi işarələdiyi əsas semantika, yəqin ki, mərdlik, kişilikdir - özünün dediyi kimi:

Qoç quzudan quzu törər, qoç olar,
Qoç igiddn qoçaq olar, sultanım!
Mərd igidlər dava günü şad olar,
Müxənnətlər naçaq olar, sultanım!

Canım qurban mərd igidin özünə,
Mərdi olsa, əlin vurmaz dizinə,
Fürsət düşsə düşməninin gözünə
Burma-burma bıçaq olar, sultanım!

Mərd igidlər bir-birinə daldadı,
Çuğullar ölməyib sağü soldadı,
Mərd meydandan qaçmaz, qaçsa aldadı,
Qovğa günü haçaq olar, sultanım!

Koroğlunun mərdliyi, kişiliyi həm düşmən, həm də dosta münasibətdə özünü göstərir; qaçanı qovmur, fağıra, düşmən də olsa, əl qaldırmır, dostu heç vaxt darda qoymur... Dəlilər düşmən əlinə keçəndə, ölüm ayağında olanda da özlərini mərdanə aparırlar, çünki bilirlər ki, harada olsa Koroğlu gəlib onları xilas edəcək.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi bir motivə - "namərdin mərdi aldatması" motivinə "Koroğlu"da rast gəlinir: Keçəl Həmzə Koroğlunu aldadıb, Qıratı qaçırır.. Lakin dastanda Keçəl Həmzəyə o qədər də böyük nifrət ifadə olunmur, - o, namərdliyin üzde olan, görünən tərəfidir, əslində isə, mərdə (Koroğluya) yönələn namərdliyin miqyası daha böyük, kökü daha dərinədir. Qıratın arxasınca gələn Koroğlunu Həmzə yola salır ("Koroğlu Həmzə ilə görüşüb ata bir üzəngi göstərdi.."), guya heç bir günahı yox imiş. Və əslində, Koroğlu da ona bənd olmur:

"Koroğlu belə baxanda gördü, üzənginin basan Həmzədi. Dedi:

- Ayə, kəloğlan! De görüm bir qızı ala bildin, ya yox? Deyəsən sir-sifətini düzəldibsən. Həmzə dedi:

- Can Koroğlu, sir-sifətimi düzəltmişəm, qızı da almışam. Sənin bu gəlməyin də lap işi düzəltdi..."

Koroğlu mərdliyinin çəkisi elədir ki, o (Koroğlu) heç vaxt Keçəl Həmzələrlə ciddi danışa, onlarla üz-üzə dayana bilməz, Misri qılınc heç vaxt Keçəl Həmzə Kİmilərinin qanına bata bilməz...

Koroğlu zarafat eləməyi sevir - dostla da zarafat edər, düşmənlə də..

"Elə bu dəmdə Koroğlu özünü saldı meydana. Aslan paşa gördü budu, bir aşiq çiyində saz girdi ortalığa.

Dedi:

Ayə, yanşaqsanmı?

Koroğlu dedi:

Bəli, paşam, yanşağam.

Aslan paşa dedi:

Ayə, heç Koroğlunun sözlərindən bilirsənmi?

Koroğlu dedi:

- Ay paşa, izn ver sənə söz oxuyum, söz olsun. Koroğlu nə adamdı ki, onun sözü belə məclisdə oxuna?!"

"...Toqatda Koroğlu bir qarıya qonaq olur, tamam əldən düşmüş, ağzında diş adına bircə kötük qalmış qarının ürəyindən keçir ki, Koroğlu onu alıb, burada qalsın. Koroğlu qarının ürəyindən keçənləri hiss edir. Qarı dedi:

Yaxşı evin-eşiyin, kürün-külfətin varmı?

Koroğlu baxdı ki, qarı bir təhər danışır. Dedi:

Yox, təkəm, heç kəsım yoxdur.

Qarı bir qımçandı. Dedi:

Bəs niyə indiyə Kİmi evlənməmişən?

Koroğlu dedi:

- Nə bilim? Bir halal süd əmmişi tapa bilməmişəm..."

Bu cür zarafatlar Koroğlu obrazının ciddiliyini zədələmir, əksinə, onu daha da bütövləşdirir, həyatiləşdirir. Həmin sözləri Koroğlunun keçirdiyi həyəcanlar, mənəvi-ruhi sarsıntılar barədə də demək olar:

"Bir də gördülər ki, budur Koroğlu gəlir. Gəlir, amma necə gəlir: Dürat yedəyində, başını dikib aşağıya. Özü də elədi, elədi ki, elə bil dəyirmançıdı. Dəlilər, xanımlar o saat başa düşdülər ki, Keçəl Həmzə dəyirmanda Koroğlumı aldadıb, Qıratı qaçırıb. Hamı başını aşağı saldı. Nə bir salam, nə bir kəlam. Heç Keyfini, halını da soruşmadılar..."

Koroğlu neçə-neçə səfərlərə getmişdi, amma heç olmamışdı ki, qayıdanda dəlilər belə eləsinlər. Amma bu dəfə... Koroğlu elə bir hala düşmüşdü ki, az qalırdı gözlərindən yaş gəlsin. Sazı sinəsinə basıb qəmli-qəmli dedi:

Keçər dövran belə qalmaz,

Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Dəlilərim salam almaz,

Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Geydiyim igid kürküdü,
Dünya Süleyman mülküdü,
Dövlət ki , var əl çirkidi,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Koroğluyam, deyim sənə,
Od tutub alışdı sinə,
Aşıqlığım bəsdə mənə,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Koroğlunu məlul edən məsələlərdən biri də onun sonsuzluğu-
dur - dastanda bunun səbəbi çox prozaik şəkildə izah edilir:
“Deyilənlərə görə, o bir dəfə cavanlıqda Alacalar dağında bərk dara
düşüb, yeddi gün, yeddi gecə mansırada qalmışdı. Ondan sonra day
uşağı olmurdu”. Və bunu əsaslandırmaq üçün Koroğlu ilə Nigarın
övlad həsrətinin təsvirinə kifayət qədər geniş yer verilir. Şübhəsiz,
dastandakı övlad həsrəti, istər Koroğlunun, istərsə də Nigar
xanımın keçirdiyi həyəcanlar olduqca təbii, olduqca insanidir, lakin
məsələ burasındadır ki, Koroğlunun övladsızlığı dastanm ideya-
estetik və poetik məntiqi, semantik strukturu ilə diqtə edilir.

Koroğlunun ilahi mənşəyi, Tanrı obrazının özünəməxsus trans-
formu olması onun (Koroğlunun) tənhalığının (övladsızlığının) ge-
netik səbəbidir, ancaq həmin səbəb XVII-XVIII əsrlərdə tamamilə
arxaikləşmiş, funksional (cari) məntiqini, poetik semantikasını
itirmişdi. Ona görə də aşıqlar “yeddi gün, yeddi gecə mansırada
qalmaq” motivini uydurmuş, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”ni
(əslində “Kürdoğlunun Çənlibelə gəlməsi” qolunu) yaratmışdılarsa
da, həmin qol dastanın digər qolları ilə vəhdət təşkil etməmişdir.

Koroğlu obrazının mifoloji-ilahi mənşəyi, daxili sistemi ümu-
miyyətlə “Koroğlu” dastanının sistemliliyi üçün çox mühüm ide-ya-
estetik şərtidir.

M.H.Təhmasib yazır: “Qəti surətdə demək olar ki, Azərbaycan
“Koroğlu”sunda dini heç bir şey yoxdur”. Daha sonra əlavə edir:
“Bizim dastanda Koroğlunun nə özünün, nə də dəlilərinin heç
birinin fəvqəltəbii varlıqla əlaqəsi yoxdur”. Əlbəttə, zahirən istər
Koroğlu, istərsə də dəlilər şərab içirlər (“Kitabi-Dədə Qorqud”da
olduğu kimi), demək olar ki, heç bir dini ayini yerinə yetirmirlər
(yenə də “Kitab”da olduğu kimi), lakin din anlayışını geniş mənada
götürdükdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu”nun mürəkkəb
(bir qədər də sinkretik) dini-ideoloji sistemi vardır ki, bunu inkar

etsək, Koroğlu obrazının özünün belə məzmununu, xüsusilə daxili
(tarixi) məzmununu başa düşmək mümkün olmaz.

Koroğluya həm mənəvi, həm də fiziki gücü, heç şübhəsiz “föv-
qəltəbii varlıqlar” vermişlər (göydən suya düşən işıq şüası qutsaldır!)
- yalnız Qoşabulağın köpüyündə çiməndən, bir qab doldurub içəndən
sonra Rövşən - Koroğlu daha yenilməz olur, saz çalıb söz qoşur,
nərəsi yeri-göyü titrədir, dəlilər dara düşəndə bunu yuxuda görür;
təkcə pəhlivana yox, haqq aşığına, ərənə çevrilir...

Koroğluyam, onu-bunu bilmdzəin,
Hdr yetdn IdKəyd boyun əymdZdm,
Yaradandan qeyri Kimsd bilmdZdm,
İstər yaxşı, istər yaman bil məni.

Koroğlunun atası Alı kişidir - Alı kişi dastanda bir obraz kimi
nə qədər müasirləşdirilsə, həyatiləşdirilsə də bir sıra əlamətləri
onun “bu dünyanın adamı” olmadığını göstərir.. Koroğluya
fəvqəltəbii nə verilsə, məhz Alı kişi vasitəsilə verilir, bu mənada o
(Alı kişi) hansısa qədim (və müqəddəs!) bir obrazın davam
stilizasiyasıdır. Və “o dünya” ilə “bu dünya” arasında harmoniyanın
yaranmasına xidmət etməklə Alı kişi öz funksiyası etibarilə son orta
əsrlər Azərbaycan dastanlarındakı Xızıra yaxınlaşır.

Günahsız olduğu halda dəhşətli bir şəkildə cəzalandırılan, əs-
lində eyni dərəcədə təhqir edilən qoca ilxıçı öz oğlunun (Koroğlu-
nun!) şəxsində “günahkar”lardan əbədi, sonu görünməyən intiqam
almağın əsasını qoyur - elədiyi yaxşılığın müqabilində gözləri
çıxarılmış, dünya işığına həsrət qoyulmuş Alı kişinin bu intiqamı
Koroğlunun xanlara, paşalara qarşı mübarizəsinin təhtəşüur
generatoru, aparıcı daxili səbəbidir ki, dastanda, faktik olaraq,
müxtəlif sosial-psixoloji səbəblərlə yenidən motivləşmişdir. Yalnız
Həsən xanın öldürülməsindən və Həsən paşanın Çənlibelə gətirilib
Qıratla Dürata mehtər qoyulmasından başqa...

Alı kişi oğlu Rövşənə - Koroğluya deyir: “Nə qədər ki Misri
qılnc sənə belində, sən də Qıratın belindəsən, özün də bu
Çənlibeldəsən, sənə heç kəs dov gələ bilməyəcək”.

Misri qılnc, Qırat, Çənlibel!

Misri qılnc Koroğlunun əsas silahıdır və demək olar ki, ilahi
mənşəyə malikdir.. “Hələ uşaqlıqda bir gün Rövşən çöldə oynadığı
vaxt yerdən bir daş tapmışdı. Daş balaca idi, amma çox ağır, çox da
sanballı idi. Özü də işim-işim işıldayır, par-par parıldayırdı.

...Alı kişi daşı o üzünə, bu üzünə çevirib yoxladı. Baxdı ki, daş göydən düşmüş ildırım parçasıdır". Həmin daşı Alı kişi "bir Misri qılınc qayıranın yanına aparıb dedi:

- Usta, bundan mənə bir qılınc çək.

...Usta yeddi günə daşdan bir qılınc qayırdı. Elə ki, qılınc hazır oldu, usta baxdı ki, qılınc nə qılınc. Vallah, bu elə bir qılıncdır ki, gün kimi yanır, ay kimi işıq salır".

Koroğlu ilk dəfə tufəng görəndən sonra "indi namərd dünyası, bic əyyamıdı. Bundan sonra igidlik bir qara pula dəyməz. Mən bu gündən Koroğluluğu yerə qoyuram" - deyir, Misri qılıncı belindən açıb yerə atır, lakin çox keçmir ki, tufəngli düşməne qarşı həmin qılınc vuruşub qalib gəlir. Və Misri qılınc dastanda mərdliyi, igidliyi, Koroğluluğun atributlarından biri kimi çıxış edir.

Qoyun bədoylar Kişnəsin,

Misri qılınc işləsin...

Qırat, eləcə də Dürat, dastanda deyildiyi kimi, dərya atı cinsindəndir - Qıratın elə xüsusiyyətləri var ki, onu nəinki başqa atlardan, Düratdan da ayırır: əvvəla, Koroğlunun ürəyindən Keçənləri bilir, ikincisi, dostu düşməndən seçir, üçüncüsü, Koroğlunu heç vaxt darda qoymur...

"...Koroğlu atı cövlana gətirib qızmış şir kimi onların üstünə cumdu.

Bir yandan Koroğlu, bir yandan Qırat az vaxtda dəstəni qatım-qatım qatlayıb əldən-ayaqdan saldılar. Qırılan qırıldı, qalanlar da qaçıb dağıldılar. Koroğlu dəstəni dağılmış görüb, Qıratı ildırım

kimi süzdürdü, çəkilib bir yanda duran Dəli Həsənin üstünə sürdü. Üzünü ona tutub, aldı görək nə dedi:

Qıratı gətirdim cövlana indi,

Varsa igidlərin meydana gəlsin!..

Görsün mən dəlinin indi gücünü,

Boyansın əndamı al qana indil!..

Koroğlunun öz atına məhəbbəti xüsusilə Keçəl Həməzənin Qıratı aparması qolunda bütün gücü ilə hiss edilir - heç vaxt heç kimə yalvarmayan Koroğlu Keçəl Həməzəyə yalvarır, ondan xahiş edir ki, Qırata yaxşı baxsın, aldanıb ucuz satmasın...

Koroğlunun Qırata sözü igidin igidə sözüdür - elə məqamlar olur ki, o öz atından mərhəmət diləyir, ona sığınır:

Arxam qarı düşməni, qabağım uçrum,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!
Sənə sığınmışam, qurtar bu dardan,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım...

Qırat da Koroğlu kimi Çənlibeldə Qoşabulağın köpüklü suyun-dan içmişdir, odur ki, onda da nə isə ilahi güc vardı (eyni zamanda yada salağ ki, Qıratla Dürat dan yeri yenicə ağaranda dəryadan çıxmış iki ayğırın ilxıdakı iki madyana yaxınlaşmasından doğulmuşlar).

Dastanın axırında Koroğlu Qıratın nalların söküb, çölə buraxır, lakin öz sahibinə vəfalı olan at Çənlibeldən getmir, Koroğlunun dar günündə yenə də onun köməyinə çatır. Və beləliklə, Qırat dastanın ideya-məzmununa təsir edəcək qüdrətli bir obraza çevrilir (qeyd edək ki, istər türk-oğuz, istərsə də oğuz-Azərbaycan qəhrəmanlıq eposlarında igid atsız təsəvvür olunmur).

"Koroğlu"da ən mükəmməl obrazlardan biri Çənlibelin obrazıdır - həmin obraz dastana aşağıdakı şəkildə gəlir:

"... Getdilər, getdilər, bir uca dağın başına çatdılar. Alı kişi soruşdu:

Oğlum, bura necə yerdir?

Rövşən dedi:

- Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

- Oğlum, bax gör, bu bel ki, deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?

Rövşən dedi:

- Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qardır.

Alı dedi:

- Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlamışam. Bura mənim köhnə oylağımıdır, buraya Çənlibel deyirlər. Biz burada yurd salmalıyıq..."

Şübhəsiz, burada Çənlibel öz mifik tipologiyasından, bir obraz olaraq, məhrum edilmiş, lakin mifik mənşəyini heç də tamamilə itirməmişdir; Alı kişi obrazı kimi, Çənlibel obrazı da genezisi etibarilə güclü mifoloji semantikaya malikdir - Çənlibel sadəcə coğrafi məkan olmasından başqa mühafizəedici məkandır. Məsələnin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirən M.Seyidov Çənlibeli türklərdə

geniş yayılmış dağ kultu ilə əlaqələndirir.

Dastanda həm Çənlibel həm Çardaqlı Çənlibel, həm də Çar-daqlı bel adlanan bu qutsal mənən (Türkiyə variantlarında Çamlibel) fikrimizcə, sonralar çənlə-dumanla bağlanmışdır; əslində isə, görünür işıqla, dan yeri ilə (müqayisə et: çən-çan-dan) əlaqədardır.

...Çənlibelə düşmən ayağı dəymir, lakin dost üzünə həmişə açıqdır.

Çənlibelin Konkret olaraq harada yerləşməsi barədə mübahisələr olmuşdur, lakin bir məsələ aydındır ki, bu cür mübahisələrə son qoymaq mümkün deyil, çünki, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, Çənlibel konkret bir məkan deyil, mücərrəd (və mükəmməl!) obrazdır...

Koroğlu onun öz tərəfindən sınıanıb-seçilən dəlillərlə əhatə olunmuşdur - dastanda onların sayı gah yeddi min yeddi yüz, gah yeddi min yeddi yüz yetmiş, gah yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi.. göstərilir. "Çənlibeldə dəlilərin sayı günü-gündən artırdı. İş gəlib o yerə çatmışdı ki, Koroğlu hay vurub düşmən üstünə gedəndə yeddi yüz yetmiş yeddi qılınc birdən çəkildi. Koroğlu dəliləri dəstələrə ayırıb hər dəstəni bir sərkərdəyə tapşırırdı. Sərkərdələr arasında Dəli Həsən, Dəli Mehtər, Çopur Səfər, Dəli Mehdi, Halaypozan, Tüpdəğidən, Toxmaqvaran, Geridönməz, Dəli Əhməd və İsabalı kimi igidlər var idi ki, hər biri yüz oğlana bərabər idi".

Koroğlu dəlilərinin hər birini xüsusi şəkildə sınağından sonra Çənlibelə gətirmiş, onları öz qardaşı, övladı kimi sevmiş, hər birinin sevincini sevinci, kədərini kədəri bilmişdir - məsələnin məhz bu cür olduğunu göstərmək üçün Koroğlunun Dəmirçioğluna münasibətini örnək gətirmək kifayətdir: Dəmirçioğlunun qoçaqlığı, qorxmazlığı ona, əslində təsadüfən rast gələn Koroğlunu heyran edir, ona quşu qonur, sonra nərəsi ilə Dəmirçioğlunu ram edib Çənlibelə gətirir, Ərzurum səfərinə - Telli xanımı gətirməyə də məhz onu göndərir...

Qırpınmadı gözün, qaçmadı rəngin,
Aldmd yayılar savaşın, cəngin,
Allam xəracını Hindin, Firəngin,
Göndərdm İrana, Turana səni.

Göndərir, ancaq yarı canı Dəmirçioğlunun yanında qalır... "Və-dədən çox keçmişdi. Dəmirçioğludan xəbər gəlmədi. Koroğlumu fikir götürmüşdü. Ürəyinə dammışdı ki, Dəmirçioğlunun başında bir iş var. Amma hələ gözləyirdi ki, bir-iki gün də keçsin, görsün nə olur. Gecənin bir vaxtı yuxuda gördü ki, bir dişi laxlayıb ağzı qan ilə

doldu. Səksənib yuxudan ayıldı. Elə bir nərə çəkdi ki, bütün dəlilər yuxudan qalxdılar..."

Koroğlunun bircə sözü bu oldu ki:

At belinə, dəlilərim,
Sizə qurban can, yerisin!..
Tutulubdu Dəmirçioğlu,
İgid pəhdvan yerisin!..

Və dəlilər başında Ərzuruma yola düşür, Dəmirçioğlunu xilas edib, Telli xanımla birlikdə Çənlibelə gətirirlər.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın, eləcə də Şərqi Anadolunun müxtəlif regionlarında "dəli" ləqəbi ilə məşhur qiyamçılar, qaçaqlar, qisasçılar olmuşlar. "Koroğlu"ya da həmin ləqəb məhz buradan - ictimai həyatdan gəlmişdir. Xüsusilə Dəli Həsən adına XVII əsrin tarixi mənbələrində daha çox təsadüf edilir.

"Dəli" məlum olduğu kimi, igid, qorxmaz, döyüşçü (görünür, həm də azad adam) mənasındadır ("Dəli Qacar" adına "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik). XVII-XVIII əsrlər qəhrəmanlıq eposu, ümumiyyətlə, epos təfəkkürü üçün bu da "dəli" adı özünəməxsus inqilabi anlayış ifadə edir və milli intibah düşüncəsi ilə kütləviləşir...

Koroğlu öz dəliləri ilə fəxr edir, dara düşəndə onları xatırlayır, onlara güvənir.

Çalxalanıb döyündüyüm,
Arxa verib söyündüyüm,
Qovğa günü öyündüyüm
Nər ddilər yerindəmi?

Koroğlunun bir dəli nərəsi kifayətdir ki, bütün dəlilər bir göz qırpımında atlanıb əmrə müntəzir dursunlar, ən ağır döyüşə girsinlər... Lakin dəlilərin hər biri özü-özlüyündə bir şəxsiyyətdir, qolu bağlı qul deyillər - Koroğlu onlarla hesablaşmayanda dəlilər "indi ki biz dəlilərin sözü Koroğlunun yanında bir çürük qozdur, day bizim burda qalmağımızdan nə çıxsın" deyə birbaşa onun özünə narazılıqlarını bildirməkdən, hətta aşağıdakı şəkildə izah etməkdən belə çəkinmirlər:

Təzə sövda, əgər olubsan,
Bu sövdan mübarək olsun!
Alış-veriş öyrənibsən,
Bu sövdan mübarək olsun!..

Bununla belə, nə dəlilər Koroğludan, nə Koroğlu dəlilərdən əl götürməyi ağıllarına belə sığışdırmırlar - Koroğlu dəlilərini nə qədər sevirse, dəlilər Koroğlunu ondan bir neçə dəfə də artıq sevirilər:

“Elə ki, ara sakitləşdi. Məhbub xanım yavaşca qapını açıb gəldi Bəlli Əhmədin yanına. Dedi:

- Hardan gəldiyini bilirəm, ancaq de görüm, kimsən, Koroğlusanmı?

Bəlli Əhməd güldü, dedi:

- Xanım, mən hara, Koroğlu hara? Mən heç Koroğlunun bir dırnağı da ola bilmərəm. Mənim adım Bəlli Əhməddir. Özüm də Koroğlunun lap o nəverim dəlilərindən biriyəm.

Məhbub xanım onun bir məsti-bəstinə baxdı, bir boy-buxununa baxdı, bir qol-bacağına baxdı, ürəyində dedi: “Yox, yalan deyir. Bu heç nəverim-zad deyil. Koroğlunum lap adlı-sanlı dəlilərindən biridir”.

Koroğlunun dəliləri içərisində Dəli Həsənin xüsusi mövqeyi var - əvvəla, o, Çənlibelə gəlmiş ilk dəlidir (hətta Alı kişi özü oğluna demişdi ki, “bu həndəvərdə məşhur bir qaçaq var, adına Dəli Həsən deyirlər, özünü birçə ondan gözlə”), ikincisi, Koroğlu bir yana gedəndə Çənlibeli, dəliləri, xanımları heç kimə yox, məhz Dəli Həsənə tapşırıb gedir - hamı onu “Çənlibelli qoç Koroğlunun sərkəri” kimi tanıyır. Və beləcə hər bir dəlinin - Dəli Həsəndən Dəli Mehtərə qədər Çənlibeldə öz yeri, öz mövqeyi vardır; dönə-dönə bərkə-boşa düşmüş, çətinliklərdən çıxmış, mərdlik göstərmişdir...

Dəlilər Koroğlunu nə qədər sevirlərsə, Nigar xanımı da az qala o qədər sevirilər - Koroğludan inciyib dağılışmaq istəyən dəliləri məhz Nigar xanım sakitləşdirir, Koroğlunu isə ərkyanə tənbeh edir:

Utan, qoç Koroğlu, utan!
Dağların damənin tutan!
Sənin kimi başa çatan
Elin qədrini nə bilir?..

Nigar xanım - Türkiyə sultanının (xotkarın) qızıdır; olduqca fədanar, gözəl, ağıllı, lakin real, həyati bir insandır... Koroğlunu görmədən, adına-sanına görə ona aşiq olur və mərd-mərdanə belə bir

namə yazıb göndərir:

Başına döndüyüm, ay qoç Koroğlu,
Əgər igidsənsə gəl apar məni!
Həsretindən yoxdu səbrim, qərarım,
İncidir sərəsər ahu-zar məni!

Çənlibel üstündə əsrəmiş nərsən,
Düşmən qabağında dayanan ərsən,
Tamam dəlilərə igid, sərkərsən,
Axtarsan, taparsan düz ilqar məni.

Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım,
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım.
Bir sənən dünyada mənim muradım,
İstərəm özünə eylə yar məni!

Yəqin ki, bu, dastan yaradıcılığında sonrakı dövrlərə məxsus “reallaşdırma”, “dünyəviləşdirmə” prosesinin məhsuludur, əslində isə, görünür, Nigarın Çənlibelə gəlməsi nə isə mifik (bəlkə də mifik təsəvvüfi) bir ehtiyacdır (yəni Nigar Koroğluya buta verilmişdir) - diqqət yetirin:

“Elə ki, Koroğlu naməni oxuyub, əhvalatdan hali oldu, Dəli Mehtəri çağırırdı Kİ:

- Qıratı yəhərlə, mən İstambula gedəsi oldum.

Dəlilər yerbəyerdən dedilər: “Koroğlu, dəli olma, sənin İstambulda nə işin var? Bilmirsənmi Kİ, paşalar sənin qanına yerİkləyir? Gedərsən, tutularsan”.

Koroğlu dedi:

- Yox, boynuma deyin, gəlib getməliyəm...”

Burada Koroğlu əslində öz butasının arxasınca gedən bir aşiqdir...

Koroğlu ilə Nigar arasında olan sevgi, qarşılıqlı eşq, biri-birini anlamaq, duymaq qabiliyyəti dastanın əvvəlində nə qədər güclüdirsə, sonunda da bir o qədər güclüdür. Düşmənlər Nigarı ondan ayıraraq padşahın hüzuruna aparmaq istəyəndə, qan tökməməyə söz versə də, qoç Koroğlu dözə bilmir - “... Elə bir nəərə çəkdi ki, dağlar, daşlar lərzəyə gəldi. Dedi:

Ay həzərat, ay camaat,
 Ürək zərd oldu, zərd oldu!..
 Genə namərdin sözləri
 Cana dərd oldu, dərd oldu!

Dostumu atdım damana,
 Rəqibi gəlsin yamana,
 Kor olsun belə zamana,
 Namərd mərd oldu, mərd olduf

Koroğluyam, dad hazaram,
 Adım dəftərə yazaram,
 Nə qədər səfil gəzərəm,
 Adım qurd oldu, qurd oldu!”

Koroğlunun Nigara, Nigarın Koroğluya məhəbbətini (həmin məhəbbətin zərifliyini) göstərən epizodlardan biri də övladsızlıq həsrəti çəkən Nigara Koroğlunun təskinlik vermək istədiyi, lakin bacarmadığı yerdir...

Telli Nigar mdlul durar,
 Əl qoynunda, boynun burar.
 Müjganın sinəyə vurur,
 Göz oxşayar, qaş inildər.

Eyvaz - Koroğlunun yalnız igid dəlilərindən biri deyil, həm də oğulluğudur - Koroğlu ilə Nigar xanımın övlad həsrətini görəndən Aşiq Cünun Təkə-Türkməndə (Koroğlu da həmin tayfadandır) qəssab Alının (Koroğlunun da atası Alıdır!) oğlu Eyvazı axtarıb tapır və Koroğluya məsləhət görür ki, onu özünə oğul eləsin. Koroğlu Təkə-Türkmənə gəlir, fürsət tapır Eyvazı qaçırır, lakin onları görəndən qəssab Alının xatirinə dəyməmək üçün atı saxlayıb ondan xahiş edir ki, Eyvazın Çənlibelə getməsinə mane olmasın: “Eyvazı mənim əlimdən alma. Qoy aparım, səndən kəm baxsam, bu papaq mənə haram olsun. Hər vaxt da istəsən, genə də öz oğlundur. Elə o da, mən də..” Və qəssab Alı Koroğlunun bu yalvarışları qarşısında daha etiraz eləmir.

Nigar xanım Eyvazın gözlərindən öpür, köynəyinin yaxasından keçirib özünə oğul eyləyir və Eyvaz, doğrudan da istər Nigar xanıma, istərsə də Koroğluya sədaqətli oğul olur.

Aşiq Cünunun təqdimatından belə məlum olur ki, Eyvaz hələ Çənlibelə gəlməmişdən Təkə-Türkməndə, gənc olmasına baxmayaraq, həm igidliyi, mərdliyi, həm də gözəlliyi, nəcibliyi ilə ad çıxarmış, hörmət-izzət qazanmışdır...

Əyri qılınc belində,
 Tərifli mərdlər dilində,
 O, Təkə-Türkmən elində
 Qəssab oğlu Eyvaz gördüm.

Mərəkədə başda duran,
 Meydanda igidlər yoran,
 Hərdən pişvazına varan
 Qırx incdbelli qız gördüm.

Laçın kimi göydə süzər,
 Namərddir bağrını əzər,
 Məclisində saqi gəzər,
 Ortada söhbət-söz gördüm.

Çənlibeldə həm dəlilər, həm xanımlar, həm də Koroğlu ilə Nigar xanım tərəfindən ən çox sevilən Eyvazdır - ona Xan Eyvaz da deyirlər... “Bir də baxdılar ki, budu, bir dəstə atlı çapa-çapa gəlir, qabaqlarında Eyvaz. Amma Eyvaz nə Eyvaz.. Ərəb atın üstündə, misri qılınc dəstində, elə süzür, elə süzür ki, elə bil oxdu, yayından qopub. Durna telini də ki, sancıb başına, elə bil qeysər balasıdır, başına cıqqa qoyub...”

Eyvazın da Koroğlu kimi Təkə-Türkməndən olması, hər ikisinin atasının Azərbaycan “Koroğlu”sunda məhz Alı adlanması, Koroğlunun məhz Eyvazı oğulluğa götürməsi və s. həmin obrazlar arasında mifoloji məişət baxımından nə isə yaxın əlaqənin, hətta vəhdətin olduğunu deməyə əsas verir. Dastanda həmin əlaqə, yaxud vəhdətin mifoloji məzmunu unudulmuş, ayrı (real!) motivlər ortaya çıxaraq mifologiyayı sıxışdırmışdır:

Canım qəssab, gözüm qəssab,
 Qoy aparım mən Eyvazı,

Yerə salma sözüm, qəssab,
 Qoy aparım mən Eyvazı.

Eyvaz deyib Nigar ağlar,
Köysünü çal-çarpaz dağlar,
Aparmasam, qara bağlar:
Qoy aparım mən Eyvazı.

Koroğluyam, mən çaparam,
Qiyamət olub qoparam.
Razı olma zornan aparam,
Qoy aparım mən Eyvazı.

Eyvaz dara düşəndə Koroğlunun Keçirdiyi həyəcanı təsəvvür etmək mümkün deyil - bu həyəcanın bir səbəbi Eyvazın igid bir Koroğlu dəlisi olmasıdır, ikinci (və əsas) Koroğlunun gözündə qaraldı. Elə bil ki, Çənlibel başına səbəb Koroğlunun ona bəslədiyi atalıq məhəbbətidir... "Dünya dolandı. Əlini atıb Qıratın yüyənindən tutdu. Elə qəzəblə ata sıçradı ki, Qıratın əvəzinə ayrı at olsaydı, çoxdan beli sınımışdı. Onda üzünü Kosa Səfərə tutub dedi:

Xəbər verin dəlilərim oyansın,
Tutulubdur bir Eyvazım, əldədi!
Misri qılınc qızıl qana boyansın,
Tutulubdur, bir Eyvazım əldədi!

Yatmışdım, aşkara gördüm düşümü,
Əzəldən mən bilirdim öz işimi, -
Çəkin, yəhərləyin çərləmişimi,
Tutulubdur, bir Eyvazım əldədi!

Düşmanlarım tamaşaya durarlar,
Şad oluban keyf məclisi qurarlar.
Koroğlu getməzsə, yəqin qırarlar,
Tutulubdur, bir Eyvazım əldədi!.."

Eyvazın Ərəb Reyhanla vuruşması, Hürü xanıma sevgisi dastanın ən gözəl, ən təsirli, ən dramatik səhifələrindəndir, lakin həmin səhifələrdə də Koroğlunun həyəcanları, psixoloji reaksiyası Eyvazınkindən daha güclüdür. Eyvaz demək olar ki, emosiyasızdır...

Dastanda Aşiq Cünunla Xoca Əzizin obrazları daşdıqları ictimai-estetik semantikaya görə diqqəti çəkir.

Aşiq Cünun, əslində, Ərzurumlu Cəfər paşanın aşığıdır -

"Cünun çox dövrənlər sürmüş, çox məclislər görmüş bir ustad idi. Çox özündən dəm vuran aşıqların sazını əlindən alıb yola salmışdı, çox cavanları da öyrədib, əlinə saz verib aşiq eləmişdi".

Cəfər paşa paşaları yığib məşvərət edir ki, Koroğlunun artmaqda olan nüfuzunun qabağını necə alıb, onu necə məhv etsinlər. Həmin məclisdə olan Aşiq Cünun düşünür ki, "ey dili-qafil, bu necə ola bilər ki, mən Aşiq Cünun olam, ayağım dəyməmiş yer, gözüm görməmiş adam olmaya, amma Çənlibelə gedib Koroğlunu görmüyəm". Və bu fikirlə də bir gün Çənlibelə gedir... Aşiq Cünun haqq aşığı deyil, ancaq halal aşıqdır. Çənlibeldə çox böyük hörmətlə qarşılanır. Koroğlunun ən yaxın dostuna, sirdaşına çevrilir.

Aşiq Cünun həqiqətən, "daxili aləmi, mənəvi keyfiyyəti ilə özündən çox-çox əvvəl yaranmış ozanlara bənzəyir" və prof. V.Vəliyevin onu Dədə Qorqudla müqayisə etməsi tamamilə təbiidir, lakin görkəmli folklorşünasın "Aşiq Cünun XVII əsr aşıqlarına yalnız saz çalıb-oxuması ilə oxşayır mülahizəsi, fikrimizcə, özünü doğrultmur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, XVII əsrin, demək olar ki, bütün böyük aşıqları "dədə" adını daşımış, ozan ənənəsinə söykənmişlər - Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşiq təkə aşiq-şair deyil, həm də "dədələr" idilər. Və Aşiq Cünun da haqqında söhbət gedən dövrə müvafiq bir sənətkardır...

Aşiq Cünun haqqın, ədalətin tərəfindədir və elə ona görə də Çənlibelə gəlib çıxır, lakin onun sənəti - funksiyası elədir ki, el-el, oba-oba gəzir (bu missiya da aşığa ozandan keçir), dünyanı görür:

...Dolandım neçə oylağı,
Keçdim düzü, aşdım dağı.
Hələb qəsri, Bağdad bağı,
Döşənmiş payandaz gördüm.

Gedəndə mənə oldu tuş,
Qars, Kağızman, İstanbul, Muş,
Çanaqqala, Sanqamış -
İgidlərin şahbaz gördüm.

Alaçalardan aşanda,
Ərzurumu dolaşanda,
Qdnimlertək savaşanda
Gözü qanlı, xırsız gördüm...

Aşıq Cünunun gözdiyi, gördüyü bu yerlər, əslində, təxminən Koroğlunun at oynatdığı yerlərdir.

...Və Koroğlunun məlum olduğu kimi, özü də aşıqdır, lakin Aşıq Cünundan fərqli olaraq, Koroğlunun aşığı onun üçün sənət deyil, mənəvi-əqli keyfiyyətdir... "Koroğlunu çəb məclisə apardı-lar. Amma baxdılar ki, bu aşıq heç onlar görənlərdən deyil. Boy uca, kürəklər enli, süysün elədi ki, kəl süysünü kimi. Boyunun əti girdin-girdin, bıqlar kələ buynuzu kimi. Sirindən, sifətindən zəhm tökülür. Məclisdəki paşalardan biri dedi:

Aşıq, hara aşığısan?

Koroğlu dedi:

- Qafın anrı taymdanam, ağrın alım!"

Koroğlu zahirən aşığa oxşamasa da, daxilən fitrətən aşıqdır və heç də təsadüfi deyil ki, dəlillərlə onun arasında inciklik yaranıb hamıdan bezəndə "aşığım bədi mənə, şad ol, könül, nə məlulsan?!" deyə özünə "təskinlik verirdi".

Koroğlunun yaxın dostlarından biri də Xoca Əzizdir...

Xoca Əziz də Aşıq Cünun kimi çətin günün dostudur.

..."Xoca Əziz gördü nə?.. Tutulan Eyvazdı, Dəmirçioğludu, bir də Bəlli Əhməddi. Dünya-ələm Xoca Əzizin gözündə qaraldı. Dedi: "Ey dadi-bidad! Bu zalım oğlu-zalım uşaqları öldürəcək." Qaldı mat-məttəki: "Nə təhər eləyim. Mənim burada əlimdən bir iş gəlməyəcək. Ticarət deyil ki, min dənə Bağdad tacirini bir xoruza yük eləyim..." Lakin Xoca Əziz çıxış yolu tapır və Koroğluya xəbər verib, dəlilərin xilas edilməsinə nail olur.

"Koroğlu"da tacir təfəkkürü, bəzircan düşüncəsi ilə bağlı obrazlar, ifadələr, demək olar ki, fəal şəkildə işlənir, məsələn:

Meydanda igidlİK satdı,
Gdlmədi, günü yubatdı...

Yaxud:

Bir qulum qaçıbdı, adı İmirzd,
Verməzdim əlliyyə, altmışa, yüzə,
Varını, yoxunu tÖKÜn Təbrizd,
Ddyərd-ddymdzə satın, gətirin.

Yaxud da:

Qddəm qoyub hrdən-hrdən yerişlər,
Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz.

Beş-beş verər, ona beş-on beş bağışlar,
Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz.

Ticarət düşüncəsinin intibah dövründə milli ictimai təfəkkürdə bu cür fəallığı, artıq qeyd olunduğu kimi, tacir sükünün cəmiyyətdəki mövqeyi ilə bağlı idi.

Lakin "Koroğlu"da Xoca Əziz tacir-bəzircan sinfinin yeganə nümayəndəsi deyil - Əhməd tacirbaşı da onlardandır, ancaq bir fərqi var ki, Xoca Əzizin əlindən tacirlikdən başqa bir iş gəlmir, Əhməd tacirbaşı isə çoxbilmiş, haramzadanın biridir, nə qədər alçaq iş desən əlindən gəlir...

Fikrimizcə, Xoca Əzizin daşdığı titul da təsadüfi deyil (əks halda o da Əhməd tacirbaşı kimi ümumi titulla çıxış edərdi) - "xoca" sadəcə tacir, yaxud bəzircan deyil, dünya ilə alış-verişini başa vurmuş, ən azı ticarətdə yetkinləşmiş, yükünü tutmuş adamdır. Və "Koroğlu" formalaşdığı dövrdə yaşamış Xəstə Qasım deyəndə ki, "Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı, gələn bəzircandı, gedən xocadı", onu nəzərdə tuturdu ki, insan bu dünyaya bəzircan kimi, yəni dünya ilə alış-veriş eləməyə gəlir, dünyadan gedəndə isə xoca kimi, yəni alış-verişdən qazandıqları ilə gedir.

Koroğlunun dostu Xoca Əziz də bəzircanlığın yüksək mərhələsinə qalxmış, doyuş, müdrik adamdır...

Koroğlu nə qədər mgüclü olsa da, fəlan özündən daha güclü bir sosial-əxlaqi sistemə qarşı durur: buraya xotkar, şah, paşalar, xanlar və onların ətrafında dolayanlar daxildir ki, dastanda həmin adamların, demək olar ki, hamısı yalnız Koroğlunun deyil, haq-qın-ədələtin də düşmənləri kimi təqdim edilirlər. Əlbəttə, "Koroğlu"nun məlum dövrdə bütünlüklə sinfi mübarizəni əks etdirən bir əsər olduğunu söyləyən sovet folklorşünaslığının həmin məşhur mülahizəsi köhnəlmişdir - Koroğlunu qeyd-şərtsiz "əməkçi xalqın münayədəsi, sultanların, şahların, xan və bəylərin barışmaz düşməni" elan etmək də, yəqin ki, məsələyə elmi yox, siyasi-ideoloji münasibətin nəticəsidir... Əslində isə, Koroğlu namərdliyin, müxənnətliyin və haqsızlığın düşmənidir - o, hər şeydən əvvəl, gözləri kor edilmiş atasının qisasını alır (birinci Həsən xandan, sonra isə Həsən paşadan), Nigar xanımı gətirib xotkarla (Türkiyə sultanı ilə) düşmən olur (göründüyü kimi, burada da şəxsi münasibət ön plandadır, padşahın (İran şahının) ona etmək istədiyi namərdliyə dözə bilmir (qibleyi-ələm qoşun göndərib ki, Koroğlunu tutub öldürsünlər, zənəni də aparıb ona çatdırsınlar). Və nəhayət,

digər çoxsaylı münaqişələr gəlir ki, bunların hamısı törəmədir (həmin törəmə imkanı qeyri-məhdudur).

Koroğlunu təhdid edən düşmənlərin namərdi mərdindən çoxdur, ancaq mərdi də var - onların biri Təkə-Türkmən elindən olan Ərəb Reyhandır... “Ərəb Reyhan atını cövlana gəzdirib Koroğlunun üstünə sürdü. Dava başlandı. Yetmiş yeddi fəndin hamısını işlətdilər. Amma heç biri o birinə dov gələ bilmədi. Nə qılıncdan kəşmədi, nə nizədən iş çıxmadı, nə əmuddan murad hasil olmadı. Axırda Koroğlu qəzəblənib atdan düşdü. Paltarının ətəklərini belinə sancdı. Qollarını çırmadı, meydanda gərmiş eləməyə başladı. Ərəb Reyhan da atdan düşdü, güşt başlandı. Gah onun dizləri meydanı kotan kimi sökürdü, gah bunun dizləri. Koroğlu gördü, yox, Ərəb Reyhan da balaca canavar deyil. Axırda qəzəblənib elə bir dəli nəre çəkdi ki, dağ-daş səsə gəldi. Ərəb Reyhanın adamları hamısı qırğı görmüş cücə kimi qaçıb dağıldılar. Koroğlu onu başına qaldırıb yerə vurdu. Sinəsinə çöküb, xəncəri boğazına dayadı. Ərəb Reyhan bir dəfə də olsun nə dindi, nə səsini çıxartdı, nə də aman istədi...”

Ərəb Reyhan Dəli Həsən, yaxud Giziroğlu Mustafa bəy kimi Koroğlunun dostuna çevrilə bilmir, halbuki Koroğlu ilə Ərəb Reyhan arasında düşmənçilik üçün elə bir səbəb yoxdur; yalnız o var Kİ, Təkə-Türkməndə hələ indiyə kimi onun sözünün qabağında söz deyən olmayıb (Koroğlu isə Çənlibeldən gəlib Təkə-Türkməndən Eyvazı aparıb!) Elə bu iddiasına görə də Ərəb Reyhan, nəticə etibarilə, Koroğluya qarşı Həsən paşanın rəhbərliyi (və xotkarın birbaşa göstərişi) ilə hazırlanan qəsdin iştirakçısına (namərdə!) çevrilir, ona görə də Eyvazın əlində həlak olur.

Namərdlik, müxənnətlik və haqsızlıq - “Koroğlu”da nə qədər Konkret “qəhrəmanlar”la təzahür etsə də, eyni zamanda ümumiləşir, mücərrəd obrazlar səviyyəsinə qalxır və həmin mücərrəddiyində mərdliyə, sədaqətə və haqqa qarşı durur.

...Koroğlu mərdliyi qala dünyada,
İgid gərək başda sevda qaynada
Dava günü sər meydanda oynada-
Meydandan qaçana namus, ar olsun!..

Şübhəsiz, “Koroğlu” dastanındakı düşmən obrazının formalaşmasına xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər müəyyən təsir göstərmişdir; məlum olduğu kimi, həmin əsrlərdə Azərbaycan İranla Türkiyə arasında hərbi, siyasi və

ideoloji mübarizə meydanına çevrilmişdi. Get-gedə keyfiyyət həddinə çatan mənəvi-mədəni intibah isə ölkənin acınacaqlı vəziyyəti ilə barışmaq istəmir, müstəqillik ruhu aşılayır, müdaxiləyə qarşı çıxırdı... “Koroğlu” Qafın bu tərəfini anrı tərəfindən ayıranda əslində, milli ictimai təfəkkürdə müəyyən olmuş həmin təsəvvürü əks etdirirdi. “Qarı soruşdu ki:

Qonaq, sazından görürəm yansaqsan. Amma heç bizim yerlərin yansağına oxşamırsan.

Koroğlu dedi:

- Mən Qafın anrı tərəflərindənəm. Bizim yerlərin adamları elə belə olur”.

“Elə ki, Aşıq Cünun əyləşdi, Məhbub xanım soruşdu:

- Aşıq, hardan gəlib haraya gedirsən? Kimin aşığısan?

- Xanım, Qafın o tərəfindənəm.

Məhbub xanım bu sözü aşıqdan eşitcək soruşdu:

- Aşıq, Koroğlunu tanıyırsan?...” Əhməd Tacirbaşı Qafın bu üzündən (Azərbaycandan) o üzünə (Ruma, yaxud Türkiyəyə) mal aparanda Koroğlu onun qarşısını kəsib deyir: “Nə qədər ki, mən sağam Qafın bu üzündən o üzünə gərək bir arşın bez də getməyə...”

Nümunələrdən artırmaq da olar, lakin elə bunlar da, fikrimizcə, kifayətdir ki, dastan-epos formalaşdığı dövrdə Azərbaycanla Türkiyə arasında müəyyən sərhad olduğu anlaşılın.

İrana gəldikdə isə, münasibətin Türkiyəyə nisbətən mürəkkəb, bir sıra hallarda isə hətta ziddiyyətli olduğunu görürük - Koroğlu da bəzən “saluban gedərəm mülki-İrana, ollam Əli qullarının yekrəngi” deyir, bəzən də İrana qarşı durur (həmin ziddiyyət, Azərbaycanın o zamankı siyasi-ictimai mövqeyinin nəticəsidir).

Və “Koroğlu”da düşmən obrazının genişplanlılığı məşhur “müxənnət ÖLKƏSİ” ifadəsindən də görünür:

Cəfər paşa, bu gün qisas günüdür,
Müxənnət ölkəsi gdrək talana!..
Mərd igidlər qovğa günü düşəndə
Şərbət deyib, öz qanını yalana.

“Koroğlu”nun olduqca mükəmməl və mükəmməl olduğu qədər də elastik strukturu vardır - artıq qeyd edildiyi kimi, dastandakı bütün əhvalatlar onun baş qəhrəmanının fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Azərbaycan “Koroğlu”sunu toplayıb nəşr etdirən - A.Xodzko, H.Əlizadə, xüsusilə M.H.Təhmasib dastanın nə qədər mükəmməl

şəkildə ortaya çıxmasına çalışsalar da, bu cəhd nəticəsiz qalmışdır, çünki “Koroğlu”nun mövcud olmuş süjetlərinin, yaxud qollarının hamısını bir yerə toplamaq, prantik olaraq qeyri-mümkündür. Əvvəla, eposun xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə müəyyən olmuş bir sıra süjet və epizodları yazıya alınmadan unudulmuş (yalnız şer nümunələri qalmışdır), ikinci tərəfdən, bəzi süjetlər, yaxud qollar daha geniş yayılmış, həm Kamilləşmiş, həm də populyarlıq qazanmışdır (əksinə, bəzi qollar ancaq bu və ya digər aşığın repertuarında mühafizə olunmuşdur), nəhayət, bir sıra süjetlərin ayrı-ayrı epizodları bir-birinə qarışmış, çarpazlaşmış, müxtəlif qolların onlarla variantları meydana çıxmışdır ki, bütün bunlar Azərbaycan “Koroğlu”sunun vahid elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq işini həmişə çətinləşdirmişdir. La-kin bu cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan “Koroğlu”su variantları ilə birlikdə bütöv bir sistem təşkil edir.

Epos-dastanın strukturundakı elastiklik həm diaxron, həm də sinxron baxımdan özünü göstərir:

a) diaxron baxımdan-bu və ya digər süjet, epizod mövcud olur, gələ-gələ ya məzmun, ya da formaca dəyişir və ya tamamilə arxaikləşib unudulur, yaxud yeni süjet, epizod təşəkkül tapıb müəyyənləşir;

b) sinxron baxımdan - müxtəlif aşıqlar eyni zamanda dastanın müxtəlif süjetlərini, epizodlarını ifa edirlər, intensiv variantlaşma gedir və variant çoxluğu çarpazlaşmaya imkan verir.

“Koroğlu”nun süjet, yaxud qollarını əsas süjet xəttinə münasibətinə görə iki səviyyədə nəzərdən keçirmək mümkündür:

1. Bilavasitə əsas süjet xətti ilə bağlı olub, bir növ, sintaqmatik xarakter daşıyan süjetlər, yaxud qollar: “Alı kişi”, “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”, “Həsən paşanın Çənlibelə gəlməsi...”, “Koroğlunun qocalığı”.

2. Əsas süjet xəttindən kənara çıxıb bir növ paradiqmatik xarakter daşıyan süjet, yaxud qollar: “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi”, “Koroğlunun Bağdad səfəri” (yaxud “Durna teli”), “Düratın itməsi”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”...

Birinci səviyyəyə nisbətən ikinci səviyyə daha elastikdir və görünür, xüsuslə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində xalq aşığı dastanı daha çox ikinci səviyyədə genişləndirmiş, həmin səviyyədəki axtarıqları əks etdirən “Koroğlunun Quba səfəri”, “Misri qılıncın oğurlanması”, “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi”, “Koroğlunun

Şirvan səfəri”, “Koroğlunun Türkünün səfəri” və s. kimi süjet-qollar aşkara çıxarılmış, bəziləri nəşr edilmişdir.

Azərbaycan “Koroğlu”sunun iyirmi beşdən artıq (müxtəlif variantlarını çıxmaq şərti ilə) qolu üzərində ix boyu, çox böyük improvizasiya, ictimai-estetik aparılmış müşahidələr epos-dastanın, mövcud olduğu tarsifarişə uyğun yeni qollar vermək imkanına malik olduğunu göstərir.

“Koroğlu” eposu Azərbaycan (intibah!) milli təfəkkürünün bədii-estetik gücünü, geniş mənada poetikasını (poetik əsaslarını!) əks etdirir. Burada formal baxımdan nağıl-dastan təhkiyəsi, dialoqlar və müxtəlif formalı aşıq şerləri bir-birini əvəz edir.

Nağıl-dastan təhkiyəsi (qeyd edək ki, Azərbaycanın bəzi yerlərində “Koroğlu” dastanı əvəzinə “Koroğlunun nağılı” ifadəsi də işlənmişdir) eposun əsas ifadə formasıdır, hətta deyək ki, “Alı kişi” qolu əsasən nağıl-dastan təhkiyəsi ilə ibarətdir, digər qollarda da başlıca informasiyanı məhz həmin təhkiyə verir:

“...Həsən paşa xotkarın sağ əli idi. Həmişə onun əziz günlərində süfrəsinin başında oturardı. Ağır günlərində də yastığının dibini kəsərdi. Özü də həm paşa idi, həm də bacarıqlı qoşun böyüyü idi. Dava dəsgahının min bir fənd-felini sinədəftər eləmişdi. İndiyə kimi xotkar onu hansı qulluğa buyurmuşdusa, birə-beş yerinə yetirmişdi.

Qərək, Həsən paşa da bu məclisdə idi. Elə ki, səs-küy qalxdı, xotkar fikir verib gördü ki, bu danışanların heç biri qoşun çəkib Koroğlunun üstünə getmək fikrində deyil, hamı ondan qorxur. Elə bir təhər eləmək istəyirlər ki, ilanı Seyid Əhməd əli ilə tutalar”.

Azərbaycan dastanları üçün səciyyəvi olan bir sıra nağıl-dastan formulları “Koroğlu” təhkiyəsi üçün də xarakterikdir; məsələn: “Günlərin bir günü...”, “Dəli Həsən bir Koroğluya baxdı, bir dönüb başının adamlarına baxdı...”, “Az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, bir cümə günü gəlib İstanbula çatdı; Qərək, gecəni yatdılar, səhər oldu...”, “Koroğlu bir Nigara baxdı, bir dəlilərə baxdı, ürəyi telləndi...”, “Deyirlər ki, bu dəfə Koroğlunun yolu Naxçıvan şəhərinə düşdü...”, “İndi bunlar burda qalsınlar, eşit Dəmirçioğlundan: Az getdi, çox dayandı, çox getdi az dayandı, yolda yel oldu əsdi, bulaqda mənzil kəsdi, günlərin bir günü gəlib Çardaqlı Çənlibelə çatdı; Bunlar burda deyib eşitməkdə olsunlar, sənə kimdən deyim, Cəfər paşadan: İndi Cəfər paşanı qarın ağrısında qoyaq, görək Aşığı Cünunun işi necə oldu; Elə ki, söz tamam oldu...”, “Ustad deyir ki,...”, “Sazla dediyi kimi, sözlə də dedi ki...”, “Bunu deyib...”, “Qərək uzun baş ağrısı olmasın; Söz tamama yetişdi;

Koroğlu oxumağında olsun, paşa qulaq asmağında, dəlilər də gözləməyində, sənə kimdən deyim, kimdən deyim, Giziroğlu Mustafa bəydən”, “...Düşdü yolun ağına, payı-piyada günə bir mənzil, təzyimənzil, orda ayla-illə, burda müxtəsər dillə...”, “Az getdi, çox getdi, gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə qatdı, özünü Toqat şəhərinə yetirdi; Koroğlu ayaqdan geyindi başdan qıfıllandı, başdan geyindi, ayaqdan qıfıllandı; Qərəz, Koroğlu öyrənməlisini öyrəndi, bilməlisini bildi; Baxdı ki, bir toydu, bir toydu, gəl görəsən” və s. və i.

Həmin formullar “Koroğlu”da, nümunələrdən də görüldüyü kimi, geniş linqvostilistik variantlara malikdir və eyni zamanda buraya dastanı ifa edən aşığın yeri gəldikcə dinləyicilərə müraciətlərini də daxil etmək lazım gəlir.

“Koroğlu”nun nəsrində təhkiyəni çox zaman o qədər də gərgin dramatik-psixoloji məzmun daşımayan, daha çox təhniyədəki informasiyanı davam etdirən, müəyyən qədər qüvvətləndirici dialoqlar tamamlayır:

“Dəlilər düşməne elə bir hay verdilər ki, bir nəfər də olsun padşah qoşunundan salamat qurtarıb qayıda bilmədi. Elə ki, dava qurtardı, dəlilər hamısı gəldi, Koroğlu atın başını çevirdi ki, Çənlibelə qalxsın, Aşiq Cünun əl atıb yapışdı Qıratın yüyənindən, Koroğlu dayandı, dəlilər də dayandılar. Aşiq Cünun sözə başladı. Dedi:

- Koroğlu, bu neçə vaxt idi ki, dəliləri başından dağıtmışdın. Koroğluluğu yerə qoymuşdun. De görüm, indi nə fikirdəsən? Genə də tək qalmaq istəyirsən, ya dəliləri yanında saxlayırsan?

Koroğlu dedi:

- Yox, Aşiq Cünun! Düzdü, mən Koroğluluqdan əl çəkmişdim. Amma baxıram ki, bu, olan iş deyil. Nə qədər ki, xotkarlar, padşahlar, paşalar, xanlar bu namərd dünyada ağalığ eləyirlər, mən Koroğluluğu yerə qoya bilməyəcəyəm.

Onda üzünü dəlilərlə tutdu, dedi:

- Nə qədər ki, onlar var, biz də varıq!..”

Epos-dastan bədii cəhətdən mükəmməliyində, psixoloji-estetik enerjisinin təzahüründə aşiq şerləri (gəraylılar, qoşmalar, təcnislər, varsağılar, cığalı qoşmalar və s.) mühüm rol oynayır - onların mütləq əksəriyyəti Koroğlunun adından söylənir (elə buna görə də, belə bir mülahizə var ki, Koroğlu adlı xalq qəhrəmanı ilə yanaşı, həmin adda xalq aşığı da olmuşdur); bir sıra əlyazmalarında əks olunmuş, Koroğluya məxsus şerlər də mövcuddur, lakin həmin şerlərin çoxuna dastanın məlum variantlarından heç birində təsadüf

olunmur.

Koroğluya məxsus (daha doğrusu, son bəndində Koroğlunun adı çəkilən) aşiq şerlərinin bir qismi vaxtilə mövcud olmuş süjetlərdən, qollardan düşüb qalmışsa, görünür, bir qismi də ya Koroğlu adlı aşiq, ya da Koroğlunun adı ilə digər xalq aşıqları tərəfindən müstəqil olaraq yaradılmış, milli epos təfəkkürünün özünəməxsus təzahür aktı, tipi olmuşdur - məsələn:

Üç yaşından beş yaşına varanda
Yenicə açılan gülə bənzərsən,
Beş yaşından on yaşına varanda
Arıdan saçılmış bala bənzərsən.

On dördündə sevda enər başına,
On beşində yavan girər duşuna,
Çünki yetdin iyirmi dörd yaşına,
Boz-bulanıq axan selə bənzərsən.

Otuzunda kəklik kimi səkərsən,
İyidlük eləyib qanlar tökərsən,
Qırxında sən əl haramdan çəkərsən,
Sonası ovlanmış gölə bənzərsən.

Əllisində əlif qəddin çəkilər,
Altmışında ön dişlərin tökülər,
Yetmişində qəddin, belin bükülər,
Karvanı kəsilmiş yola bənzərsən.

Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə,
Koroğlu der, çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında nola bənzərsən.

Koroğlu adından deyilmiş, yaxud yazıya alınmış (Ə.Qaracadağının XIX əsrin əvvəllərinə aid “şerlər məcmuəsi”ndə) bu qoşma epos-dastanın hər hansı süjeti, epizodu ilə, çətin ki, bilavasitə əlaqədar olsun, lakin burada əksini tapmış ideya-məzmun bütövlükdə “Koroğlu”nun özünü yetirmiş intibah təfəkkürünün məhsuludur.

Bununla belə,, epos-dastanın elə qoşmaları da vardır ki, Koroğ-

lunun xarakterinin, psixologiyasının, yaxud konkret məqamdakı ovqatmm bilavasitə təzahürüdür - buraya xüsusilə döyüşə çağırın "Hoydu, dəlilərim, hoydu!" tipli şerlər daxildir:

Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi,
Tökülün al qan üstünə!

Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin,
Kimi tənab qılınclasın,
Kiminiz düşmən üstünə!

Koroğlu çəkər haşanı,
Bəylər eylər tamaşanı,
Mən özüm Aslan paşanı...
Hərəniz bir xan üstünə!

... "Koroğlu bir dəli nəre çəkib" bu aşiq qoşmasını oxuyur, yəni həmin qoşma dastanda Koroğluya aid xarakterik bir əlamət kimi obrazlaşmış "nərə"nin davamıdır.

Hələ qədim türklər döyüşə girərkən bərkədən qışqırır, hay-küy salar, düşməni qorxudardılar, bu ənənə monqol-tatar qoşununda da davam edirdi (təxminən "ura!" çəkmək şəklində), XVI əsrdən sonra özünü düşmən qoşununa vuran igidin nəre çəkməsi (Hoy! hoy! Hoy... Haa! Haa! Hahaa!.. Hey! Hey! Hey!.. və s.) barədə müxtəlif mənbələrdə geniş bəhs olunur - Koroğlunun nəresi isə daha dəhşətlidir, allah vergisidir...

"Hoydu, dəlilərim, hoydu!" tipli qoşmalarla yanaşı hərbe-zorba-lar da diqqəti çəkir.

"Koroğlu"da hərbe-zorbalar eposun və onun qəhrəmanının xarakterindən irəli gələrək, əsərin poetik tipologiyasına əsaslı təsir göstərəcək səviyyədədir; həmin hərbe-zorbaların, demək olar ki, hamısı Koroğlunun dilindən söylənilir və böyük təsir gücünə, dastanın poetik intonasiyasında xüsusi mövqeyə malikdir. Məsələn, Koroğlu Dəli Həsənə belə bir hərbe-zorba gəlir:

Qıratı gətirdim cövlana, indi
Varsa igidlərin meydana gəlsin!..

Görsün mən dəlinin indi gücünü,
Boyansın əndamı al qana, gəlsin!..

Qorxum yox paşadan, sultandan, xandan,
Gəlsin mənəm deyən, keçirdim sandan,
Ətlər daldalanıb qorxmasın qandan,
At sürsün, qovğaya mərdanə gəlsin!..

Koroğlu əyilməz yağıya, yada
Mərdin əskik olmaz başından qada,
Nərələr çəkərəm mən bu dünyada,
Göstərrəm məhşəri düşmana, gəlsin!...

Epos-dastanda əsas yeri döyüşkən əhval-ruhiyyəli qoşmalar tutsa da, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qəhrəmanların, xüsusilə baş qəhrəmanın psixoloji ovqatını əks etdirən xalq şerləri də müəyyən mövqeyə malikdir:

Gəlhagəl, paşanın qızı,
Gədlincən gözlərəm səni,
Sabah çıxan dan ulduzu,
Çıxıncan gözlərəm səni.

Qəbrimi qaz qatı-qatı,
Üstümdə bəzdt Qıratı,
Axır bir gün qiyamatı
Oluncan gözlərəm səni.

Koroğlunun yarı göyçək,
Ağ üzünə töküb birçək,
Mədəd eylə, bir əncam çək,
Çəkincən gözlərəm səni.

Eposun baş qəhrəmanının igidliyi, mərdliyi, cəngavərliyi ilə yanaşı incəruhluluğu, həssaslığı, bir sözlə, zəngin daxili dünyası bu və buna bənzər lirik-psixoloji məqamlarda özünün aydın inikasını tapır...

"...Koroğlu baxdı ki, Eyvaz hələ heç ata minməyib. Heç deyəsən, minmək fikrində də deyil. Soruşdu ki:

- Eyvaz, nə gözləyirsən? Niyə minmirsən?

Eyvaz cavab vermədi. Koroğlu bir də soruşdu. Eyvaz yenə də

cavab vermədi. Koroğlu üçüncü dəfə soruşanda Eyvaz sazı götürdü. Gözlərini dolandırıb, bir də ətrafa baxdı, dedi:

Uca dağlar başında,
Ala-dəmgil görünür.
Mənim bu dəli könlümə
Bir alagöz yar görünür.

Göründü dostumun kəndi,
Əməydim ləbindən qəndi,
Açıldı köksünün bəndi,
Qoynunda cüt nar görünür.

Koroğlu dönüb Eyvazın baxdığı fə baxanda nə gördü? Gördü Hürü xanım qulac saçları töküüb gərdəninə, boynunu qoyub çiyinə, elə baxır, elə baxır, elə bil bir dənə yaralı ceyrandı. Koroğlu məsələni başa düşdü. Elə bu fikirdə idi ki, nə eləsin, Eyvaz aldı sözün o bir xanəsini, dedi:

Mən Eyvazam, dözəmmərəm,
Al geyinib bəzəmmərəm.
Çənlibeldə gəzəmmərəm,
Dünya mənə dar görünür.

Məsələ Koroğlu üçün lap aydın oldu. Day fikirləşməyə yer qalmadı. Ata bir qırmanç vurdu, Hürünün yanına çatanda əlini uzadıb dik götürdü, qoydu tərkinə, düzəldi yola. Eyvaz da qalxıb atı mindi...”

“Koroğlu”nun poetik strukturca mükəmməliyini, elastikliyi-ni, intonasiyaca harmonikliyi şərtləndirən səbəblərdən biri epos dastanının təşəkkül tapıb formalaşdığı dildir - milli intibah dövrünün zəngin ifadə nişanlarını özündə ehtiva etmiş Azərbaycan türkcəsidir, onun (Azərbaycan türkcəsinin) XVII-XVIII əsrlərdə özünü xüsusi şəkildə göstərən improvizasiya potensialıdır ki, bu barədə öləri də olsa, ayrıca danışmağa ehtiyac hiss edilir.

“Koroğlu” formalaşdığı dövrün Azərbaycan türkcəsinə məxsus bir sıra xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir - dastanda Koroğlunun özünün məhz Azərbaycan türkcəsində danışdığını, hətta ona yaxın olan Türkiyə türkcəsinə yaxşı bilmədiyini göstərən maraqlı bir fakt - epizod mövcuddur:

...İstanbula gələn Koroğlu bir əfəndiyə xotkarın dilindən bir namə yazdırmaq istəyir ki, “bu naməni sənə verən adam mənim çavuşumdur. Mənim barigahımda mənə olan hörmət gərək ona da ola. Lakin əfəndi Koroğlunun “dolaşmaq adam” olduğunu görüb, ayrı şey yazır: “Nigar xanım, bu adam quldurur. Oraya çatcaq tutub asdırarsan!” Koroğlu, əfəndinin gözləmədiyini halda, Kağızı alıb baxır və deyir: “Sən elə bilmə ki, mən savadsızam. Mən dedim sən yazasan ki, sizin dilinizdə olsun. Al düzəlt!”

Koroğlu “sizin dilinizdə” dedikdə Türkiyə türkcəsinin İstanbul şivəsini nəzərdə tuturdu... Öz dili isə, heç şübhəsiz, Azərbaycan “Koroğlu”sunun dili - Azərbaycan türkcəsi idi.

“Koroğlu”nun dili sadəcə xalq danışmaq dili deyildir-xalq danışmaq dilinə əsaslanan, xüsusi üslub tipologiyası ilə seçilən folklor (daha dəqiq desək, aşiq!) dilidir ki, o zəngin linqvopoetik ifadə imkanlarına malikdir. Bu baxımdan bir sıra dil - məqam fiqurlarını nəzərdən keçirək. Onlardan biri müqayisədir...

Müqayisə Azərbaycan, ümumən türk dastan-eposları üçün olduqca səciyyəvidir və həmin müqayisələrdə əsərin yaranıb formalaşdığı dövrün bədii zövqü, estetik xarakteri təzahür edir - “Koroğlu”dakı müqayisələr (geniş mənada metaforlaşdırma) “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, realistdir; məsələn: Yarpaq kimi baş bədənnən tökərəm; çay kimi coşmuşam; Çənlibel üstündə əsrəmiş nərsən; Eyvazım bənzər laçına; Dava günü qızmış nərdi; Bu gələn Eyvaz, bu gələn; belə baxanda gördü Bağdad bağlarında xurmanın sayı var, amma dəlilərin sayı yoxdu; şir kimi qızaram meydan içində, Təpinib bağırını yararam, paşa; Dumantək yurdunu, yuvanı bürür, Tamam dağı, daşı yararam, paşa; Bilmirəm baharam, yoxsa ki, qışam, Qorx o zamandan ki, qaynayam, coşam, Qırılmaz qayayam, tərpenməz daşam, Fərhad külüngünü çala qoymaram; Adlı-sanlı dəlilər hamısı yan-yana düzülüb, qurbanlıq mal kimi yatır; Tökülübü qaş-qabağın, Boranmı, qışdımı nədi?; Koroğluyam, qoç oğluyam, qoçam mən; Havada dövr edən tərhan quşam mən, Sarlar şikarımı ala qoymaram, Çaqqal əniyi qurd olmaz, Yenə qurd oğlu qurd olu; Çənlibeldən səni deyib gəlmişəm, Ala gözlüm, qız birçəklim, Qırat, gəl!; Paşa, Koroğluya kələ-kələlər nə eləyə bilib ki, sənin kimi kərtənkələlər nə eləsin? Hansı igidin sonu yoxdu, Ocaq yanar, daş cingildər; Sinəsi döşəkdi, məməsi balış; Qarşu yatan qarlı dağlar baxar qarına gümrənər, İgid hicran çəkər, ölməz, baxar yarına, gümrənər; Bəylər, biz səhra qurduyuq, Quzu qapmaq işimiz və s. və i.a. “Koroğlu”da baş qəhrəman, onun dəliləri, hətta müsbət

mənada düşmənləri qurda bənzədilir ki, bu müqayisənin dərin tarixi-mifoloji kökləri vardır:

Koroğlu deyiləm, ona timsalam,
Həm Rüstəmi-Zalam, həmi Salsalam,
Neçd xotkarları taxtından salam,
Qənimlər üstündə ulayan mənəm.

Yaxud:

Bir ac qurdam, gəldim bura,
Əyri qılınc boynun vura...

Yaxud da:

Osmanlı qoşunu gəlir qurd kimi,
Var get, əcəm oğlu, durma bu yerdə..

“Koroğlu”dakı müqayisə - metaforlaşdırma sənətkarlığının yüksəkliyini “düşmənin gəldiyi” məlumatını vermək üçün işlədilən aşağıdakı bənzətmə-obraz da təsdiq edir:

Dağlara düşüb alaça,
Payızdımı, yazdımı ola?
Deydən qurd-quş hərlənir,
Qarğadımı, qazdımı ola?..

Dastanın dilindəki poetik nəfəs genişliyi, improvizatorluq həmin dastanı yaradan xalqın dil-üslub (və təbii ki, ədəbi-estetik təfəkkür) axtarıqlarının hansı səviyyədə, hansı metaforik düşüncə tipologiyasında getdiyini göstərir - həm uğurları, həm də necə deyərlər, qüsurları görməyə imkan verir.

“Koroğlu”da elə uğurlu təsvirlər işlənir ki, onlar hər hansı personajın xarakterini təfsilata yer vermədən aydın şəkildə müəyyənləşdirir. Məsələn “...Keçəl Həmzə sayılmayan, urvatı olmayan bir adam idi. Məclisə qoymazdılar ki, başmaq oğurlayar, tövləyə qoymazdılar ki, quşqun oğurlayar. Keçəl Həmzə keyf məclisi başlananda gəlib bir təhər özünü salmışdı içəriyə ki, qarnını doyursun...” “Keçəl Həmzə çarığıny geydi, patavasını bərkitdi, dəstərxanına bir-iki çörək qoyub belinə bağladı, düşdü yolun ağına...” “...Bunu deyib Keçəl

Həmzə elə ağladı, elə ağladı ki, gözünün yaşını bıldır-bıldır tökdü. Koroğlunun Keçələ yazığı gəldi”.

Yaxud:

“Koroğlu Qıratın nalbəndini qabağına çəkəndə Dəmirçioğlu dükanın içində idi. Baxdı ki, atasının yanına bir müştəri gəlib, paltarından çodara oxşayır, amma sir-sifəti lap pəhləvan sir-sifətidir. Dəmirçioğlunun müştəriyə quşu qondu. Amma elə ki, Koroğlu başladı nalbəndlə zarafat eləməyə, nalları əzib geri qaytarmağa, Dəmirçioğluna xoş gəlmədi. Bir istədi ki, çıxıb onun cavabını versin, sonra “lənət şeytana” deyib gözlədi ki, görsün işin axırı nə olur”.

Yaxud da:

Axır əcəl gəldi, yetdi, hay, haray!..
Çəkdiyim qovğalar bitdi, hay, haray!..
Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay, haray!..
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?..

“Koroğlu” dastanı təşəkkül tapdığı dövrdən bu günə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının (xüsusilə aşıq sənətinin) möhtəşəm əsərlərindən biri kimi, milli mədəniyyətin etnik əsaslar üzərində daha möhkəm dayanmasında, inkişaf edib zənginləşməsində heç bir digər əsərlə müqayisəyə gəlməyən bir ictimai-estetik mövqeyə, nüfuza malik olmuşdur.

KOROĞLUNUN QOCALIĞI

Koroğlu qocalmışdı. Dəlilər başından dağılmışdı. Davadan, vuruşdan yorulmuşdu. Yanında bircə vəfalı ala göz Nigar qalmışdı.

Bir yaz günü idi. Koroğlu paslı Misri qılıncı belinə bağlayıb Nigarı da yanına alıb piyada harayasa gedirdi. Baxdı yolun qırağında bir kişi bir cüt öküz otarır. Amma Kişinin çiyində yarı taxta, yarı dəmir bir şey var. Kişinin yanına gəlib soruşdu:

- Ay kişi bu nədi çiyinə neçiribsen? Kişi dedi:
- Bu tufəngdi.
- Tufəng nədi?
- Bunun içində güllə olur. Adama, heyvana dəyəndə öldürür.

Koroğlu kişinin sözünə inanmadı. Tutdu yaxasından ki, vur mənə görək necə öldürür?

Kişi vurmaq istəmədi. Axırı çox deyişmədən sonra Koroğlu kişiye dedi:

- İndi ki, belə oldu, al bu qan bahası, at öküzlərə görüm necə öldürəcək.

Kişi gördü Koroğlu əl çəkən bəla deyil. Axırda tufəngini çəkib öküzün birini nişan aldı. Tufəng açılan kimi öküz yerə yıxıldı.

Koroğlu gördü öküz doğrudan da öldü. Götürüb bir tufəngin ora-burasına baxdı, sonra sazı bağına basıb görək nə dedi:

Titreyir əllərim, tor görür gözüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?
Dolaşmır dəhanda söhbətim, sözüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Tutulur məclisdə iyidin yası,
Kar görmür qılıncı, polad libası.
Gəlib bic əyyamı, namərd dünyası,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Belə zaman hara, qoç iyit hara,
Mərdləri çəkirlər namərdlər dara,
Baş əyib laçınlar, tərhanlar sara,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Axır əcəl gəldi, yetdi hay, haray!
Çəkdiyən qovğalar bitdi hay, haray!

Tufəng çıxdı, mərdlik getdi hay, haray!
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Koroğluyam, Qırat üstə gəzərdim,
Müxənnətlər başm vurub əzərdim,
Nərələr çəkərdim, səflər pozardım
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Deyirlər, Koroğlu sözün tamam eləyəndən sonra Misri qılıncı belindən açıb yerə tulladı. Dedi:

- Namərd əyyamıdı. Daha mən Koroğluluğumu yerə qoydum.

Nigar Koroğlunun gözünü oğurlayıb Misri qılıncı götürüb gizlətdi. Koroğlu Nigar ilə bərabər ordan yola düşdülər. O gün axşama qədər yol getdilər. Axşam vaxtı bir şəhərə çatdılar. Şəhərdə onları qonaq eləyən olmadı. Axırda naçar qalıb bir uca imarətin dibində ge-cələməli oldular. Gecədən xeyli Keçmişdi bir də baxdılar budu yeddi yaraxlı adam gizlənə-gizlənə gəlib imarətin üstünə çıxdılar.

Sən demə bu imarət Alı paşanın xəzinəsi imiş. O oğrular da xəzinəni yarmağa gəliblirmiş. Koroğlu fikir verib gördü bunlar damın üstünü söküb içəri girdilər. Xəzinəni yarıb yüklərini tutub getməK istəyəndə Koroğlu qalxıb başlarmın üstünü aldı Kİ:

- Nəçisiniz? Gecə vaxtı burda nə gəzirsiniz? Oğrular əKilməK istədilər.

Koroğlu onları tərpanməyə qoymadı. Tutub hamısının əl-ayağını bağladı, yerə uzatdı ki:

- Kişi mərd olar. Oğurluq it peşəsidir. Padşahlara ədavətiniz var, dava eləyin, açıq meydanda mərdi-mərdanə savaşın, sonra xəzinəsi də sizə halaldı. Yoxsa ki, gecə oğurluq eləməyin!

Oğrular nə qədər ona pul, qızıl vəd verdilərsə Koroğlu razı olmayıb dedi:

- Yox, mən bir mərd adamam. Belə alçaq işləri görə bilmərəm. Siz kişi deyilsiniz, kişilərin adlarını batırırsınız.

Qərəz, çox baş ağrısı olmasın, elə ki, sabah açıldı, xəzinəçi gəlib əhvalatı belə görəndə qaçıb Xotıçara xəbər verdi. Xotıcar əmr verdi, oğruları, Koroğlunu, Nigarı yanına gətirdilər. Koroğlu nə olmuşdu başdan-ayağa hamısını Xotkara danışdı. Xotıcar oğruların cəzasını verəndən sonra Koroğludan soruşdu:

- Yaxşı, qoca, bəs sən kimsən ki, mənə bu yaxşılığı elədin? Xotkarm cavabında aldı Koroğlu, görək nə dedi:

Çənlibeldə eli olan
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.
Başında min dəli olan,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Mərdlik işlədib bir zaman,
Namərdə çəkirdim aman,
İndi əlif qəddi Kaman,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Laçın tək bərədə yatan,
Əmud vuran, şəpər atan,
Yüz iyit qol-qola çatan,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Könlünün səməndin yoran,
Muxənnət boynunu vuran,
Mərdlər ilə dostluq quran,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Qoç Koroğlu görünməz şən,
Eyvazından ayrı düşən,
Qürbət eldə bağıri bişən,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Xotkarın qorxudan tükləri biz-biz oldu. Başındakı tükləri o necə deyərlər, ayağına zalan gəldi. Baxdı ki, illərlə axtardığı qoç Koroğlu özü-öz ayağı ilə gəlib çıxıb buraya. Bir finirləşdi əmr edib tutdursun. Ancaq Koroğludan o qədər yemişdi, onu elə tanımışdı, bildi ki, onu belə tutmaq mümkün olmayacaq. Ona görə də hiylə niqabını üzünə çəkib başladı onu aldatmağa. Üzünü Koroğluya tutud dedi:

- Ay Koroğlu, sən mənim düşmənim sən, amma bu gün dostluq elədin, mərdlik işlətdin. Mən daha səni özümə düşmən bilmirəm. İndi məndən nə istəyirsən istə, bu yaxşılığının əvəzində nə istəsən sənə verəcəyəm.

Koroğlu dedi:

- Mən səndən heç nə istəmirəm, məni burax gedim. Xotkar dedi:

- Koroğlu, qocalmışan, daha dağlarda Koroğluluq eləyəsi deyilsən, gəl mənim yanımda qal. Öləne qədər sənə ata yerində

qulluq eləyim. Sən də mənim məsləhətçim, tədbirçim ol.

Koroğlu Xotkarın sözlərini qəbul eləmədi. Gedəsi oldu. Xotkar üzde onlara çox hörmət elədi. Koroğluya, Nigara yaxşı paltar verirdi, hərəsinə bir at bağışladı. Koroğlu da onunla əl verib atlandı. Nigar ilə yola düşdü.

Koroğlunun getdiyi yer bəlli deyildi. Ağzı hayana gəlsə atı sürürdü. Onlar getməndə olsunlar. Sənə deyim Xotkardan. Elə KI, Koroğlu aralandı, Xotnar doqquz nəfər yaxşı tüfəng atan çağırır onların dalınca göndərdi ki, dağlarda, daşların arasında Nigarı Koroğlunun əlindən alıb özünü də ya öldürsünlər, ya da diri tutub gətirsünlər.

Bu doqquz nəfər bir Kəsmə yoldan gedib bərəni kəsdilər. Koroğlu başı aşağı Nigarla gedirdi. Bir də baxdı doqquz yerdən üstünə tüfəng lüləsi tuşlandı.

Koroğlu atları saxladı. Xotkarın adamları yol üstə çıxdılar. Koroğlunun üstünə qışqıraraq atdan düşmələrini əmr etdilər. Koroğlu dava eləmək istəmirdi. Özü atdan düşdü. Nigarı da düşürdü. Adamlardan birisi yaxına gəlib yoğun bir kəndirlə onun qollarını möhkəm-möhkəm bağladı. Koroğlu yenə də bir söz demədi.

Adamlar Nigarı ondan ayırmaq istədilər. Koroğlu işi belə görəndə soruşdu:

- Onu haraya aparırsınız?

Dedilər: - Paşaya aparırıq. Səni də aparıb zindana salacağıq. Sənə göstərəcəyik ki, Koroğluluq necə olar?

Koroğlu gördü iyitlik, namus yeridi, alagöz Nigar əldən gedir. İş belə olanda aldı görək nə dedi:

Uca dağın ucasıyam,
Əskik olmaz qarım mənim.
Nər pələngin qocasıyam,
Karvan vurmaq karım mənim.

Qoç yarandım əzəl başdan,
Vursam cidam keçər daşdan,
Hələ davadan, savaştan,
Qalmamış qollarım mənim.

Hanı Eyvaz burda əsə,
Bir qılınca qırx baş kəsə,

O dövrənim dönüb tərsə,
Qar tökər baharım mənim.

Hanı Əhməd, şeşpər ata,
Dəmirçioğlu küşdü tuta,
Bu günəmdə gəlib çata
Tərən dəlilərim mənim.

Qoç Koroğlu badə içə,
Başları pəncər tək biçə,
Qoyarammı ələ keçə,
Alagöz Nigarım mənim?

Bunu deyib bir dəli nəre çəkdi. Kəndir tikə-tikə olub yerə töküldü. Qorxudan paşanın adamlarının əllərindən tüfəngləri töküldü. Vəfalı Nigar gizlətməmiş olduğu Misri qılıncı çəkib Koroğluya verdi. Koroğlu onların hamısının boynunu vurub Nigarı götürüb təzədən Çənlibelə döndü.

Nigarla orada yaşamağa başladı. Bu işdən bir müddət neçdi. Bir gün Koroğlu yanında alagöz Nigar Çənlibeldə oturmuşdular. Bir də vəfalı Aşiq Cünun gəlib çıxdı. De xoş-beş, on beşdən sonra Koroğlu soruşdu:

- Aşiq Cünun, nə yaxşı, köhnə dostu necə oldu Kİ, yada saldın? Aşiq Cünun sazı döşünə basıb dedi:

Sənə deyim, qoç Koroğlu,
Düşmənlər gələcək oldu.
Sənin olar puç, Koroğlu,
Paşalar gələcək oldu.

Daldalama sən səsinə,
Düşmənlə kəsmə bəsinə,
Keçmiş köhnə qisasını,
Paşalar alacaq oldu.

Cünunam, dildən düşmüşəm,
Bülbüləm güldən düşmüşəm,
Qocalıb əldən düşmüşəm,
Paşalar gələcək oldu.

Aşiq Cünun saznan dediyi kimi söznən də dedi ki: - Ay Koroğlu, Qıratı neyləmişən? Paşalar qoşun çənib sənin üstünə gəlir. Aşiq Cünuna cavabında aldı görən Koroğlu nə dedi:

Sənə deyim, Aşiq Cünun,
Çağır gəlsin xan Eyvazı!
Tar eyləyim düşmən günün,
Çağır gəlsin xan Eyvazı!

Namərdliyi bildirərlər,
Yadı bizə güldürərlər,
Yoxsa məni öldürərlər.
Çağır gəlsin xan Eyvazı!

Koroğlu çəkməz haşalar,
Çətindi qollar boşalar,
Yerişir oğraş paşalar,
Çağır gəlsin xan Eyvazı!

Aşiq Cünun Koroğludan ayrılıb Eyvazı axtarmağa getdi. Dağları, daşları çox gəzdi, Eyvazı tapa bilmədi. Bir biçənəndə Dəmirçioğluna rast gəldi. Gördü Dəmirçioğlu əlində yaba ot yığır. Aldı görək Aşiq Cünun Dəmirçioğluna nə dedi:

Dəmirçioğlu sənə deyim,
Çənlibelə düşmən gəlir.
Hayqıranda ordu basan,
Çənlibelə düşmən gəlir.

Bu sinəmi qəm alıbdı,
Şad qəlbimə dərd salıbdı,
Koroğlu yalnız qalıbdı,
Çənlibelə düşmən gəlir.

Çənlibeldə yox söhbət, saz,
Çırpınır göllərində qaz,
Hanı Əhməd, hanı Eyvaz,
Çənlibelə düşmən gəlir.

Sananmaz yüzlər, əllilər,
Düşməne demə bəlilər,
Görünmür iyid dəlilər,
Çənlibelə düşman gəlir.

Yoldadı Koroğlu gözü,
Qəlbində qocalıq gözü.
Aşiq Cünun budu sözü,
Çənlibelə düşman gəlir.

Aşiq Cünun saznan dedi ki, söznən də əhvalatı Dəmirçioğluna danışdı ordan çıxıb Çənlibelə getdi. Dəmirçioğlu gecəgündüz çöldə olduğundan üzünü, başını tük basmışdı. Bir dəlləyin yanına gəlib dedi:

- Usta, mənim saqqahmı qırx. Dəllək dedi:

- Mollalar saqqal qırxmağı qadağan eləyib. Qırxa bilmərəm. Dəlləyin cavabında aldı Dəmirçioğlu görək nə dedi:

Sənə deyim, usta başı,
Qazı dibindən, dibindən!
Olmagilən işdə naşı,
Qazı dibindən, dibindən!

Deyərəm sənə şəstinə,
Paşalar girib qəsdinə,
Gəlir Koroğlu üstünə
Qazı dibindən, dibindən!

Sənnən hesabı çəkərəm,
Gözündən qan yaş tökərəm,
Əlif qəddini bücərəm,
Qazı dibindən, dibindən!

Dəmirçioğlu bilici,
Olarsan ellər gülücü,
Sənə yendirrəm qılıcı,
Qazı dibindən, dibindən!

Dəllək gördü bu o deyənlərdən deyil. Heç deyəsən istiot-zad dadmayıb. Bir az da oyan-buyan eyləsə, elə doğrudan qılıncı

yendirəcəK. Canının qorxusundan onun üzünü, başını qırxıb təmizlədi. Dəmirçioğlu dəlləyin haqqını verib ordan yola düşdü. Dağları aşdı, dərələri Keçdi. Bir qayanın ətəyində Dəli Həsənə rast gəldi. Aldı görək nə dedi:

Xotkarlar üstünə atlı gedəndə
Düşməni görəni açıq gözü necoldu?
Oğraş paşalarla dava edəndə,
Nərə çəkən uca səsin necoldu?

Çənlibeldə ağır məclislər quran,
Ərəbat üstündə mərdanə duran,
Misri qılınc çəkib, boyunlar vuran,
Axtar görək xan Eyvazın necoldu?

Dəmirçioğlu bu sirləri biləndə,
Düşmanları ağlayanda, güləndə,
Hərdən qəzəblənib qeyzə gələndə,
Qabaqda boz duran üzün necoldu?

Dəli Həsən çox qocalmışdı. Dəmirçioğlu elə bilirdi ki, tay bu qədər ki, Dəli Həsən qocalıb əvvəlki kimi Ərəbat üstündə yalın qılınc düşməni üstünə gedə bilməz, dəstələr dağıdıb, alaylar poza bilməz.

Dəli Həsən Dəmirçioğlunun bu sözlərindən tutuldu. Aldı görək nə dedi:

Yağı düşmənlərlə qovğa açmağa,
Hələ var qolumda qüvvətim mənim.
Qoşım gəlib Çənlibelə Keçməyə,
Qəbul etməz namus, qeyrətim mənim.

Gürzüm işləyəndə dağları qırar,
Qorxusundan tapmaz düşmənlər qərar,
Paşanın, xotıcarın bağrını yarar,
Ac aslan yerişim, heybətım mənim.

Mən Dəli Həsənəm, ər havadarı
Taparam Eyvazı, o namudarı,
Vuruşma vaxtında, dava bazarı,
Olmaz heç insafım, mürvətim mənim.

Söz tamam oldu. Dəli Həsən ilə Dəmirçioğlu atlanıb ordan yola düşdülər. Dağlara, daşlara çıxıb Eyvazı axtarmağa başladılar. Çölləri, yamacları bir-birinə vurdular. Gəzdilər, dolandılar. Axırda Eyvazı tapdılar. Eyvaz Dəmirçioğlu ilə Dəli Həsənlə görüşüb öpüşdü. Götürdü görək Koroğlunu onlardan necə xəbər aldı:

Dağlar başı Çənlibeldən
Deyin görüm, nə xəbər var?
Başı qarlı bizim eldən,
Deyin görüm, nə xəbər var?

Qırat, Ərəbat dururmu?
Koroğlu dövrən qururmu?
Paşalar boynu vururmu?
Deyin görüm, nə xəbər var?

Eyvaz qolun görmək istər,
Tər savaşa girmən istər,
Koroğlunu görmək istər,
Deyin görüm, nə xəbər var?

Eyvaz sözünü tamam elədi, ondan sonra Dəmirçioğlu götürdü ona belə cavab verdi:

Çənlibeldən xəbər gətirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!
Müskül mətləbi bitirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!

Koroğlu oxuyub-yazır,
Yalnız qalıb candan bezir,
Haray salıb səni gəzir,
Qardaş, dur gedən, dur gedəid

Dəmirçioğlu qədrin bilir,
Səni görüb üzü gülür,
Paşalar üstünə gəlir,
Qardaş, dur gedən, dur gedən!

Elə ki, söz tamam oldu Eyvaz, Dəmirçioğlu, bir də Dəli Həsən atlandılar. Dağlara, daşlara ün saldılar. Bir neçə günün içində bütün

dəliləri yığıb Çənlibelə Koroğlunun yanına yola düşdülər.

Bunlar getməndə olsunlar, sənə kimdən xəbər verim Koroğlu ilə Nigardan. Koroğlu gözlədi-gözlədi gördü deyəsən gələn olmadı. Cünunu göndərdi şəhərə ki, getsin paşalardan bir xəbər öyrənsin. Görsün nə vaxt gəlirlər, necə gəlirlər. Özü yenə də alagöz Nigarla tək qaldı.

Nigar baxdı Koroğlu çox qəmginidi. Gəlib onun yanında oturub dərdi-dilinə yetişmək istədi. Koroğlu simləri qaralmış üç telli sazı sinəsinə basıb görək Nigara öz dər-dilini necə dedi:

Qarı düşman güc gətirdi,
Qocaldım Nigar, qocaldım.
Mənzilim başa yetirdi,
Qocaldım Nigar, qocaldım.

Muxənnətin olmaz zatı,
Mərdin polad olar qatı,
İtirdim Qırat, Düratı,
Qocaldım Nigar, qocaldım.

Koroğlu qorxmaz yağıdan,
Badə içibdi sağıdan,
Hanı Eyvaz, Tüpdağıdan?
Qocaldım Nigar, qocaldım.

Koroğlu elə təzəcə sözü deyib qurtarmışdı bir də gördü budu dəlilər gəlirlər. Koroğlunun könlü açıldı, ömrü təzələndi. Elə bil anadan təzə oldu. Aldı görək, dəlilərə necə xoş gəldin elədi.

Yenə ömür təzələndi,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..
Qurtardım hicrandan, qəmdən,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

Düşün, burda mehman qalaq,
Xotnarlara talan salaq,
Paşalardan qisas alağ,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

Bir şur salın bu cahana,
Meydan boyansın al qana,
Səfər eyləyək hər yana,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

Aslan tək bərədə yataq,
Düşmənlərə şespər ataq,
Paşaları diri tutaq,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

Zimistanım döndü yaza,
Qulaq verin sözə, saza,
Koroğlu yetdi muraza,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

O tərəfdən Alı paşa, Mehdi paşanı da çağırıb əhvalatı ona danışdı. Axırda sözü bir yerə qoydular ki, bəs Koroğlu qocalıb, dəliləri başından dağılıb. Gedək ondan qisasımızı alağ. Paşalar başlarına qoşun cəm eləyib Çənlibelə yola düşdülər. Onlar gəlməndə olsun, sənə Çənlibeldə Koroğludan xəbər verim. Koroğlu paşaların gəlmən xəbərini eşidib üzünü dəlilərə tutub, aldı görək nə dedi:

Yaraxlanın, dəlilərim,
Paşalar meydana gəlir.
Müxənnətlər qoşun çəkib
Üz tutub bu yana gəlir.

Sözlərimdə yoxdu yalan,
Düşmənlərə salağ talan,
Misri qılınc qılsın cövlan,
Boyanmağa qana gəlir.

Olun səf-səf, dəstə-dəstə,
Yeriyək paşalar üstə,
Yağı düşmən dolub qəsdə,
Tülkülər aslana gəlir.

İgit əldən çıxmaz xata,
Qoç gərək pusquda yata,
Xan Eyvaz, min Ərəbata,
Bəlli Əhməd fərmana gəlir.

Pələng tək ovdan küsməyə,
Düşmənlər üstə əsməyə,
Paşalar başı Kəsməyə,
Koroğlu mərdana gəlir.

Koroğlu o vaxtı ki, davadan əl çəkməyi əhd eyləmişdi, dəliləri başından dağıtmışdı. Qıratın da nallarını söküb çölə buraxmışdı.

Amma gəl ki, vəfalı Qırat Çənlibeldən ayrılıb getməmişdi. İndi ki, iş belə oldu, bir tərəfdən də Aşıq Cünun gəlib xəbər verdi bəs paşalar dəmhadəmdi ki gəlib Çənlibelə çatsınlar.

Koroğlu Eyvazı çağırıb göndərdi gedib Qıratı tapıb gətirsin. Eyvaz gedib Qıratı tapıb gətirdi. Koroğlu Qıratın gəldiyini görəndə ayağa qalxdı, sazı sinəsinə basıb dedi:

Budu, gəldi havadarım,
Dur, başına dolan könüll!..
Zimistanda dövr eylədin,
Yaz-bahara boyan könüll!..

Qıratıma nal düzdürürəm.
Paşalar bağrın əzdirrəm,
Meylər, saqilər gəzdirrəm,
Başlar təzə dövrən könüll!..

Koroğluyam, mərd mərdanə,
Çağıraram, girrəm meydana,
Qılınc vuraram düşmana,
Xotkar taxtdan salan könüll!..

Koroğlu yenə də Misri qılınc bağladı, qalxan taxdı, Qırata mindi. Dəlilər də yaraqlandılar. Düşmən qabağında hazır oldular. O tərəfdən paşalar başlarında qoşun gəlib Çənlibelə çatdılar. Koroğlu, yanında dəlilər özünü paşaların qoşununa vurdu. Qoca Koroğlunun nərəsindən, Qıratın kişnəməsindən, dəlilərin hayqırmasından paşaların qoşunu özünü itirdi. Koroğlu başında dəlilər hər tərəfdən hücumə Keçdi. Qoşun davam gətirə bilməyib qaçmağa üz qoydu.

Koroğlu düşmanı qaçan görüb qanadlandı, qoca könlü coşdu, aldı görək nə dedi:

Qoşun çəkib gəldin paşa,
Düşmənləri seç, Eyvazım!..
Yağı gərək çəksin haşa,
Tez hücumə keç, Eyvazım!..

Dəli könül almaz öyüt,
Qoca bədən, olma meylit!..
Misri qılınc, Kəmtər iyit,
Al düşmanı biç, Eyvazım!..

Qıratın nalı sökülməz,
Koroğlu beli bükülməz,
İyid ölümdən çəkilməz,
Yağı qanı iç, Eyvazım!..

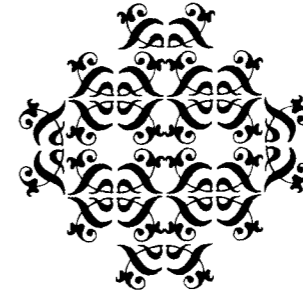
Qoca Koroğlu bir dəli nəərə çəkib Qıratı ildırım kimi sürüb özünü paşalara yetirdi. Qaçaraqda hərəsinə bir qılınc vurdu. Başları bostan Kəliyi kimi dığırlamb yerə düşdü. Qoca Koroğlu başında dəliləri at sürüb özlərini paşaların torpağına yetirdilər. Qiymətdən ağır, çəkiddən yüngül bütün şeyləri atlara çatıb geri qayıtdılar. Çənlibelə az qalmış Aşıq Cünun Koroğlunu dayandıraraq soruşdu:

- Qoç Koroğlu, indi nə deyirsən? Dəliləri buraxırsan, ya yenə də öz yanında saxlayırsan? Koroğlu dedi:

- Yox, Aşıq Cünun! Mən daha Koroğluluqdan əl çəkmişdim. Amma baxıram ki, bu olmayacaq. Nə qədər ki, xotkarlar, paşalar, bəylər, xanlar var, mən Koroğluluğumu yerə qoya bilməyəcəyəm.

Bu sözü eşidəndə bütün dəlilər nəərə çəkildilər. Atlar kişnədi, bədöylər oynadı. Qırat qızmış pələng kimi ki dal ayaqları üstündə qalxıb elə bir şeyhə çəndi ki, dağ-daş titrədi. Hamısı bir yerdə təzədən Çənlibelə çəkildilər...

NƏDİM

Yeni dövrün əvvəllərində osmanlı türklərinin yetişdirdiyi ən böyük şair Əhməd Nədim müdərisslikdən Sədrəzəm İbrahim paşanın kitabxanasının müdiri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Lələ dövrü ədəbiyyatının əsas nümayəndəsi olan şair xalq dilində, realist üslubda (və həyat eşqi ilə dolu!) şeirlər yazmışdır. Onu yaradıcılıq tipologiyasına görə Azərbaycan şairlərindən Vaqif, türkmən şairlərindən Məhtumqulu ilə müqayisə etmək olar....

**SADRAZAM İBRAHİM PAŞA'YA
İSTANBUL VASFINDA KASİDE**

Bu şehir-i İstanbul ki, bimisli u behadır,
Bir sengine yek-pare Acem mulku fedadır.

Bir gevher-i yek-pare iki bahr arasında,
Hurşid-i cihan-tab ile tartılsa sezadır.

Altında mı, üstünde midir Cennet-i a'la,
El-hak bu ne halet, bu ne hoş ab u hevadır.

Her bahcesi bir çemenistan-ı letafet,
Her guşesi bir meclis-i pur-feyz u safadır.

İnsaf degildir anı dünyaya deyişmek,
Gulzarların Cennete teşbih hatadır.

Herkes erişir anda muradına anıncun,
Dergahları melce'-i erbab-i recadır.

Kala-yı maarif satılır suklarında,
Bazar-i huner ma'den-i ilm u ulemadır.

Hep halkının etvarı pesendide vu makbul,
Derler ki biraz dilberi bi-mihr u vefadır.

Şimdi yapılan alem-i nev-resm-i safanın,
Evsafı hele başka kitab olsa sezadır.

İstanbul'un evsafını mümkün mi beyan hiç,
Maksud heman Sadr-i kerem-kara senadır.

Ey Sadr-i kerem-kar ki dergah-i refiin,
Erbab-ı dile kible-i ummid u recadır.

İydin ola ikbal u saadete mubarek,
Gunden güne ikbalin ola gün gibi zahir.

Sadrına seni eyleye Hak daim u sabit,
Hep alemin ettikleri şimdi bu duadır.

Ez-cumle, Nedima kulun, ey asaf-i devran,
Mustaqrak-i lutf u kerem u cud u atadır.

QƏZƏLLƏR

Ben kimseye açılmaz idim damenin olsam,
Kim görür idi sineni pırahenin olsam.

Daim arayan bulsa, civanım, seni bende,
Bir qönce gül olsan da senin gülşenin olsam.

Destide kadehde doyamam görmege barı,
Ey gevher-i seffaf senin mahzenin olsam.

Dögülmege, sögülmege koqulmaya billah,
Hep kaalim, amma ki, efendim, senin olsam.

Sem olmaz isem bezmine bu suz ile bari,
Der-gahına bir mes'ale-i ruşenin olsam.

Cesmanının öğrensem o kafirce nigahın,
Bir lahza Nedim-i nigeş-i pur-fenin olsam.

Bir söz dedi canan ki, keramet var içinde,
Dun giceye dair bir işaret var içinde.

Mey-hane mukassi görünür taşradan, amma
Bir başka ferah, başka letafet var içinde.

Eyvah, o uc cifte kayak aldı kararım,
Şarkı okuyup gecti, bir afet var içinde.

Olmakta derununda heva ateş-i suzan,
Nayin diyebilmem ki, ne halet var içinde.

Ey şuh, Nedima ile bir seyrin işittik,
Tanhaca varıp Goksu'ya, işret var içinde.

Bir nim neş'e say bu cihanın baharını,
Bir sağar-i kesideye tut lale-zarını.

Bir dem mi var ki ah ederek anmaya gönül,
Ey serv-kad seninle gecen ruzigarını.

Şevk-i tamam va'de-i ferdayı dinlemez,
Resk ana kim cihanda bugün buldu yarını,

İran zemine tuhfemiz olsun bu nev qazel.
İrqursun Isfahan'a Sitanbul diyarını.

Duşmen ne denlu saht ise de şad ol, ey Nedim,
Seng uzre gösterir zer-i kamil iyarını.

Uşşakın olsa n'ola feda nakd-i canları,
Seyretmedin mi dunku fedayi cuvanları.

Şevk ateşine sen de tutuştun mu, ey gönül,
Gördün mu dun gureş tutuşan pehlivanları.

Ol percemin nazirini hatırdı mı, gönül,
Görmüş idin gecen sene sunbul zamanları.

Ceng u cegane zevki biraz dursun, el-aman,
Seyredelim bu seyre gelen dil-sitanları.

Ma'lumdur benim suhanım mahlas istemez,
Farkeyler anı şehrimizin nukte-danları.

Tahammul mülkünü yıkdın Hulagu Han mısın, kafir,
Aman, dünyayı yakdın, ates-i suzan mısın kafir?

Kızıođlan nazı nazın, seh-levend avazı avazın,
Belasın ben de bilmem, kız mısın ođlan mısın, kafir?

Ne ma'na gösterir dusundaki ol atesih atlas,
Ki, ya'ni su'le-i can-suz-i husn u an mısın, kafir?

Nedir bu gizli gizli ahlar cak-i giribanlar,
Aceb bir řuha sen de aşık-ı nalan mısın, kafir?

Sana kimisi canım, kimi cananım deyü söyler,
Nesin sen dogru söyle, can mısın, canan mısın, kafir?

Şarab-ı ateşinin keyfi ruyun su'iclendirmis,
Bu haletle cerag-ı meclis-i mestan mısın kafir?

Nicin sık sık bakarsın boyle mir'at-i mucellaya,
Meger sen dahi kendi husnune hayran mısın kafir?

Nedim-i zarı bir kafir esir etmis işitmişdim,
Sen ol cellad-ı din, ol düşmen-i iman mısın, kafir?

Sinede evvel ne muhrik arzular var idi,
Lebde ser-kes ahlar, ateşli hular var idi.

Boyle bi-halet degildi gördüğüm sahra-yı aşk,
Anda mecnun bidler, divane bular var idi.

Ben bugün bir nev-bahar-ı husn u an seyreyledim,
Tarf-ı destarında sünbül gibi mular var idi.

Sen yine bir nev-niyaz aşık mı peyda eyledin,
Kuyuna yer yer dökülmüş ab-ı rular var idi.

Ey Nedim, ey bülbül-i şeyda, niçün hamuşsun,
Sende evvel çok nevalar guft u gular var idi.

Mest-i nazım kim buyutdu boyle bi-perva seni,
Kim yetişirdi bu gune servden bala seni?

Buydan, hoş rengden pakizedir nazik tenin,
Beslemiş koynunda guya kim gül-i ra'na seni.

Güllü diba giydin, amma korkarım azar eder,
Nazeninim, saye-i har-ı gül-i diba seni.

Bir elinde gül, bir elde cam geldin, sakiya,
Kanqısın alsam gülü, yahud ki, camı, ya seni?

Sandım olmuş çeşte bir fevvere-i ab-ı hayat,
Boyle gösterdi bana ol kadd-i mustesna seni.

Saf iken ayine-i endamdan sinem diriğ,
Almadım bir kerrecik ağuşa ser-ta-pa seni.

Ben dedikce boyle kim kıldı Nedim'i na-tiivan,
Gösterir engust ile meclisdeki mina seni.

MUSTEZAD

Ey şuh-ı kerem-pişe, dil-i zar senindir,
Yok minnetin asla.

Ey kan-ı guher, anda ne kim var, senindir,
Pinhan u huveyda.

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz,
Baş uzre yerin var.

Gül qönçesisin guşe-i destar senindir,
Gel, ey gül-i ra'na.

Neylersen edip bir-iki gün bar-ı cefaya,
Sabreyle de sonra.

Peymane senin, hane senin, yar senindir,
Ey dil, tek u tenha.

Bir buse-i can-bahsına ver nakd-i hayatı,
Gel kaail olursa.

Senden yanadır söz, yine bazar senindir,
Ey aşık-ı şeyda.

Cesmanı siyeh-mest-i sitem kakulu pur-ham,
Ebruları pur-cin.

Benzer ki, bu dil-dar-ı 'cefa-kar senindir,
Bi-çare Nedima.

ŞƏRQİLƏR

Id erişsun ba'is-i şevk-ı cədid olsun da gör,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör,
Guşe guşe mihrler mehler bedid olsun da gör,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Anda seyr et kim, ne firsatlar girer, cana, ele,
Gör ne dil-cular, ne meh-rular, ne ahular gele,
Tıfl-ı nazım, sevdiğim, bir iki gün sabr et hele,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Gerci kim vardır anın her demde başka ziyneti,
Ruze eyyamında da inkar olunmaz haleti,
Şimdi anlamaz hele bir hoşca kadr u kıymeti,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Dur zuhur etsun hele her guşeden bir dil-ruba,
Kimi gitsun bağa doğru, kimi sahradan yana,
Bak nedir dünyada resm-i söhbet-i zevk u safa,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Tıfl-ı nazım, cumle gördüm deyu aldatma beni,
Görmedin bir hoşca sen dahi o dil-cu gül-seni,
Serv-i nazım, gel Nedim-i zar gezdirdi sun seni,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Bir safa bahsedelim gel şu dil-i na-şada,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.
İşte üç cifte kayak iskelede amade,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Gülelim, oynayalım, kam alalım dünyadan,
Ma'-i Teşnim içelim cesme-i nev-peydan,
Görelim ab-ı hayat akdığın ejderhadan,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Gah varub havz kenarında hıraman olalım,
Gah gelüb Kasr-ı Cinan seyrine hayran olalım,
Gah şarki okuyub gah gazel-han olalım,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Izn alub cum'a namazına deyü maderden,
Bir gün uğralayalım şerh-i sitem-perverden,
Dolaşub iskeleye doğru nihan yollardan,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pakize-eda,
Iznin olursa eger, bir de Nedim-i şeyda,
Qayrı yaranı bugünlük edib, ey şuh, feda,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Gulzara salın mevsimidir geşt u guzarın,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.
Dök zülfünü sammur giyinsin ko izarın,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Bülbüllerin ister seni, ey gönçe-dehen, gel,
Gül gittigini anmayalım, gülşene sen gel,
Pamal-i sita olmadan iklim-i çemen gel,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Sal hatt-ı siyeh-karm o ruhsare-i ale,
Sammurunu kaplat bu sene kırmızı şale,
Al deste eger lale bulunmazsa piyale,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Cennet gibi alem, yine her meyve firavan,
Sen meyve-i vasim, dahi etmez misin erzan,
Uşşaka birer buse edip gizlice ihsan,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne, baharın.

Bir mısra işittim yine, ey suh-i dil-ara,
Bir hoşca da bilmem ne demek istedi amma,
Ma'kul dedi zannederim anı Nedima,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

RÜBAİLƏR

Duyduk, iki yar ahd berkitmişler,
Bir manzan hoş kenara dek gitmişler.
İhya edip ol sebi tarabia hakka,
Tecdid-i berat-ı zevk u şevk etmişler.

Rakkas, bu halet senin oynunda mıdır?
Aşıklarının günahı boynunda mıdır?
Doymam seb-i vaslına seb-i ruze gibi?
Ey sim-beden, sabah koynunda mıdır?

Zahirde egerçi cümleden ednayız,
Erbab-ı nazar yanında lik a'layız.
Saymazsa hisaba n'ola ahbab bizi,
Biz zümre-i sairanda müstesnayız.

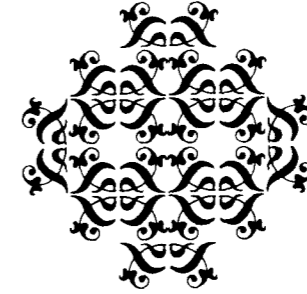
KITALAR

Ey gönül, sahn-ı semende leb-i derya faslın,
Bir sanemle edegör kam alasın dünyadan.
Yoksa bir dişleri dür, kameti serv olmayıcak,
Ne biter sahn-ı çemenden, ne çıkar deryadan.

Ey gönül, duht-ı rezi almak ise maksudun,
Hele bir kerre de var hane-i hammarda gör.
Taze şah uzre açılmış gülü seyrettin ise,
Bir de gel camı hele dest-i kadeh-karda gör.

Degilmiş kasdı hancer çekmek ol ser-mest-i tan-nazın,
Hemen ağış açıp zerrin kemer göstermek istermiş.
Tebessumle nigahından hayal ettim senin, zalim,
Bize la'l-i şeker-barın guher göstermek istermiş.

MOLLA PƏNAH VAQIF

Azərbaycan ədəbiyyatı yeni dövrə, yaxud milli özünüdərk-
etmə dövrünə birinci növbədə üç böyük sənətkar mütəfəkkir-
kirin: Nizami, Füzuli və Vaqifin yaradıcılıq enerjisi hesabına
gəlib çıxır. Nizamidən Füzuliyə, Füzulidən Vaqifə ideya- estetik
hərəkətin generatoru isə, heç şübhəsiz, sözün geniş mənasında
milliləşmə, yaxud azərbaycanlaşmasıdır. Və ona görədir ki,
Nizamiyə nisbətən Füzulinin, Füzuliyə nisbətən Vaqifin
mövzuları, ideyaları, poetexnologiyası daha çox milli, daha çox
Azərbaycandır.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı I Şah İsmayılın (Xətai)
iradəsi ilə vahid dövlət ətrafında birləşdi (şübhəsiz, bu cür birləşmə
üçün iqtisadi-təsərrüfat, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi şərait
yaranmışdı, yoxsa hətta I Şah İsmayıl kimi ictimai xadim sərkərdə
də bunu bacarmazdı, tarixi şəxsiyyət tarixi şərait hazırlayır), XVI
əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində isə xalq I Şah Abbasın
“tədbirləri” nəticəsində milli dövlətdən məhrum oldu, milli birlik
ideyası isə yaşayırdı. I Şah Abbasın iqtisadi siyasətinin əsasını
mərkəzi vilayətləri ucqarlar hesabına inkişaf etdirmək təşkil edirdi;
Azərbaycan da Səfəvi dövlətinin ucqarlarından idi, ona görə də bu
siyasət birbaşa Azərbaycan xalqının əleyhinə çevrilmişdi, XVI əsrdə
Səfəvilər hakimiyyəti milli mədəniyyəti mühafizə etdiyi halda, XVII
əsrdə onun düşməninə çevrilmişdi, ona görə də bu zamandan
etibarən milli mədəniyyəti qorumaq xalqın öhdəsinə düşürdü.

XVI əsrin sonlarında bir sıra sənətkarlar, mədəniyyət əsərləri
xaricə aparılır, bu barədə “Türkiyə təzkirələrində külli miqdarda
məlumat vardır” (akad. H.Arashı). XVII əsrin əvvəllərində isə I Şah
Abbasın göstərişi ilə əhalinin sünnü hissəsinə divan tutulur, əlyazma
kitabları bunların içərisində “dini kitablarla bərabər qiymətli elmi-
tarixi əsərlər, külliyyatlar, divanlar da məhv oldu” (H.Arashı).

XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti nümayən-
dələrinin (o cümlədən şairlərin) İranın mərkəzi şəhərlərinə (xüsusən
İsfahana) köçürülməsi, paradoksal da olsa, XVII-XVIII əsrlərdə
Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsinə (deməli, inkişafına)
təsir etdi; klassik ifadə tərzinin (müsəlman mədəniyyəti
parametrlərinin) süqutuna təkan verildi (çünki köçürülənlər klassik
ifadə tərzini təmsil edirdilər), nəticədə xalq (folklor) ifadə tərzinin
maneəsiz, başqa sözlə, rəqabətsiz inkişafı müəyyən qədər təmin
olundu.

Antik mədəniyyətin əsasında mifologiya dururdu. Azərbaycan intibahı türk mifologiyasının XVI əsrdən başlayaraq tədricən oyanması ilə meydana gəlir. Mifologiya milli mədəniyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, milli mədəniyyət millətin tarixinə məhz mifologiya vasitəsi ilə bağlanır, çünki mifologiya bu və ya digər xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir, xalqın təfəkkürünə ən qısa yol buradandır.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən etibarən milli dövlətini (bu dövlət yeri gələndə xalqı amansızcasına əzsə də) itirən xalq milli mədəniyyətini itirmək təhlükəsi hiss edir, ona görə də sədevrlər yaratmaqla onu qoruyur: “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Molla Nəsrəddin lətifələri... O ki qaldı S.Təbrizi, Q.Təbrizi, Məsihi kimi klassik üslub tərəfdarlarına, əslində, onlar intibah ədəbiyyatı qarşısında hər halda gücsüz görünür. XVI əsrin sonlarından etibarən tarixi-ictimai fikir daha ardıcıl şəkildə milli problemlər üzərində düşünür; məsələn, I Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi-aləmarayı-Abbasi” kitabında “yerli tarix”ə xüsusi diqqət yetirilir (İ.P.Petruşevski).

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahı Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərir; ədəbiyyatda, incəsənətin müxtəlif sahələrində təsviri-dekorativ sənətdə, musiqidə demokratik yüksəliş qonşu xalqların mədəniyyətinin demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulmasına təkan verir. XVI, xüsusən, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türkcəsi intibah mədəniyyətinin ifadəçisi kimi Qafqazda ədəbi-bədii təfəkkürün əsas ifadə forması olur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan intibahı mürəkkəb tarixi şəraitdə təşəkkül tapır, mürəkkəbli intibah mədəniyyətinin daha çox fəlakətli XVIII əsrdə də qalır... XVIII əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycan xalqını məcbur edirdi ki, öz taleyi barəsində düşünsün; V.N.Leviatovun göstərdiyi kimi, bir tərəfdən İran, bir tərəfdən də Rusiya ölkənin istilasını üçün çalışırdılar, işğalçılara qarşı mübarizə isə xalqın mənəvi birliyini gücləndirirdi. Nadir şahın dövründə şəhər təsərrüfatı dağılırdı, ticarət gücsüzləşir, sənətkarlığın inkişafı ləng gedirdi. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq feodal cəmiyyəti dağılırdı. Şəhərlərin süqutu kəndin ictimai-siyasi, eləcə də mədəni rolunu artırır, kənd milli mədəniyyətin təmsilçisi kimi çıxış edirdi; bu da imkan verirdi ki, ümumşərq müsəlman mədəniyyətinin yerini xalqın daxili ehtiyacını ödəyən (və onun üçün anlaşılıq olan)

mədəniyyət tutsun.

XVII-XVIII əsrlərdə şəhərlərə sığınmış ümumşərq-müsəlman estetikası (qəzəl şerindən tutmuş həndəsi naxışlara qədər), demək olar ki, ətalətlə inkişaf edirdi; mədəni təfəkkürün mürəkkəb formaları meydana gəlmişdi, XVI əsrdə Füzuli şeri yaranmışdı, emosiyaların, riyazi dəqiqliklə ifadəsinin bundan mürəkkəb formalarını tapmaq mümkün deyildi... XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətai bunu hiss elədi, ümumşərq müsəlman mədəniyyətini folklor mədəniyyəti ilə qovuşdurmaq üçün tədbirlər gördü (saraya aşiq gətirdi), lakin bu cür qovuşma mümkün olmadı. XVII-XVIII əsrlərdə isə əsrlər boyu xalqın duyğularında yaşayan gözəllik hissi bütün parlaqlığı ilə təzahür etdi, normativ hadisəyə çevrildi.

Kəndin şəhər üzərindəki qələbəsi əsasən xanlıqlar dövrünə düşür. Nadir şah öldürüldükdən (1417-ci il) sonra İran dövləti dağıldı. Azərbaycanda müstəqil (yaxud yarım-müstəqil) xanlıqlar meydana gəldi: Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı.. Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb, Qarabağ xanlığı cənub-qərb, Quba xanlığı isə şimal-şərq ərazilərini birləşdirmişdi. Xanlıqların təsərrüfat həyatında əsasən eyni münasibətlər hökm sürməkdə idi, hətta mükəlləfiyyətlər də bir-birinə uyğun gəlirdi (V.N.Leviatov) bu isə onu göstərir ki, ölkədə vahid təsərrüfat sistemi mövcud imiş.

Xanlıqlar dövründə şəhər təsərrüfatının tənəzzülünü tədqiqatçılar qeyd edirlər, lakin kəndin ictimai-mədəni mövqeyinin yüksəlməsi barədə, demək olar ki, danışılmaz...

Xanlıqlar dövründə kənd mənəvi-mədəni yüksəlişin istinadına çevrilir; dastanlar, nağıllar, bayatılar əsasən kənddə yaranır. Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndələrini M.V.Vidadini, M.P.Vaqifi bilavasitə kənd yetirir. XVIII əsrin ikinci yarısında, eləcə də XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil xanlıqların mövcudluğu təkcə iqtisadi-təsərrüfat, yaxud ictimai-siyasi hadisə deyil, həm də mədəni-mənəvi hadisədir; azadlıq almış xalq elə bil həmin azadlıqdan maksimum istifadə etmək üçün parçalanır və bununla da tarixi yaddaşına qayıdır (daha doğrusu, tarixi yaddaşa qayıdış mədəni-mənəvi bütövlük üçün şərt olur) bu dövrdə hakimiyyətlə xalq arasındakı vəsilələr minimal həddə enir, hakimiyyət o vaxta qədər görünməmiş şəkildə xalqla yaxın olur; deyək ki, Nadir şahı bütöv vilayətlərin problemləri maraqlandırdığı halda, Qarabağ xanı İbrahim xan kəndlərin məsələləri ilə də məşğul olur, ona görə də kəndin həm təsərrüfatı, həm də mədəniyyəti dirçəlir. Əlbəttə, Nadir şah zamanında da kənd idarə edilirdi, lakin

bu, dövlət nəzarətindən kənar idarə idi, dərəbəylik idarəsi idi. Kənd sadəcə olaraq, şəhərə qulluq edirdi, təkə maddi nemətləri ilə yox, həm də mənəvi nemətləri ilə qulluq edirdi. Xanlıqlar dövründə isə kənd müstəqilləşir, mənəvi-mədəni yüksəlişin dayağına çevrilir, inqilabi əhval-ruhiyyə kənddə təşəkkül tapır.

Azərbaycan intibahı kəndli şəxsiyyətini görünməmiş şəkildə yüksəldir, bu, kəndin mədəni-ictimai mövqeyinin artması ilə əlaqədardır; məhz intibah tərəkürünün faktıdır ki, kəndli ədəbiyyata büt kimi gəlir, o həm nağılların, həm də lətifələrin qəhrəmanı kimi təqdim edilir.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının mifoloji əsasları barəsində ciddi tədqiqatlara ehtiyac var, biz burada bəzi məsələlər üzərində dayanacağıq; bunlardan biri ondan ibarətdir ki, türk mifologiyası müsəlman mədəniyyətinin çiçəklənməsində, şübhəsiz, müəyyən rola malik olur, lakin müsəlman mədəniyyətində “ərimir”, hətta sonralar bir sıra təriqət mədəniyyətlərinin müstəqilləşməsinə kömək edir, lakin yenə də reallaşa bilmir, XVI əsrdən başlayaraq tədricən xalqın milli özünüdərkə xəttinə düşür, rezonans alır və XVII əsrin əvvəllərindən etibarən bütün gücü ilə təzahür edir.

Avropa intibahından fərqli olaraq, Azərbaycan intibahı şifahi xalq ədəbiyyatına daha çox dayanır, bunun səbəbi ümumən xalqın yazıya münasibəti ilə bağlıdır; yazıya qarşı bir etinasızlıq hökm sürmüşdü, hətta bu cür ənənəyə baxmayaraq, XVII-XVIII əsrlərdə dastanların, bayatıların, yaranma texnologiyası şifahi dilə əsaslanırsa da, yazıya alındığını görürük, külli miqdarda belə mənbə vardır. Avropa intibahı antik mifologiyaları latın yazısı ilə birlikdə qəbul edir, Azərbaycan intibahı isə türk mifologiyasını yaddaşlardan yığır, ona görə də Azərbaycan intibahı daha demokratik əsaslar üzərində yüksəlir. Folklor bu dövrdə intibah ideyalarının fəlakətləşməsinə xidmət edir, doğrudan da XVII, yaxud XVIII, yaxud da XIX əsrdə “Koroğlu”nu xalq bilirsə (professional dastançı-aşıq bir yana), istədiyi kimi dəyişdirib danışmaq imkanı varsa, nəyə görə yazıya almalıdır, yazı “Koroğlu” intonasiyasını öldürməzmi, improvizasiyadan məhrum etməzmi?.. Əslində, intibah dövrünün başlanğıcında yazılan da funksional olmur, yazılıb qalır, şifahi forma isə intibah ömrünü yaşamaqda davam edir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dastan daha çox yaranır; o həm lirik, həm də epik tərəkürün imkanlarını ehtiva edirdi, dastanda poetik təhlil də, tərənnüm də var, ona görə də “XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyat tarixinə bu janrın tam çiçəklənmə dövrü kimi daxil

olur” (M.H.Təhmasib).

Türk mifologiyası yaddaşlardan gəldiyinə görədir ki, intibah tərəkürü onu süjet-süjet, əhvalat-əhvalat qavramır, motivləri götürür, real hadisələri, əhvalatları, süjetləri mifoloji məntiqə verir; M.Seyidovun Koroğlu obrazını mifoloji mənşəyə bağlaması bu mənada tamamilə təbiidir... Çənlibel də, Koroğlu da, Qırat da, Misri qılınc da min illər xalqın yaddaşında yaşayır, amma implissit şəkildə yaşayır, elə ki, “düşmən qapının ağzını alır”, onda mifoloji obraz da “döyüşür”. Kərəm də, Əsli də, Qərib də məhz mifoloji tərəkürün məhsullarıdır, XVII-XVIII əsrlərdə milli özünüdərkə tərkib hissəsi olan insanın özünüdərkə də fəallaşır və bu fəallığın da öz faktları qəhrəmanları yetişir. İntibah mədəniyyəti insanı çöllərə salmır, dəli eləmir (bu mənada, məcnunluq intibah tərəkürünün məhsulu ola bilməzdi, Füzuli poeziyası nəhəng poeziyadır, amma intibah poeziyası deyil), insan axtarır, taleyinin son sözünü eşidənə qədər “əlində dəmir əsa, ayağında dəmir çarıq” yol gedir. Ə.Səfərlinin qeyd etdiyi kimi, məhəbbət Məcnunu cəmiyyətdən uzaqlaşdırır, onu ilahiləşdirir; Şəhriyarı (“Şəhriyar” dastanının qəhrəmanı nəzərdə tutulur) isə cəmiyyətə daha da yaxınlaşdırır, hətta onu mənsəbə çatdırır, çünki, Şəhriyar Məcnundan fərqli olaraq buta almışdı, onun məhəbbəti “təqdiri-xuda” sayılırdı.. “Təqdiri-xuda” isə artıq ictimai varlığa metaforik münasibətin “reallaşdırılması” (ilahiyatın “ictimailəşməsi”) deyil, reallığın metaforik dərkənin faktıdır; bu isə o deməkdir ki, intibah tərəkürü realizmə müəyyən mərhələlərlə yiyələnir, birdən-birə İslamın (şəriətin) məntiqinə qarşı çıxmır, bu məntiqi əvvəl estetikləşdirir, obraza çevirir, yalnız bundan sonra ona hakim olur.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq qəzəl bir poetik janr kimi tarixi səlahiyyətini itirir, qoşmanın, bayatının ədəbi-estetik nüfuzu artır, beləliklə, estetik tərəkürün standartları dəyişir, həmin proses əslində bu cür gedir: qəzəl poetik strukturca o qədər demokratikləşir ki, tipologiyasını itirir, məsələn:

Şəninə dedim şirin söz, bir şey ondan dadmadım,
Bu səbəbdən ağzı şəkər dilrübədən küsmüşəm

beyti həm məzmun (obrazların məzmunu nəzərdə tutulur), həm də ifadə (intonasiya nəzərdə tutulur) baxımından normativlikdən uzaqdır, bu qəzəlin bir janr kimi tənəzzülü deməkdir; qoşmada qəzəl obrazları görünür, yəni xalq şəri klassik şerin təcrübəsinə

dayanmaqla tipologiyasını tapır:

Cam içmişəm, mən məstanə gəlmişəm,
Eyləyib bağrımı şənə gəlmişəm,
Sənin həsrətindən canə gəlmişəm,
Əl götür bu nazü-qəməzdən, gəlin!

XVII-XVIII əsrlərdə Molla Nəsrəddinin lətifələri satirik təfəkkürün faktı kimi geniş yayılır, bu qismən M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin əsərlərində də özünü göstərir. Məsələn:

Vaqif, nə tez sənəmlərdən əl çəkdin,
Birin bir inəyə qiymət eylərsən?
Hələ sonra keçiyə də enərsən,
Alsa müştəriyə minnət eylərsən.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan intibahı daha çox sənədləşir; Şəki xan sarayı tikilir, Şuşa inşa edilir, hamısı bir estetik prinsip əsasında yaranır... İntibah təfəkkürü mədəniyyəti təbiətə yaxınlaşdırır, miniatürlərdə insanın ifadəli sifəti görünür (bu proses hələ XVI əsrdən başlamışdı), hündəsi ornamentləri bütünlüklə nəbati naxışlar əvəz edir (K.Kərimov), poeziyada ilahi gözəllik deyil, Kür qırağı, Qazağın, Qarabağın gözəlləri tərənnüm olunur:

Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar.
Ayna qabağında qara qaş ucun
Endirib gətirmiş qulağa qızlar.

İntibah mədəniyyəti insanı necə var elə təqdim edir, onu panteist görüşlərin təbliğində vasitə olmaqdan çıxarır, insan metafora, obraz olmaqdan çıxır, ədəbiyyatın bilavasitə predmetinə çevrilir:

Qəmzə kaman, müjgan xədəng, göz ala,
Yüz qan olur əyri baxsan hilala,
Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Şəkər əzmiş dilə, dodağa qızlar.

XVII-XVIII əsrlərdə intibah təfəkkürünün təsiri ilə yazılı

ədəbiyyat şifahi ədəbiyyatla o qədər yaxınlaşır ki, bu cür təsnifatın prinsipi itir, halbuki nə intibah dövrünə qədər, nə də intibah dövründən sonra belə bir hal müşahidə edilmir; XIX əsrdə, eləcə də XX əsrin əvvəllərində, yəni milli özünüdərkən ikinci mərhələsində yazılı ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatından ayrılır. XX əsrin 30-cu illərində, xüsusilə S.Vurğunun şerlərində intibah mədəniyyətinə M.P.Vaqifə müraciət olunması ədəbi-bədii təfəkkürdə demokratizmi gücləndirir... XVII-XVIII əsrlər intibah mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyəti tarixi üçün təkcə keçilmiş mərhələ deyil, həm də məktəbdir, intibahın təcrübəsi ölmür.

İntibah mədəniyyətinin sənədləşməsi nəyin hesabına gedir? Bu suala, bizim fikrimizcə, belə cavab vermək lazımdır: XVIII əsrin ortalarından intibah hərəkatı o qədər güclənir ki, klassik mədəniyyətin də varisinə çevrilmək imkanı qazanır, klassik mədəniyyəti həzm edə-edə keyfiyyətə inkişaf edir, intibah mədəniyyəti klassikanın sənətkarlıq texnikasını öyrənir və normativləşir. Məsələn, M.V.Vidadinin poeziyası da, "Şəhriyar" dastan-romanı da struktur əsası etibarilə folklordan gəlir, lakin onların hər ikisi yazılı mədəniyyətin nümunəsidir, hər ikisində klassik ifadə maneraları iştirak edir...

İntibah təkcə milli təfəkkür modelləri yetirmir, tarixən nORMATIV olanı da milliləşdirir.

Azərbaycan intibahının dövrəşdirilməsinə gəldikdə, burada intibahın meydana gəldiyi tarixi-ictimai şərait, intibah təfəkkürünün inkişaf (yetkinlik) səviyyəsi, intibahın bilavasitə məhsulları (məzmunla formanın dialektikası) nəzərə alınmalıdır, bu baxımdan yanaşdıqda XVI əsri intibah özü mərhələ kimi götürmək mümkündür, XIX əsrin əvvəlləri isə Azərbaycan intibahının süqut dövrünə düşür; XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər intibah təfəkkürü daha çox şifahi, XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər həm də yazılı formada fətləşir...

İntibahın ictimai-estetik hərəkat kimi təzahürü, heç şübhəsiz, XVI, yaxud XVII-XVIII əsrlərdəki tarixi hadisələrdən bilavasitə asılı deyil, lakin bu hadisələr intibah təfəkkürünün fətləşməsi prosesinə təsir edir; deyək ki, XVII əsrdə və XVIII əsrin birinci yarısında işğalçıların hücumları intibah mədəniyyətinin maddiləşməsinə mənfi təsir edir, XVIII əsrin ikinci yarısında xanlıqlar dövründə milli şəhərlərin təşəkkülü ilə bağlı olaraq intibah mədəniyyətinin maddiləşməsi güclənir.

XVII-XVIII əsrlərdə ticarətin inkişafı Azərbaycan intibahı üçün

əsas göstəricilərdən biridir, doğrudur, XI-XII əsrlərdə də ticarət inkişaf edirdi, sonra da belə olur, lakin tacir psixologiyası XVII-XVIII əsrlərdə olduğu qədər heç vaxt mədəniyyəti (xüsusilə ədəbiyyatı) məşğul etmir...

XVII-XVIII əsrlərdə intibah mədəniyyətinin məntiqi davamı kimi milli mədəniyyət (eləcə də ədəbi-bədii təfəkkür) formalaşır, ümumiyyətlə, intibah problemi milli mədəniyyətin təşəkkülü problemi ilə bilavasitə əlaqədardır; bu isə o deməkdir ki, intibah problemi milli mədəniyyətin təşəkkülü problemlərindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq edilməməlidir, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda milli mədəniyyətin təşəkkülü məhz intibah dövründən başlayır.

Şübhəsiz, intibah hərəkatını ümumdünya hərəkatı kimi qəbul etmək düzgün deyil, onun Şərqdən Qərbə “köçürülməsi” barədəki mülahizələr də heç bir əsasa dayanmır, sadəcə olaraq, intibahın tipologiyası var, hər hansı Şərq, yaxud hər hansı Qərb mədəniyyətindəki intibah eyni tipologiya ilə getməli, eyni prinsipial əlamətlərə malik olmalıdır... XVII-XVIII əsrlər intibahının türk-oğuz intibahı ilə müqayisəsi, ümumiyyətlə, intibah tipologiyasının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırır; məsələn, deyək ki, şəhərlərin inkişafı intibahı hazırlamır, əksinə, intibah hərəkatı şəhəri yaradır, özü də məhz milli məzmununda yaradır...

Şərq xalqlarının mədəniyyətində intibahın mövcudluğunu sübut etmək üçün Şərq intibahının tipologiyasından çıxış etmək nəinki lazımdır, demək olar ki, yeganə düzgün yoldur, ona görə ki, intibahşünaslıq vahid sistemdir, predmeti də vahiddir. Lakin Şərqi bu və ya digər mədəni regionunda intibahın mövcudluğu induktiv analogiya ilə sübut oluna bilməz; məsələn, deyək ki, Şərqdə cəmiyyətin gələcəyi barədə utopik görüşlər XI-XII əsrlərdə də, hətta ondan bir neçə əsr qabaq da irəli sürülə bilərdi, sarayları, mədrəsələri, hətta hamamları olan şəhərlər eramızdan əvvəl də mövcud ola bilərdi (və mövcud idi də), bunların heç biri intibahın başlıca faktoru deyil... İntibah, uzun sürə bilməz, insanın, cəmiyyətin, ümumən dünyanın intibah idrakını Avropada klassizm əvəz edir; ifadə planı yenidən qabardılır, mifoloji mənşəyə həssaslıqdan irəli gələn məzmun funksionallığı forma “akademizmi” ilə əvəz olunur.

Azərbaycan intibahını, heç şübhəsiz, türk mədəniyyətləri kontekstində tədqiq etmək lazımdır, müşahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə türk və türkmən mədəniyyətləri də intibah keyfiyyəti

ilə xarakterizə olunur, deməli, türk-oğuz mədəniyyətinin intibahından danışmaq ehtiyacı meydana çıxır.

XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Türkiyədə klassik mədəniyyət süqut edir, satiranın rolu güclənir, Əhməd Nədim kimi xalq ədəbiyyatına əsaslanan şair yetişir, onu ancaq M.P.Vaqiflə müqayisə etmək mümkündür... XVII əsrdə türk mədəniyyətinin inkişafında özünü göstərən geriləmə isə intibah hərəkatının xarakterindən çox, mövcud ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədardır.

XVII əsrin əvvəllərindən türkmən mədəniyyətinin tarixində intibah baş verir, Məhtumqulunun yaradıcılığı ilə türkmən ədəbiyyatındakı intibah yüksək səviyyəyə qalxır; Məhtumqulunun yaradıcılığı da M.P.Vaqifin yaradıcılığı kimi məzmunca realistdir, həm lirik, həm də satirik şairdir...

Həm türk, həm də türkmən mədəniyyəti tarixində Azərbaycan intibahı ilə analoji faktlar çoxdur, bu isə müvafiq dövrdə türk və türkmən mədəniyyətlərində də intibah hərəkatının getdiyini təsdiq edir... XVII-XVIII əsrlərdə həm türk, həm də türkmənlərdə milli oyanış baş verir, mədəni təfəkkür demokratikləşir, milli əsaslar üzərinə qalxır. Eyni problemlər hər üç xalqın tarixində özünü göstərir; nə türk, nə türkmən, nə də Azərbaycan intibahı öz dövründə nəzəri-estetik şərhini tapa bilmir, sonra da uzun müddət məhəlli mədəniyyət kimi təqdim olunur (“çoban-çoluq ədəbiyyatı” ifadəsi də bu zaman yaranır). elə ki, bu mədəniyyət tipinin demokratik (və milli) özünüdərk faktı olduğu aydınlaşdı, yalnız ondan sonra elmi idrak bu mədəniyyətlə, sözün həqiqi mənasında, məşğul olur.

Azərbaycan intibahının türk-oğuz (sonra isə məntiqi olaraq, ümumtürk) konteksti ilə yanaşı regional kontekstləri var, lakin intibahın həmin kontekstlərə münasibətinin tipologiyası eyni deyil; Qafqaz konteksti Azərbaycan intibahı üçün daha çox birtərəfli qaydada təsir kontekstidir, yəni bir neçə yüz erməni sənətkarı XVII-XVIII əsrlərdə azərbaycanca qoşma yazırsa, bu, o deməkdir ki, Azərbaycan intibahı ermənilərə təsir edir, halbuki bu təsir intibah yaratmır... Eləcə də Dağıstan xalqları, yaxud gürcülərə Azərbaycan intibahının təsiri bu cürdür... XVII əsrdən etibarən İran mədəniyyətinin süqutu prosesi gedir, buna uyğun olaraq xüsusilə XVIII əsrdə İranın təsiri altına düşmüş Cənubi Azərbaycanda da yazılı mədəniyyət nisbətən zəifləyir, odur ki, əslində, Azərbaycanın intibah coğrafiyası onun bütün ərazisinə müvafiq gəlmir, bu cəhət Avropa intibahlarında da özünü göstərir. Lakin həm Şimali, həm də

Cənubi Azərbaycan intibah mədəniyyətinin bilavasitə varisidir. Ona görə ki, ümumiyyətlə, intibaha hər bir mədəniyyət özünün tarixi coğrafiyası ilə gəlsə də, intibah dövründə həmin mədəniyyət bütün ölkə üçün ümumiləşir, bu, əlbəttə, intibahın milliləşdirmə keyfiyyəti ilə bağlıdır.

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan milli estetik təfəkkürünün formalaşması prosesi gedir; klassik estetik (ictimai varlığa Füzuli münasibəti) tədricən funksional normativliyini itirir, əvəzində isə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn inikas üsulu normativlik əldə edir, nəticə etibarilə, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində milli estetik təfəkkür faktlaşır. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsi bu prosesi xüsusilə gücləndirir. XVIII əsr bütövlükdə intibah mədəniyyətinin təsiri altında olur; ədəbi- bədii fikirdə gerçəklik keyfiyyət həddinə çatır, intibah ideyaları sənəti bilavasitə həyat materialı üzərində düşünməyə təhrik edir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının materialları janr poetikasının dialektikasını müəyyən etmək üçün kontekstual əhəmiyyətə malikdir, lakin bu elə bir kontekstdir ki, müxtəlif mikrokontekstlərin eklektikasını verir; yəni bir tərəfdə klassik ədəbi- bədii təfəkkür yaşamaqda davam edir (şübhəsiz, müxtəlif mərhələlərə aid meyllərin bəzən sistemsiz əlaqələri halında, - eklektika), bir tərəfdə klassik ədəbi- bədii təfəkkürün milli ədəbi- bədii təfəkkürə keçidini əks etdirən sənət mövcud olur, bir tərəfdə isə milli ədəbi- bədii təfəkkürün nümunələri meydana çıxır.

XVIII əsrdə ədəbi- bədii təfəkkürün inkişaf məntiqini ifadə edən əsas kontekst M.V.Vidadi M.P.Vaqif kontekstidir; M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin poetik təfəkkürünün tipologiyası eyni olduğuna görə onların eyni bir kontekstdə nəzərdən keçirilməsi düzgündür, lakin o zaman düzgündür ki, bu dialektik hadisə kimi qəbul edilsin. M.P.Vaqifin poetik təfəkkürü M.V.Vidadinin poetik təfəkkürünün bilavasitə davamıdır. M.V.Vidadidə də, M.P.Vaqifdə də ictimai varlığa estetik münasibət kifayət qədər aktualdır; bu aktualıq estetik münasibətin poetixnoloji ifadəsinə də aiddir. M.V.Vidadi də qəzəl yazır, M.P.Vaqif də, M.V.Vidadi də qoşma yazır, M.P.Vaqif də, - qəzəlin arxaikləşdiyini, qoşmanın isə ədəbi- bədii təfəkkürün aparıcı ifadə formasına çevrilmə meylini hər ikisi əks etdirir.

XVI əsrin əvvəllərində Ş.İ.Xətai ədəbi- bədii təfəkkürün poetixnoloji ifadə üsullarını (klassik standartları) saxlamaqla yanaşı folklor ifadə tərzindən istifadə edir. Lakin klassik janrlar

Ş.İ.Xətəinin poetik təfəkkürü üçün nə qədər normativdirsə, folklor janrları bir o qədər qeyri- normativdir, daha doğrusu, ekzotik təsir bağışlayır; Ş.İ.Xətai xalqın təkə maddi gücünə deyil, eyni zamanda mənəvi gücünə istinad edirdi, ona görə də folklor ifadə tərzinə müraciət etməli olur, - klassik janrlardan qopa bilmir, folklor janrları isə onun təqdimində lazımi səviyyəyə qalxmır... XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində M.Əmani Ş.İ.Xətəinin gördüyü işi davam etdirir.

XVI əsrin ortalarına doğru M.Füzuli klassik janrlardan ən aparıcı olanı qəzəlin poetik ifadə potensialını bütünlüklə sərf edir, belə demək mümkündür ki, özündən sonraya «insafsızcasına» heç nə qoymur... XVII əsrdə intibah təfəkkürü ictimai varlığın estetik dərinə folklor janrları rakursundan yanaşır, XVIII əsr isə bu rakursun özünü ədəbi- bədii təfəkkürün norması kimi təsdiq edir... M.V.Vidadi yetişir...

M.V.Vidadinin qəzəli ilə qoşması arasında, Ş.İ.Xətəidəki qədər olmasa da, hər halda həm məzmun, həm də ifadə planında qarşı- qarşıya durma var; o obrazı ki, qəzəldə verir, qoşma üçün adətən münasib hesab etmir. Daha doğrusu, janr poetikasının təbii gəlişi bu cür tələb edir; qəzəlin qəzəl, qoşmanınsa qoşma standartları (əlbəttə, söhbət birinci növbədə məzmun standartlarından gedir, formada sintezləşmə prosesi xeyli dərəcədə hüdudludur) əsasən funksionallığında qalır.

Ş.İ.Xətəidə qoşma poetikası qəzəl poetikasından qidalanırdı; şübhəsiz qoşma standartlarının bilavasitə xalqdan gələn cəhətləri əsas idi, lakin şairin bədii təfəkküründə qoşma həmişə qəzələ tabe idi, başqa sözlə, Ş.İ.Xətəinin bədii siması qəzəldə görünürdü, qoşma haradasa ümumən dövrün ədəbi- bədii təfəkkürü kontekstində «fakültativ» hadisə idi. M.V.Vidadidə isə, əksinə, qəzəl poetikası qoşma poetikasından asılıdır; o mənada yox ki, XVIII əsrdə qoşmanın estetik- qnoseoloji imkanları qəzəlin XVI əsrdəki Füzuli səviyyəsini keçir, bu cür müqayisə dürüst deyil (qəzəlin XVI əsrdəki inikas imkanı, qnoseoloji- poetik tutumu qoşmanın ancaq XVIII əsrdə M.P.Vaqif təqdiminin müvafiq parametrləri ilə tutuşdurula, - hətta tipoloji baxımdan qarşı- qarşıya qoyula bilər), məsələ burasındadır ki, ictimai- estetik inkişafının özü qəzəli ədəbi norma olmaq baxımından tərksilah edir, XVII əsrdən sonra ictimai varlığın estetik dərkisi klassik janrlar üzrə getmir. Ona görə də klassik janrlar tədricən satirik təfəkkürün poetixnoloji materialına çevrilir (XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir Yetişir).

M.V.Vidadinin qəzəllərində bir qayda olaraq M.Füzuli obrazları qalır; məsələn:

Canı canandan diriğ etmən, dili dildardan,
Navəki- qəməzə sevən əbru kəman qurbaniyəm.

Yaxud:

Eşq meydanında, ey dil, verməyə cananə can,
Yad etməm sən kimi mərdanə olmuş, olmamış?

Yaxud da:

Vəfa yoxdur, Vidadı xəstə, əsla nəslə- insanda,
Vəli bihudə bir sözdür deyirlər laf arasında.

M.V.Vidadı M.Füzuli obrazlarını bəzən sitat şəklində istifadə edir; o sözü ki, M.Füzuli deyir, M.V.Vidadinin poetik təfəkkür kontekstində onun avtonomluğu hiss olunur. M.V.Vidadı elə bil M.Füzuli ilə genetik əlaqəsini yad edir: M.Füzulinin lirik qəhrəmanının həyatını sanki mövcud poetexnoloji hüdud daxilində M.V.Vidadinin qəhrəmanı yaşayır:

Vidadı xəstəyəm, məşhur halim dövri- hüsnündə,
Vəli yüz şükür ki, can əksilir, eşqi- məzaq artır.

«Yarəb, bəlayi- eşq ilə qıl aşına məni» (M.Füzuli) bədii düşüncə məntiqini qəzəl standartı yetişdirir; poetik təfəkkürün belə mücərrəd, hətta irreal məhsulu qoşmadan çıxma bilməz (o, poetik təfəkkür məhsulu ki, genezisə görə universal deyil, ancaq konkret janrın, deyək ki, qəzəlin təşəkkülü ilə yetişir, sonra sintezləşmə prosesində başqa janr normativliyi, deyək ki, qoşma tərəfindən qəbul oluna bilmir), qəzəlin yetirdiyi çoxlu bədii düşüncə standartları var ki, qoşma onların struktur kodunu açmaq imkanına malik deyil.

Ədəbi- bədii təfəkkürün tarixi inkişafı əslində janr standartlarının inkişafında təzahür tapan texnoloji proyeksiyaya malikdir. Janrın estetik- qnoseoloji imkanı hüdudludur; estetik prinsiplər təkmilləşdikcə janr da təkmilləşir, o vaxta qədər ki, estetik prinsiplərdə keyfiyyət çevrilişi olur,- bu zaman janr çevrilişi baş verir.

Estetik təfəkkürün qəzəl standartları ilə təzahüründə M.V.Vidadı xalq təfəkkürünün estetik gücünü göstərə bilir, lakin bu cür hallar normativləşə bilmir:

Nə qədər olsa qoca gərçi Vidadı xəstə,
Yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəyər.

Yaxud:

Məcəlin var ikən ol yarü həmdərdi güzar eylə,
Könül qəmdən açar, yaxşı olur seyri- səfər, Vaqif

M.V.Vidadinin qəzəllərində M.Füzulidə olduğu qədər poetik fikrin həndəsi dəqiqliyinə təsadüf edilmir; ona görə yox ki, M.V.Vidadı M.Füzuli səviyyəsində sənətkarlıqdan məhrumdur (məsələn, bu elə M.Füzuli gücündə deyilib:

Visali- yardan gər müddəi yüz müddə eylər,
Vidadı xəstənin könlündə yox didardan artıq),

ona görə ki, XVIII əsrdə poetik fikirdən həndəsi dəqiqlik artıq tələb olunmur,- ədəbi norma deyil. Nəticədə implissit xarakterli olsa da ziddiyyət meydana gəldiyi hiss olunur; fikri mücərrəd, həndəsi dəqiqliklə ifadə etmək stixiyasına yiyələnmiş qəzəl strukturunu dövrün estetik normaları təbii, bəzən qeyri- dəqiq fikirlərin ifadəsi üçün işlədir (diqqət edək: Könül qəmdən açar, yaxşı olur seyri- səfər...,- qəzəl bunu demək üçün yaranmamışdı, amma deməli olur).

M.Füzulidən fərqli olaraq M.V.Vidadı klassik janrlardan tədricən, lakin ardıcıl şəkildə real ictimai- siyasi hadisələrin poetik təqdimi üçün istifadə edir; xüsusilə müxəmməsləri barədə bunu demək lazımdır. Müxəmməs formasında olan «Müsibətnamə» dən aşağıdakı bənd şairin nə qədər müvəffəq olduğunu göstərir:

Kədxudalar göndərib oğlilə çox and eylədi,
Etmədi bir sud hərçənd əhd- peyvənd eylədi,
Hacı Əbdülqadir ol dəm gör necə fənd eylədi,

Tutdu onların tamamın, yerbəyer bənd eylədi,
Verdi İbrahim xana, saldılar zindanə bax.

«Müsibətnamə»nin ictimai- siyasi leksikası (səngər, kəndxuda,

zindan, qələ, Qarabağ hakimi, müttəfiq, cəng, çəri, ləşgər sərvəri, topxanə, valiyi- Gürcüstan, qoşun, savaşı, Şirvan hakimi, qətl etmək, fitva vermək, tüfəng, sülh, məzlum və s.) janrın ənənəvi ictimai-siyasi məzmun tutumunun əsaslı şəkildə dəyişdiyini göstərir, - bu isə janrda keyfiyyət dəyişikliyi deməkdir. Beləliklə, M.V.Vidadi klassik janrların poetik strukturunda ictimai-siyasi məzmunun ifadə potensialını tapır, eksperimentlər aparır; XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bu potensial daha aktiv şəkildə açılmağa başlayır.

M.V.Vidadi əvvəl qəzəl yazıb, sonra qoşmaya keçib, yoxsa əvvəl qoşma yazıb, sonra qəzələ keçib? sualını biz məntiqi hesab etmirik; məntiqi olan odur ki, şair bütün yaradıcılığı boyu həm qəzəl, həm də qoşma yazıb, ədəbi- bədii tənqiddə qəzəl standartından qoşma standartına keçməsinə mexaniki şəkildə başa düşmək düzgün deyil, - bu, mücərrəd prosesdir. M.V.Vidadinin tənqiddə qəzəldən qoşmaya keçidi şairin bütün yaradıcılığı əks etdirir, yəni qəzəldən qoşmaya keçid dövrün ictimai-estetik məzmunundadır; o sənətkar ki, dövrün ictimai-estetik məzmununu əks etdirir, onun ədəbi- bədii tənqiddə qəzəl standartından qoşma standartına keçid görünməlidir.

XVI, eləcə də XVII- XVIII əsrlərdə normativ səviyyədə (yazılı ədəbiyyat faktı kimi) yalnız qoşma yazan yoxdur; bunun estetik-qnoseoloji əsası var: şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın təkamülü (artıq qeyd etdik ki, ədəbiyyatın təkamülü struktur-semiotik planda elə janrların təkamülü deməkdir) bir xətt üzrə getmir, yazılı ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarını müəyyənən klassik sənətin estetik prinsipləri mövqeyindən qəbul edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının janr improvizasiyaları yazılı ədəbiyyatda stilizasiyalarla əvəzlənir.

XVII, xüsusən XVIII əsrdə normativliyini itirən qəzəl qoşmanın normativləşməsinə kömək edir; ona görə ki, qəzəli də, qoşmanı da bir şair yazır (əgər belə olmasaydı, biz heç israr edə bilməzdik ki, qəzəl standartlarından qoşma standartlarına keçid dövrün estetik mahiyyətini təşkil edir), deməli, janrların bir- biri ilə konkrutliyi yaradıcının iradəsi ilə (yaradıcını da ictimai-estetik tənqiddə təkamül meyli tərbiyə edir) qoşmanın xeyrinə yumşaldılır, qəzəl standartları (istər məzmun, istərsə də ifadə planında o standartlar ki, lirik mühitdə yaşama imkanı var) qoşma strukturunu tərəfindən mənimsənilir:

Gör necə düşübdür Vidadi xəstə,
Nitqi lal olubdur, zəbanı bəstə,

Qəm ləşgəri durub dəstəbədəstə,
Könlüm şəhrin tarac eyləmədinmi?

Qəzəl standartlarının qoşma strukturunu tərəfindən mənimsənilməsi tədricən gedir, eləcə də qoşma standartları qəzəl strukturuna təsir edir; şübhəsiz, Vidadidə birinci proses güclüdür, eyni zamanda hiss olunur ki, Vidadinin ədəbi- bədii tənqiddə qəzəlin qoşmaya təsirindən qoşma qazanır, qoşmanın qəzələ təsiri isə qoşmanın estetik mövqeyinin gücləndiyini nümayiş etdirir.

M.V.Vidadi klassik janrların ictimai-siyasi ifadə imkanını genişləndirdiyi kimi, qoşmanın potensialında da satirik ifadə üçün (şübhəsiz, «satirik ifadə» şərti deyildir, çünki M.V.Vidadinin ironiyası hələ satirik səviyyəyə qalxmır, ancaq meyl hiss olunur, sonralar satirik təqdimat bu meylin davamı kimi diqqəti cəlb edir) imkan olduğunu görür, bundan istifadə edir:

Baqqal ilə Əli müştəğındadır,
Molla Səfərəli fərağındadır.
Xeyir olsun, hər kəs yığnağındadır
Onlar ilə zövqü işrət eylərsən.

M.P.Vaqif bu cür ifadə üsuluna o qədər də meyl etmir, Q.Zakir isə, əksinə, M.V.Vidadinin eksperimentlərini satirik emosiyaları artırmaq şərti ilə kütləviləşdirir (məsələn, Q.Zakirin M.F.Axundova mənşəm məktublarını xatırlayın). Ümumiyyətlə, M.V.Vidadi qoşmanın bir janr kimi məzmunca müxtəlif planlı ifadə imkanlarını aşkarlayır, halbuki M.P.Vaqif əsasən bir plana lirik plana üstünlük verir.

Klassik janrların M.V.Vidadinin poetik tənqiddə xalq şeri janrları tərəfindən həzm olunması prosesində xalq şerinin janr imkanları nəinki ifadə- obraz, hətta konstruktiv intonativ baxımdan genişlənir:

Xəstə düşdüm, gələn yoxdur üstümə,
Qərib öldüm, bixəs öldüm, yad öldüm.
Xəbər olsun yaranıma, dostuma,
Qərib öldüm, bixəs öldüm, yad öldüm,
Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm .

M.V.Vidadinin qoşmalarında qeyri- poetik leksikanın işləkliyi diqqəti çəkir; bu cür leksika poetik fikrə, bir tərəfdən, etnoqrafik kolorit gətirir, di- gər tərəfdən, həm də başlıcası, ədəbi- bədii təfəkkürün ictimai varlığın həqiqətinə istinad etdiyini göstərir:

Mitilin altında qalır nəfəsin,
Mürği- ruhun göyə uçar, ağlarsan.

Yaxud :

Göz neçin ağlayıb tökməsin nəmi,
Heyvan ha deyil ki, çəkməyə qəmi... və s.

M.V.Vidadi, hər kəsdən əvvəl, Ş.İ.Xətəinin poetika- janr axtarışlarını davam etdirir; qoşmalarında məişət koloriti, dialektizmlər və s. kimi poetik təfəkkür üçün qeyri- normativ elementlərin mövcudluğu hər ikisinə aiddir.

Əslində, M.V.Vidadinin qoşmalarının hamısı belə deyil; XVII əsr üçün normativ olan nümunələr verir, məsələn:

Könül verdik hər bivəfə yadlara,
Hayıf oldu, ömür getdi badlara,
Fələk saldı dürlü- dürlü odlara
Şan- şan olmuş, paralanmış könlümü.

Ona görə normativdir ki, qəzəl təfəkkürünün məhsullarına qəzəl normativliyinə qarşı öz poetik strukturu ilə, bir sistem halında durur (qəzəl şərinə lirik qəhrəman, Vidadinin özünə müraciət etsək, ancaq «yüz şükr ki, can əksilir, eşqi- məzaq artar» deyə bilər, sevgiyə həsr olunmuş ömür haqqında deyə bilməz ki: «hayıf oldu, ömür getdi badlara», - bu baxımdan M.V.Vidadi həqiqətən ziddiyyətli ədəbi- bədii təfəkkür yiyəsidir, daha doğrusu, ona dövrün estetik təfəkkürünün ziddiyyəti hopmuşdur); halbuki yuxarıda nümunə verdiyimiz misallardakı məşuq- inək (müvafiq olaraq: aşiq- müştəri) kimi qarşılaşdırmalar qeyri- normativ (qoşma standartı tərəfindən) plandadır, sistemə qarşı sistem qoymur, sadəcə olaraq, sistemin elementlərinə etiraz edir, - bu isə mərhələ yaratmaq üçün kifayət deyil.

M.P.Vaqif janr poetikasının təkamülündə M.V.Vidadinin gördüyü işi davam etdirir, lakin Vidadiyə nisbətən daha intensiv

şəkildə, daha əsaslı mövqedən davam etdirir. M.V.Vidadinin ədəbi- bədii təfəkkürü XVIII əsrin 30- cu, M.P.Vaqifinki isə 50- ci illərində müəyyənləşir, ona görə də M.P.Vaqifin yaradıcılığı janr- poetika münasibətlərinin nisbətən aydınlaşdığı dövrə düşür; yeni ədəbi- bədii təfəkkür klassik janrları tədricən sıxışdırır, deformasiyaya uğradır, lirik planda isə nüfuzdan salır.

M.P.Vaqifin təqdimində klassik janrlarla folklor janrları (şübhəsiz, hər şeydən öncə, qəzəllə qoşma) məzmunca maksimum yaxınlaşır; o obrazları ki, qoşmalarında işlədir, onlardan qəzəllərində də, müxəmməslərində də istifadə edir, məsələn, müqayisə edək:

I. 1) Bulut zülfü, ay qabaqlı gözəlin
Duruban başına dolanmaq gərək.
Bir evdə ki, belə gözəl olmaya,
O ev bərbad olub, talanmaq gərək.

2) Afəti- badi- fənadan dağıla, bərbad ola
Ol bina kim, onda bir zülfi pərişan olmaya.

II. 1) Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətimdir,
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək-
Gecə- gündüz mənim ibadətimdir.

2) Qaşın tayın qoyub, mehrabə hərgiz qılmanam səcdə
Ki, sən yüz mərtəbə ol Kəbeyi- ülyadan artıqsan.

III. 1) Nə səngi- mərmərdi, nə bərgi- güldü
Bu ağ əndam kimi, bu bədən kimi.
Bədənin sərəsər gül xərmənidir...

2) Gül kimi nərm ilə nazik pirəhəndə ağ bədən,
Bilmənəm ki, şölədir, ya xərməni- bərgi- səmən...

Müşahidələr göstərir ki, M.P.Vaqifin ədəbi- bədii təfəkküründə klassik janrlara məxsus obrazlar sistemi ilə qoşmaya məxsus obrazlar sistemi arasında elə bir fərq yoxdur; bu, onu göstərir ki, 1) qoşma (şübhəsiz, müxtəlif formaları ilə) klassik janrlara məxsus obrazlarla maksimum təmin olunur (yəni qoşma klassik janrlardan götürə biləcəyi həcmdə, poetexnoloji imkanlarına müvafiq qədər obraz- ifadə əxz edir) şifahi ədəbiyyatın janrı olmaqdan çıxır, nəticə

etibarilə, klassik sənət faktına çevrilir; 2) klassik janrlar nə qədər mümkündürsə, o qədər xəlqiləşir, əsasən, ictimai- siyasi hadisələrin estetik təqdimi üçün işlənir, yeni yeni funksionallıq sahəsi tapmış olur.

Klassik janrların ictimai- siyasi məzmun ifadə etmək üçün ixtisaslaşması tədricən gedir, məsələn, belə bir fakta diqqət edək; M.V.Vidadinin:

Şəha, müddət cahanı mən də gəzdim, dərbədər gördüm,
Tamaşa eylədim, yaxşı yamanı, xeyrü şər gördüm.
Əkabirlərdə himmət, aşinalarda sədaqət yox,
Vəfa geyun dolandım, mütləqa yox bir bəşər gördüm-

şəklində ifadə etdiyini M.P.Vaqif bu şəkildə verir:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim...

Fərq ondadır ki, M.V.Vidadi eyni məzmunu qəzəldə, M.P.Vaqif müxəmməsdə verir; M.V.Vidadi klassik poetikanın ənənələrinə uyğun olaraq neqativ əlamətləri təsdiqdə, M.P.Vaqif isə novatorluq edərək pozitiv əlamətləri inkarda təqdim edir, - bu cür təqdimat estetik tərəkürün inkişafını təsəvvür etmək baxımından maraqlıdır.

M.P.Vaqifin estetikası M.V.Vidadinin estetikası ilə tipoloji oxşarlığına görə müqayisə oluna, hətta müəyyən mənada qarşı-qarşıya qoyula bilər, - şübhəsiz, qarşılaşdırmada janr münasibətləri də ehtiva olunur; janr münasibətlərində o məqam ki, M.V.Vidadinin təqdimində potensiyadır, M.P.Vaqifdə reallaşır. M.P.Vaqif qoşmanı qəzəlin XVI əsrdəki M.Füzuli səviyyəsinə qaldırmaq imkanı əldə edir, - yeni bir oppozisiyanın əsasını qoyur. XIV, XV əsrlərdə estetik tərəkür tədricən təkamül keçirib XVI əsrdə qəzəl standartında ifadənin ən normativ təqdimini, XVI, XVII əsrlərdə isə təkamül keçirib XVIII əsrdə qoşma standartında ifadənin ən normativ təqdimini verir; XVI əsrdəki qəzəl normativliyi XVIII əsrdəki qoşma normativliyi ilə məzmun, forma və funksiya planlarında qarşı-qarşıya qoyulur, - yeni oppozisiya deyəndə biz bunu nəzərdə tuturuq.

M.V.Vidadinin M.P.Vaqiflə poetik tərəkürün janr münasibətinə görə müqayisəsi, başqa sözlə, qarşılaşdırılması

M.Füzuli M.P.Vaqif qarşılaşdırılması kontekstində getməlidir; şübhəsiz, birinci qarşılaşdırma M.P.Vaqif estetikasının dialektikasını görmək üçün lazımdır.

M.P.Vaqif, M.V.Vidadindən fərqli olaraq, M.Füzuli standartları ilə düşünməkdən bütünlüklə uzaqdır; M.V.Vidadinin bədii tərəküründəki ziddiyyət M.P.Vaqifdə yoxdur, M.P.Vaqif ifadə tərzini artıq bütöv bir keyfiyyətdir.

M.Füzuli qəzəl, M.P.Vaqif qoşma standartında keyfiyyət verir, keyfiyyət bitkinliyi ədəbi- bədii tərəkürün inkişafının daha geniş kontekstində M.Füzulinin janr həssaslığını M.P.Vaqifin janr həssaslığına qarşı qoyur.

M.V.Vidadinin poetik tərəküründə bədbinlik, M.P.Vaqifin poetik tərəküründə isə nikbinlik kifayət qədər çevikdir. M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin məşhur müşairəsində M.P.Vaqifin M.V.Vidadiyə

Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir,
Bayatıda zəhnin zirəklənibdir...-

deməyi hər iki şairin janr münasibətini aşkarlamaq üçün maraqlıdır; M.P.Vaqif müxəmməsi, M.V.Vidadi bayatını üstün tutur, qoşmanın, qəzəlin adı çəkilmir. M.V.Vidadinin:

Gəl danışma müxəmməsdən, qəzəldən,
Şeri- həqiqətdən, mədhi- gözəldən,-

deməsindən isə belə məlum olur ki, müvafiq olaraq, müxəmməs - «şeri- həqiqət»dir, qəzəl isə «mədhi- gözəl»dir.

M.P.Vaqif M.V.Vidadinin müxəmməsdən uzaqlaşdığını deyəndə, onu nikbinliyə çağırır, çünki M.P.Vaqif bilməmiş deyildir ki, M.V.Vidadinin müxəmməslərində nikbinlik ümumiyyətlə olmamışdır («Müsibətnamə»ni xatırlayaq); M.P.Vaqif M.V.Vidadinin mübarizədən çəkdiyini deyir, - bayatı XVIII əsrdə ictimai həqiqətin estetikasını vermək üçün o qədər də yararlı forma deyil (həm də nəzərə alaq ki, «bayatı» sözü burada bir qədər də ironiya ilə işlədilir).

M.V.Vidadi nə «şeri- həqiqət»i, nə «mədhi- gözəl»i qəbul edir, yəni vaxtilə qəbul etdiklərindən qocalığında imtina edir; o şeydən imtina edir ki, M.P.Vaqif məhz onu davam etdirir.

M.P.Vaqifin klassik janrlardakı şerləri, xüsusən qezəlləri nəinki ifadə- obraz baxımından, hətta intonasiya baxımından

qoşmalarının təsiri altındadır; məsələn:

Gördüm üzünü, şəmsü qəmər yadıma düşdü,
Əmdim ləbini, şəhdü şəkər yadıma düşdü.

Yaxud:

Qəbrimin daşına yazsın bu sözü əhli- kəmal:
Dilbərin məndən uzaq olmağı öldürdü məni.

Yaxud da:

Görməyə didarını hər dəm çəkər çox intizar,
Gözlərin tikmiş, baxar yollara gördüm Vaqifi.

Şübhəsiz, bu qəzəl intonasiyası deyil, XVIII əsrin estetik özünüifadəsinin intonasiyasıdır, başqa sözlə, qəzəlin qoşma dili ilə danışmasıdır.

M.P.Vaqif dövrün poetik gərdisini klassik janrlarla verə bilməzdi, eyni dərəcədə də klassik janrlardan imtina edə bilməzdi, - bu, bir neçə əsrlik mədəniyyətə etinasız yanaşmaq olardı. Ş.İ.Xətəinin, daha ardıcıl şəkildə isə M.V.Vidadinin təcrübəsi kara gəldi, - bu təcrübələri ədəbi- estetik fikrin təkamülü yetişdirirdi: sintezləşdirməyə cəhd edildi. Lakin sintezləşmə prosesini ədəbi- bədii təfəkkürün daha dərin qatlarında yerləşən təkamül meyli istiqamətləndirirdi; qoşma normativləşdi, aparıcı janr kimi irəli çıxdı, əsl sintezləşmə isə XVIII əsrdə yox, XX əsrin əvvəllərindən getməyə başladı: qəzəl standartları ilə qoşma standartları xüsusən S.Vurğunun yaradıcılıq təcrübəsində üzvi şəkildə qovuşdu, beləliklə, yeni janr keyfiyyəti təşəkkül tapdı.

M.P.Vaqifin qoşmalarında klassik janrlara məxsus poetik elementlər həzm olunmuş şəkildədir; qoşma strukturu şairin təfəkküründə elə bir estetik- poetexnoloji imkana malikdir ki, klassik ədəbi- bədii fikir standartlarını elastikcəsinə ehtiva edir:

Hər nə desəm, sən incimə sözümdən,
Sərxoşunam, yox xəbərim özümdən,
Ol qamətin yayınanda gözümdən,
Sanasan ki, həşrü qiymətimdir.

Yaxud :

Vaqifəm, görmüşəm bir türfə didar,
Çəkərəm görməyə bir də intizar,-
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam.

M.P.Vaqif «hər nə vücuda gətiribse, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əsərində istemal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir» (F.Köçərli).

M.P.Vaqif qoşmada koloritli obrazlardan istifadə edir, lakin müəyyən normativliyi gözləməklə istifadə edir; elə istifadə edir ki, obraz bayağı alınmasın, M.V.Vidadidən fərqli olaraq, ümumiyyətlə, dialektizmlər işlətmir.

Bənövşə ətr alır zülfü muyundan,
Baxan doymaz qamətindən boyundan,
İnsaf deyil qurban deyəm qoyundan,
Ona qurban canım, neçün ağlayır?

Deməli, qoşma janr kimi M.P.Vaqifin təqdimində bu baxımdan normativlik qazanır, milli estetik təfəkkürün ümumi ifadə formasına çevrilir; bunun əsas səbəbi M. P. Vaqifin poetik təfəkküründə, qəzəllə qoşmaya münasibətdəki mövcud disproporsiyanın dərinləşməsindən ibarətdir: disproporsiya dərinləşdikcə qoşmanın poetik tutumu genişlənir. M.P.Vaqifin təfəkküründə qoşmanın poetexnoloji imkanı M.V.Vidadinin təfəkküründəkindən çoxdur, bu cür imkanlıq məzmun planından gəlir. M.P.Vaqif müxtəlif ideya- məzmun meyllərini qoşmanın janr yaddaşına sığışdırır.

M.P.Vaqifin təfəkküründə ironik plan qeyri- diferensial vəziyyətdə çıxış edir (satirik məqamlar yumoristik məqamlardan keyfiyyətcə seçilmir); eyni xüsusiyyət M.V.Vidadinin təfəkkürünə də aiddir; bununla belə M.V.Vidadinin ironiyası daha sərtidir.

XVIII əsrdə janrlarda gedən funksional keyfiyyət dəyişiklikləri universal hadisədir; bu proses poeziyada olduğu kimi nəsrdə də gedir, - M.Füzulinin «Şikayətnamə»si ilə «Şəhriyar»ın müqayisəsi göstərir ki, XVIII əsrdə folklor- dastan (yaxud folklor- nağıl) təhkiyəsi ədəbi normativliyə qalxa- qalxa (başqa sözlə, folklor

ixtiyariliyindən çıxax- çıxax) klassik nəsr standartlarını (əsasən, ifadə- obraz səviyyəsində) qəbul edir,- yalnız bundan sonra ədəbi- bədii normaya çevrilir.

XVII- XVIII əsrlərdə, xüsusən M.V.Vidadi M.P.Vaqif xətti ilə qoşmanın ədəbi- bədii təfəkkürün ifadə- janr normasına çevrilməsi həm məzmun, həm də ifadə planında milli mədəniyyətin təşəkkülü prosesinin təzahürüdür.

QƏZƏLLƏR

Hər kimin cananı kim, bir əhli-ürfan olmaya,
Şahi-aləm olsa, onda rahəti-can olmaya.

Rəsmi-ülfət bilməyən büt, aşiqin kafər edər,
Ey müsəlmanlar, xoş ol kim, yarı nadan olmaya.

Bir ləbi ləlü lətif, əndamü gül-rüxsar üçün,
Qetreyi-əşkin nə lütfü var əgər qan olmaya.

Afəti-badi-fənadən dağıla, bərbad ola,
Ol bina ki, onda bir zülfi-pərişan olmaya.

Nə səfa ol gül yanaqdan kim, gözə görünməyə.
Nə ləzzət ol qönçə ləbdən kim ki, xəndan olmaya?

Vaqifa, bir məhliqayi-mehribanə meyl qıl,
Ta kəməli-eşqə ondan zərrə nöqsan olmaya.

Riyyü kibrü kizbü büxl olur nayab igitlərdə,
Təvazödür səfavü sidqilə əsbab igitlərdə.

Özün kişi deyən kimsə sədaqət sənətin işlər,
Nədən kim, olmayıbdır hiç kəs kəzzab, igitlərdə.

Hücumi-ləşkəri-təklifi-yarani-vəfadare,
Misali-səddi-İskəndər gərəkdir tab igitlərdə.

İgitlik iddiasın edənə layiq deyil yalan,
Vəfasızlıq nisalərdə, deyildir bab igitlərdə.

Əliyyəlmürtəzadən istə, Vaqif, hər nə istərsən,
Onu qılmış kərəmli həzrəti-vəhhab igitlərdə.

Vidadidən gələn kağız məni fərxəndəhal etdi,
Bu halı gördü qəm filhal məndən intiqal etdi.

Uçub könlüm quşu pərvaz qılsa evci-əlayə,
Əcəb yox kim, bu məktubu özünə pərrü bal etdi.

Ziyayi-şəms tək etdi, məni bədr eylədi, hala
Əgərçi qəddimi devrani-filmazi hilal etdi.

Səvadi namənin, ey dil, məgər zülmati-heyvandır,
Ki, ruhum Xızr tək ondan bəsa kəsbi-kamal etdi.

Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın
Rəvan olmuşdu qasid kim, bunu ancaq xəyal etdi8.

QOŞMALAR

O şux qəmzələrin, xəncər kırıyın
Gündə olur yüz min qan qabağında,
Xumar-xumar baxan ala gözlərin
Gərəkdir verəsən can qabağında.

Qaşın qabağında sığallı birçək,
Sayə salmış üzə şölə mübarək,
Amma iki dəstə tər bənəfşə tək
Qoymuş al yanağın yan qabağında.

Zülfündən qoxuşar gülü reyhanlar,
Qurban hər muyinə yüz min cavanlar,
Pişvazına gəlir hurü qılmanlar,
Mələyik durmuşlar san qabağında.

Vaqif qurban zənəxdanın çahinə,
Şirin gülüşünə, xoş nigahinə,
Qul olasan belə xublar şahinə,
Durasan hər axşam, dan qabağında.

Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgidin həmdəmi gərək çağ ola.
Bəstə boylu gərək, mina gərdənli,
Zülfü siyah, var əndamı ağ ola.

Səhər dura sürmə çəkə gözünə,
Birçəklərin həlqə qoya üzünə,
Cilvələne, sıgal verə özünə,
İşi, gücü gülüb-oynamaq ola.

Döşün açıb, əl dəyəndə yaxıya,
Ağ gülün bağına peykan toxuya,
Bədənindən müşgü ənbər qoxuya,
Zülfü gərdənində bir qucaq ola.

Bir mayabud gərək, baldırı yoğun,
Sərasər ət basa dizin, topuğun,
Əl dəyəndə dura buğun-babuğun
Titrəyə, quyruqdan çox yumşaq ola.

Həyası üzündə, əqli başında,
Öldürə Vaqifi gözü qaşında,
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan böyükrək, nə uşaq ola.

Bir sənəmin sinəsinə müştəğam,
Çox çəkirəm ahü zarı, şamama!
Mən ha qaldım həsrət, əlim yetişməz,
Sən get, gör cananı barı, şamama.

Mətləbidir bir növrəstə - könlümün,
Olmadı dərmanı xəstə könlümün,
Onun üçün bu şikəstə könlümün
Nə səbri var, nə qərarı, şamama!

Yaxa açıb ta ki, sinə göstərdin,
Sərasər bağrımı qana döndərdin,
Mənim dərdimdəndir sən də dərdin,
Rəngindir nə yavuz sarı, şamama!

Mənim yarım bir əcayib dilbərdir,
Üzü təzə güldür, zülfü ənbərdir,
Sanasan ki, iki qəndü şəkərdir
Qoynundakı qoşa narı, şamama!

Qurbanam Vaqifin bu xaməsinə
Ki, yazar dərdini dost naməsinə,
Yetə bilməz yarın şamaməsinə,
Olsa bu dünyanın varı şamama!

Can verib yüz minnət ilə almışam,
Göndərirəm səni yarə, şamama!
Təzə tağdan üzülüb sən, oxşarsan
Yarın qoynundakı narə, şamama.

Cismin nə nazıkdir, gül bədən kimi,
Bir xoş qoxun gəlir, yasəmən kimi,
Nədən saralıbsan sən də mən kimi,
Nədir dərdin, ey biçarə şamama?

Haqdır, səndə vardır xeyli nəzakət,
Yarın şamaması bir qeyri babət;
Qorxuram çəkəsən külli xəcalət
Duranda onla bərabərə, şamama.

Yarın şamaməsi oxşar şəkərə,
Heyran olur mələk, əgər göstərə,
Yaraşıqdır ağ sinəsi mərmərə,
Qılıb çox ciyərlər parə, şamama.

Girabından nığah olanda aşkar,
Dağılır ağılım, huşum - hər nə var,
Xəstə Vaqif tifi kimi qan ağlar,
Neçün qılmazsan bir çarə, şamama?

Bənəfşə tək ənbər zülfün buy verir,
Hər yuyub sərəndə həvayə, Zeynəb!
Onun ətrin dimağımdan üzməsin,
Əmanət et badi-səbayə, Zeynəb!

Qaşa vəsmə, gözə sürmə çəkəndə,
Siyah zülfü dal gərdənə tökəndə,
Sallanıban kəklik kimi səkəndə,
Oxşarsan yaşılbaş sonayə, Zeynəb!

Səni sevən çox bəlayə tuş olur,
Əql gedir başdan, fəramuş olur,
Avazın gələndə can bihuş olur,
Qurbanam o nazik sədayə, Zeynəb!

Yanağı lələsən, qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan,
Sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan,
Olubsan yaraşlıq obayə, Zeynəb!

Sənsən padışahı, xanı Vaqifin,
Əqli, huşu, din-imanı Vaqifin,
Həsretindən çıxdı canı Vaqifin
Nolur ki, gələsən burayə, Zeynəb!

Gəl, ey qələbəyi Məhəmmədxan bəy,
Əgər səyyad isən, barəni saxla!
Nağaraxananın yolların gözlə,
Boşşalıdan gələn dərəni saxla!

Evlərdə məst, başmaq satanı qoyma,
Çaxır içib sərxoş yatanı qoyma,
Özünə qardaşlıq tutanı qoyma,
Qonaq üçün çörək verəni saxla!

Dost dostun yolunda düşər ziyana,
İgid gərək tab gətirə dayana,
Nağaraxanadan bir az bu yana,
Zalım, [sən] cəhd eylə, oranı saxla!5

Sən mənim sözümə heç gətirmə şək,
Bizim evlərdə də gəl görün tək-tək,
Dirrik-tərəvəzə yaxşı keşik çək,
Kişniş, şüyüt, təzə tərəni saxla!

Ağqız oğlu Piri, sən məni əkmə,
Özgənin yurdunda o damı tikmə,
Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə,
Sən elə o gözü çərəni saxla!

Xeyli vaxtdır, ayrılmışıq yar ilə,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq,
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq.

Qərib-qərib durduq biganələr tək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək.
Dönmədik başına pərvanələr tək,
Eşq oduna yanımadıq, ayrıldıq.

Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq atəşin canımıza salmadıq,
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, barışmadıq, ayrıldıq.

O zaman ki, aşnalığı tərək etdik,
Cüda düşdük, xeyli ciyər bərkətdik,
Aralıqdan könül quşun ürəkütdük,
Bir-birilə qonuşmadıq, ayrıldıq.

Vaqif sevdi bir iqrarsız bivəfa,
Badə getdi tamam çəkdiyi cəfa,
Görüşübən eyləmədik xoş səfa,
Qucaqlaşb sarışmadıq, ayrıldıq.

Olmayaydı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.
Halallaşb, hümmətləşib dost ilə,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq.

Bilməm, kimə deyim dərdim neçəsi,
Yarın tər məməsi, sinə haçası.
Yuxu məni aldı gələn gecəsi,
Gül üzündən öpüşmədik, ayrıldıq.

Biz doymadıq yarın şirin dilindən,
Şəkər parçasından, ləbi balından,
Mina gərdənindən, incə belindən,
Hayıf oldu, sarışmadıq, ayrıldıq.

Vaqifəm, üstümə gəlməz xas əli,
Silinmədi heç könlümün pas əli.
Nə müddətdir, canan bizdən kəsəli,
Könlün alıb barışmadıq, ayrıldıq.

Bir cavan tazədən gəlib ərsəyə,
Əcayib oğlandır, adı Məhəmməd.
Zahirən özü tək pak imiş əsli,
Ola bilməz heç övladi-Məhəmməd.

Yeni gəlib xətti, tər bənəfşə tək,
Qaş, gözü elə baxdıqca göyçək,
Danəndə, fəhmidə, qabilü zirək,
Sahib camal, söz ustadı Məhəmməd.

Sərxoş oturanda əlində sazı,
Bənd edir quşları göydə avazı,
Yeni yetən igidlərin şahbazı
Sanasan ki, bir sonadı Məhəmməd.

Qələmdə, qılıncda, sazda, sədədə
Bərabəri yoxdur dari-fənədə.
Mehrü məhəbbəti həddən ziyadə,
Göstərir çox etiqadı Məhəmməd.

Məhşər hekayəti müşkül hekayət,
Ya həzrəti-rəsul, eylə inayət,
Vaqifəm - qulami-şahi-vilayət,
Eylə mənə bir imdadı, Məhəmməd.

Duraban eşqilə güzar eylədim,
Bir pərinin oldum mehman evində.
Zərrəcə görmədim hörmət, izzətin,
Qaldım elə, peşman-peşman evində.

Ta ki, məni gördü ol qəlbi qara,
Çəkdi yaşmağını o gül rüxsara,
Döndərdi üzünü, tutdu divara,
Sanasan ki, yoxdur insan evində.

Dodağı şəkərdir, köftarı şərbət,
Nə fayda, eyləməz şirin məhəbbət.
Məxləsi ki, yoxdur onda bir ləzzət,
Boldur elə acı qəlyan evində.

Keçmə o dilbərin sən otağından,
Tər bənəfşə qoxar hər bucağından,
Sanki bir guşədir cənnət bağından,
Açılıbdır güli-əlvan evində.

Vaqif, bir kimsə ki, bizdən yaşına,
Yəqin bil ki, bizlənməz aşına,
Gəldiyimiz heç gəlmədi xoşuna,
Tapdım mən halını ürfan evində.

Siyahtel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tər lan könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə.

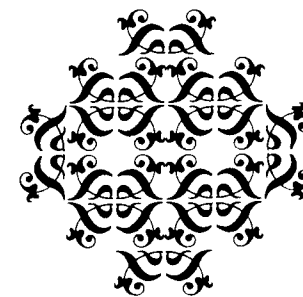
Bu diyarda kalağay yox, katan yox,
Sinəm buta, müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdagar fayda bulmaz bu yerdə.

Bəzək bilməz bu diyarın köyçəyi,
Tanımaz al çarqat, zərrin ləçəyi,
Ağ buxaq altından həlqə birçəyi
Tər məmə üstündən salmaz bu yerdə.

Yarın xəyalilə bu gün mən şadəm,
Qəribliyə düşsəm, qan ağlar didəm.
Pərisi yanında olmayan adəm
Nə yaxşı sağ qalır, ölməz bu yerdə.

Desələr ki, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyin dönüb heyvaya genə,
Əli tər məmədən üzən kimsənə,
Sarıban necə solmaz bu yerdə.

MƏHTUMQULU

Məhtumqulu Fəraqi (1730-1780) yeni dövr türkmən ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsidir. Osmanlı ədəbiyyatında Nədim, Azərbaycan ədəbiyyatında Vaqif kimdirsə, türkmən ədəbiyyatında da Məhtumqulu odur...

Lakin yeni dövr türkmən şairinin bədii təfəkküründə milli ictimai motivlər daha güclüdür...

Nəzər salın bu cahana,
Cahanda nələr görünər -
İskəndər, Cəmşid ucaldan
Böyük binalar görünər.

Meşələri şir-pələngli,
Quzeyləri duman-çənli,
Gül-çiçəkli, tər çəmənli,
Çəsməli çaylar görünər.

Yaradan var edib yoxdan,
Dağlar ömür sürər çoxdan,
Sorsan xəbər verər Nuhdan.,
Ovlaqlar, ovlar görünər.

Yaman dünyadı çağlayan,
Köçəcək gülən, ağlayan...
Qar ələyib, buz bağlayan
Kəmərli dağlar görünər.

Başının dumanı getməz,
Alçaqlara tə'zim etməz,
Qarıyıb, qocalmaz, itməz
- Yaşıl yaylaqlar görünər.

Nə köç qalar, nə də çətən,
Sənəmlər seyr edib ötən,
Tuti, bülbül qərar tutan
Havalı bağlar görünər.

Məhtumqulu, kimdir ölməz?
Əcəl doymaz, dünya dolmaz.
Səma enməz, yer çevrilməz,
Gün keçər, aylar görünər...

Səbəb oldu yanan cana.
Cəlladdır qara gözlərin;
Kimsəyə vermədi aman,
Cəlladdır qara gözlərin.

Pərim, yada könül vermə,
Heç vaxt yaman üzü görmə.
Siyah qaşa çəkib sürmə,
Afətdir qara gözlərin.

Cəllad gözdən aman-aman,
Yer üzünə çökər duman,
Eşq əhlini edib candan,
Rahatdır qara gözlərin.

Məhtumqulu, yar amanı,
Ağladar huri-qılmanı.
Müsəlmanın din-imanı,
Hümmətdir qara gözlərin.

Ey həqiqət elçisi, bil,
Can deyib sevmişəm səni.
Dərvişlər qədir gecəsin
Sevəntək sevmişəm səni.

Seyr etdim düzü-dünyanı,
Dolaşıb küllü İrani.
Bəli, İbrahim Saranı
Sevəntək sevmişəm səni.

Yaqub fəth etdi Kəncanı
Oldu Misirin sultanı.
Aşiq Yusif Züleyxanı
Sevəntək sevmişəm səni.

Bu dünyanı tutdu adı,
Onlardır eşqin bünyadı,
Məcnun Leyli pərizadı
Sevəntək sevmişəm səni.

Dəldilər dağın dibini,
Tapmadılar bir-birini -
Aşiq Fərhad gül Şirini
Sevəntək sevmişəm səni.

Edib məni dünya fani,
Olmadı eşqin kamalı,
O Seyfəlmülk Mahcamalı
Sevəntək sevmişəm səni.

İtirib yar nişanını,
Kəşt eylədi dörd guşəni,
Yəməndə Vərqa Gülşəni
Sevəntək sevmişəm səni.

Getdi əldən ixtiyarı,
Qalmadı namusu, arı.

Aşiq Novruz gül Fərxarı
Sevəntək sevmişəm səni.

Gəzdilər Rumun düzünü,
Verdilər haqqın urzunu.
Vəfada Qənbər Arzunu
Sevəntək sevmişəm səni.

...Bu dünya saxlayıb kimi?
Xoş keçirin bu beş günü.
Aşiq Qərib Şahsənəmi
Sevəntək sevmişəm səni.

Məhtumqulu, dünya fani,
De, hanı Rustəm Zal, hanı?
Ay günü, yer asımanı
Sevəntək sevmişəm səni.

Könül şəhrinə od saldı,
Neylədi narı dilbərin?
Ətrafımı duman aldı,
Gəlibdi qəhri dilbərin.

Adəm nəslə deyil məgər!
Huri-qılman başın əyər.
Axır bir gün bizə gələr
Qorxuram marı dilbərin.

Gövhər, yaqut yar boynunda,
Fələk daim öz oynunda.
Yetişibdir yar qoynunda,
Görünməz narı dilbərin.

Yandırır eşqin atəşi,
Axıdır Məcnuntək yaşı,
Kənizidir, həm sirdaşı
Behiştə huri dilbərin.

Yenə qövr eylədi yaram,
Mənəm sənə baxtıqaran.
Məhtumquluya can verən-
Namusu, arı dilbərin.

Gözlərimin rövşəni,
Gözəl, nurana düşməz.
Baği-irəm gülşəni
Fani cahana düşməz.

Boş qoymusan bu səri,
Vurub eşqin əsəri.
Çan şəhrində bir pəri
Bazar-dükana düşməz.

Sevdiyim şirin candır,
Canım ona qurbandır,
Aləm ona heyrandır,
Atəş-suzana düşməz.

Mən fəqirəm neyləyim,
Dərdim kimə söyləyim?
Sözümü yara deyim,
Qeyri-zəbana düşməz.

Qaradır bitən gülü,
Amma şirindir dili,
Səhrada ərəb eli
Adil fərmana düşməz.

Gördüyüm yer-Hindistan,
Həm İran, həm də Əfqan,
Ülşan, Xəzər, Dehistan...
Deməklə saya düşməz.

Mərd igiddə var qeyrət,
Viranı eylər abad,
İti qılınc, ərəb at,
Dara, yamana düşməz.

Qibləyə tutudum üzüm,
Yoxdu bir yalan sözüm.
Məhtumqulu, bil, gözüm
Qeyri-vətənə düşməz.

Bülbüləm, ahü-zar çəkib,
Təzə gülzardan ayrıldım;
Gözümdən qanlı yaş töküüb,
O nazlı yardan ayrıldım...

Yarımlın qaməti uca,
Sifətin vəsf edim öncə,
Ləbi şəkər, ağzı qönçə-
O zülfü tardan ayrıldım.

Şirin canda yoxdur taqət,
Yüz ox vursa, cana rahat.
Çatmaqaşlı gözəl afət,
Çeşmi-xunxardan ayrıldım.

Ayrıldım qönçə gülümdən,
O saçları sünbülümdən,
Xoş avazlı bülbülümdən,
Şirin göftardan ayrıldım.

Dəli könlümün loğmanı,
Güllü gözəllərin xanı.
Səkkiz cənnətin bostanı,
Bağçalı bardan ayrıldım.

Dağları var, başı çənli,
Buz bulaqlı, tər çəmənli,
Eli-Köklən, adı Mənli,
Nazlı dildardan ayrıldım.

Məhtumqulu, eşqdən məstəm,
Bağladım şanına dastan,
Mənzilidi bağla bostan,
Almadan, nardan ayrıldım.

A dostlar, fələyin zülmü
Başıma min bəla qıldı.
Ayırdı məni balamdan,
Ürəyimi yara qıldı...

Ötdü ömürdən xoş vaxtım,
Pozuldu qızıldan taxtım.
Təzə bitən bir budaqdım,
Xəzan yeli fəna qıldı...

Bu əcələ yoxdu çara,
Onçun düşdüm ahu-zara,
Ürəyimə vurub yara,
Dərdimi ziyada qıldı.

İndi bir dəm qərarım yox,
Bu mənzildə durarım yox,
Özümdən heç xəbərim yox,
Xəbərsiz binəva qıldı.

Yanıb pərvanətək hər dəm,
Ürəyim doldurub yüz qəm.
Qədd əyilib, gözümdə nəm,
Bu canıma cəfa qıldı.

Qəm içində mənəm yanan,
Çəkərəm naleyi-əfqan,
Ayrılıqdan gözüm giryan,
Qəmlərə mübtəla qıldı...

Məhtumqulu edər fəryad,
Dərd içində keçir həyat.
Fələyin əlindən min dad,
Mənim baxtım qara qıldı...

Vətənimdə xan idim,
Xanlara fərman idim,
Dərdlərə dərman idim,
Yoxsula dükan idim,
Cansızlara can idim,
Neylim, indi biçarəyəm.

Gözsüzlərin gözü idim,
Mən lalların sözü idim,
Elin-günün üzü idim,
Sevənlərin nazı idim,
Hatəm Tayın özü idim,
Neylim, indi fəqərəyəm.

İrəm içrə reyhan idim,
Vətənə zərəfşan idim,
Mərd igidə kaman idim,
Dağ başında duman idim,
Fəraqi, asiman idim,
İndi viran bir sarayam.

De neyləyim, zalım fələk,
Şad günlərim az eylədin.
Yaxşılara qurdun kələk,
Namərd kefin saz eylədin.

Dağıtdın uca dağları,
Qəm etdin əcəb çağları,
Qarğa dolu gül bağları,
Göllərə şah-qaz eylədin.

Xan eylədin talançını,
Yerə sərdin dilənçini,
Doğru bildin yalançını
Qışını da yaz eylədin.

Nuhu sən qəvvas eylədin,
Üzdürüb xilas eylədin,
Şad günümü yas eylədin,
Məclis qurub, söz eylədin.

Yol azanlar gəzər yolu...
Birtəhər çıxarar çulu.
Gözüyaşlı Məhtumqulu,
Bir dərini yüz eylədin.

Yarsızlıqdan yaman iş yox,
Dolanıb baxsam hər yana;
Ey yaradan, bir imdad ver,
Çox məşəqqət dəyib cana...

Bir yar ver ki, ətli, qanlı,
Dil bilən, ağıl-kamallı,
Qəlb açıq, sinə meydanlı,
Üzu nur salsın cahana.

Namərd ilə yoldaş etmə,
Yollarımı yoxuş etmə,
Dil bilməz ilə tuş etmə,
Sadədil olsun, türkəna.

İnsafli, qüdrətli görsən,
İş bilən, qiymətli görsən,
Verəcəksənsə tez ver sən,
E'tibar yoxdur bu cana.

...Yaxşı əyal ələ gəlməz,
Nadan yaxşı qədrin bilməz.
Əyalsız xoş ömür sürməz,
Dönsə Hökmü-Süleymana.

Dərvişlərə yolsuzluğu,
İgidlərə malsızlığı,
Xudamız əyalsızlığı
Göstərməsin müsəlmana.

Məhtumqulu, yanıb-bişsəm,
İnanmazlar, oda düşsəm.
Bir nazlı yarla görüşsəm,
Deyərəm sözüm mərdana...

Yar gələndə heyran ollam
O sərvə qamət boyuna,
Paltarı güllə bəzənib,
Yaraşır rahat boyuna.

Mən bülbülə verdim əzab,
Yox bu şirin canında tab.
Züleyxadan qalan çarşab
Gəlir qiyamət boyuna.

Yarın gül üzü - dərmanım,
Sənsiz xəzan vurur canım.
İqbalım, dinim-imanım,
Qılaram hörmət boyuna.

Yar eşqindən dad eylərəm,
Öyrənib adət eylərəm,
Ömürlük fəryad eylərəm,
Çəkilməz bir sədd boyuna.

Aşiq görsə xəta olar,
El-günündən çuda olar.
Məhtumqulu fəda olar
İlahə-afət boyuna.

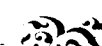
Canım-gözüm qoç igidlər
 Hərə özünə yol açdı.
 Haqq hər kəsə bir iş verdi,
 Hərə bir yanı dolaşdı.

Kimi girdi haq yoluna,
 Yaxşılıq gəldi fəlinə.
 Kim qılinc aldı əlinə,
 Kimi başqa yola düşdü.

Nər-bədövlü bəylər, xanlar
 Atlansa, dolar meydanlar.
 Qala söküb, tökdü qanlar,
 Qoçaqlar sərindən keçdi.

Biz istərdik ulu ərən,
 Bizə qismət oldu hicran.
 Kimi gəzdi İran, Turan,
 Kim İsfahan, Təbriz aşdı.

Haqqa əyan oldu halım,
 Bu xalqa olmadı mə'lum.
 Məhtumqulu, mənim yolum.
 O dostlardan ayrı düşdü.

Nazlı yarım erkən yatıb,
 Oyatmağa qıymaz gözüm.
 Gözlərimi yar bağlayıb,
 Laldır dilim, çıxmaz sözüm.

Aç üzünü görüm desəm,
 Qulluğunda durum desəm,
 Təşnə ləbdən sorum desəm,
 İradəm yox, gəlməz üzüm.

Fəraqi der, qaldım pünhan,
 Doyunca sürmədim dövrən,
 Verərəm bu canımdan can,
 Əgər olsa yara lazım.

Eşit, pərim, aşiq oldum
Mən əzəl başdan doğrusu.
Ayrılmağa hal qalmadı
O gözlə qaşdan, doğrusu.

Könlümün pənahı sənsən,
Yerin-göyün şahı sənsən,
Yeddi göyün mahı sənsən...
Doymaz göz yaşdan, doğrusu.

Üzün Züleyxanın görkü,
Fırlanar fələyin çarxı,
Bilinməz adamın fərqi,
Dursan o başdan, doğrusu.

Qız alınar kəlim ilə,
Adam solar zülüm ilə.
Can qurtarar ölüm ilə -
İnsan təşvişdən, doğrusu.

...Qalmaqaldan bəla gələr,
Yaxşı-yaman hamı bilər,
Kimi ağlar, kimi gülər,
Gün çıxar çeşdən, doğrusu.

Qaplan kükrər çöl içində,
Daşlar axar sel içində,
Qalsan özgə el içində,
Ağarar saçdan, doğrusu.

Fəraqi, sən əhli-dilsən,
Dərddinin göz yaşın sil, sən,
Yaxşı ilə deyib-gülsən,
Ayırmaz huşdan doğrusu.

Ay kimi camalın gördüm,
Nur saçılar, yar üzündən;
Bir məcnunam, dəli oldum
Sənin o xoş avazından.

Gəl, sən mənə dövrən eylə,
Rəqib könlün viran eylə,
Mənim ilə seyran eylə,
Kam əlaq ömrün yazından.

Ömür keçər çağ içində,
Piltə yanar yağ içində,
Əndəlibsən bağ içində,
Çal, səda qopsun sazından.

Sən, Fəraqi, bil, qul oldun,
Qulluq edib yaşa doldun,
Lap axırda payın aldın
Yarın o qaş-gözündən.

Elindən ayrı düşən,
Ah çəkər, eli gəzər.
Yolundan ayrı düşən,
Cəhd elər, yolu gəzər.

Göydə fələk gərdandır,
Xalq yerdə sərgərdandır,
Nə vəfasız cahandır,
Göz açan lə'li gəzər.

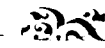
Kimin başında tacdır,
Kimi yoxsul, möhtacdır,
Kimi lüt-üryan, acdır,
Kim ipək, xalı gəzər.

Kim nan tapmaz yeməyə,
Kim yer tapmaz qoymağa,
Kim don tapmaz geyməyə,
Kim tirmə-şalı gəzər.

Bu dünya puç, heç nədir,
Kim darda, kim kefdədir,
Biri daim işdədir,
Biri kef, halı gəzər.

Zaman sonsuz, ömür az,
Dörd fəsildən biri yaz,
Göydə qanad çalan qaz
Gözüylə gölü gəzər.

Məhtumqulu, de nə var?
Daim göz yaşla dolar.
Dəli könül xoş olar,
Yüz min xəyalı gəzər.

Uca dağların başında
Bulud oynar selnən birgə.
Qoç igidə toy-bayramdır;
Hər nə gəlsə elnən birgə.

Dil bilənlər gen oldular,
Qızıl gümüşlə boldular,
Milçəklər də tay oldular
Yol gedəndə filnən birgə.

Otlağa qaçar buzovlar,
Anasını əmər, tovlar,
Tanınar o xas bədövlər,
Köhnə, yırtıq çulnan birgə.

Haqq bəndəsi haqqa çapar,
Yaman öz pəлиндən tapar.
Məhtumqulu eybin örtər
Söz qılıncı - dilnən birgə.

Ad qazanan qoç igidin
Əvvəl bədöv atı gərək;
Gələnə qarşı çıxmağa
Yaxşı məhəbbəti gərək.

Mərd gərək cəfa çəkməyə,
At gərək dərə keçməyə.
Süfrə açıb, nan tökməyə
Könlümün hümməti gərək.

Əl götür bu xam xəyaldan,
Can isinməz dövlət-maldan.
Ruzigar keçsə halaldan,
Ariflər söhbəti gərək.

Çalışsan qulluq qılmağa,
Peyğəmbər yolun bulmağa.
Dərvişlər könlün almağa
Əlində dövləti kərək.

Məhtumqulu, bu fənadır,
Bizi saxlayan xudadır.
Demə yoxsul, ya da baydır,
Gələnə xidməti gərək.

Qoç igidin adı çıxmaz,
Dövləti, malı olmasa.
Əndişəli iş bitirməz
Meydanda dəli olmasa.

İgidin yoxsa övladı,
Öləndə tutulmaz adı,
Can qızdırmaz qəlbin odu,
Başda xəyalı olmasa.

Alıcı quş evə uçmaz,
Fərsiz oğul günə yanmaz.
Mərəkədə yerin tapmaz
Ağlı-kamalı olmasa.

İnsan dönsə yurda, yaxşı,
Xalı, döşək yerdə yaxşı,
O igidlər gorda yaxşı,
Başı qovğalı olmasa.

Məhtumqulu mərdi danmaz,
Çörək olsa, üz utanmaz.
Düşməni taxtdan salammaz
Dostu vəfalı olmasa.

Çölə çıxar olsa, bənzər
Keyikə, qulana Göklən.
Əgər qalxıb savaşı etsə,
Dönər ac arslana Göklən.

Elin-obasın buraxmaz,
Çətinə, bəlaya baxmaz,
Allahdan nə gizli, çıxmaz
Bu sözüm yalana, Göklən.

İlham verdi mövlam mana,
Nəzər düşdü səndən yana,
Yox olar qəsd edən sana,
Qayıt dol Gürkana, Göklən.

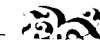
Sözü dilimə haqq salar,
Ömürlük qismətim olar,
Yamanlıq eyləyən gələr
Yanına amana, Göklən.

Ayağa dursa hay qopur,
Fərmana gələr Nişapur,
Tərsalar da gəlib dönər
Əhli-müsəlmana, göklən.

Yıxılıb uçar Xorasan,
Ayaq altda olar yeksan.
Küllü Arkaç, Mazandaran
Gələrlər fərmana, Göklən.

Yolun parlaq gün nurutək,
Gücü artar Rum gücütək,
Canavarların acıtək
Girişər meydana Göklən.

...Fəraqi der, ucalasan,
Haqqın yoluyla varasan,
Güclü qoşun çıxarasan
Gedəsən Gürkana, Göklən.

Ölkədə sahib olmasa,
Ərbablar əmirə dönər.
Üç il şirə rast gəlməsə,
Tülkü, çaqqal şirə dönər.

Zalım fələk oyun açar,
Kimə verər, kimdən alar,
Hər kəsə bir nobat salar,
Ölkə ağır tora dönər.

Şir çıxantək ovun tapar,
Şir ovuna kim əl qatar?
Fil burnunu göyə tutar,
Xortumu xamıra dönər.

Əcəl yetər, adam duymaz,
Dövrən keçər, ömür doymaz,
Tülkü ətini şir yeməz,
Yesə də zəhərə dönər.

Dərd ürəkdə bir od olar,
Söz cahanda bir ad olar,
Yoxsula dost de, yad olar,
Varlansa yad yara dönər.

Mərdlər gəzməz toydan gendə,
Ac qurddur qoyun içində,
Qalsan namərdin evində,
Deyinər, davara dönər.

Məhtumqulu, budur dərdin-
Sahibi gərək hər yurdun.
Şir zərbi görməyən qurdun
Qulaqları tirə dönər.

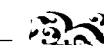
Mənəm deyən qoç igidə
 Bir münasib yar gərəkdir.
 Ya vurmağa ərəb at,
 İti zülfüqar gərəkdir.

İgid ölər el üstündə,
 Canın verər din üstündə,
 Qoç igidlər döyüşündə
 Namus ilə ar gərəkdir.

Gödək ömrü xoş etməyə,
 Süfrə açıb nan tökməyə.
 El-obanı şad etməyə
 İgiddə təpər gərəkdir.

Məkkə görən olar hacı,
 Ayrılıq ölümdən acı,
 Qoç igidə ər qılıncı,
 Aşiqə dildar gərəkdir.

Fələk artırar ah-zarın
 Alar əldən ixtiyarın,
 Məhtumqulu sevər yarın,
 Qara zülfü tar gərəkdir.

Mərd igid mərd ərđən tərər,
 Namərd əslindən mərd olmaz.
 Qurdun gözündə od yanar,
 Tülkü-çaqqallar qurd olmaz.

Bildiyini çıxart dildən,
 Bülbül ayrı düşsə güldən,
 Bil ki, doğulduğun eldən
 Başqa mehriban yurd olmaz.

Bu aləm gözəl də olsa,
 Dünya tamam nurla dolsa,
 Əgər tanrı rəhm qılsa,
 Bədəndə, canda dərd olmaz.

Məhtumqulu, var əql-huşun,
 Axdı gözdən qanlı yaşın,
 Qəmlə keçdi əlli yaşın,
 Bundan qeyri fəryad olmaz.

Uzaqda görünən təpə
Yəhərlənmiş ata bənzər.
Yaramaz insan zər ilə
Yazılmış pis xəttə bənzər.

Bu dünya bir dibsiz dərya,
Qərq edər, olma bəpərvə,
Məğrur olma, fani dünya
Dəyişən nobata bənzər.

Qardaşsızın qüvvəti yox,
Oğulsuzun dövləti yox,
Əyalsızın işrəti yox,
Xoş günü həsrətə bənzər.

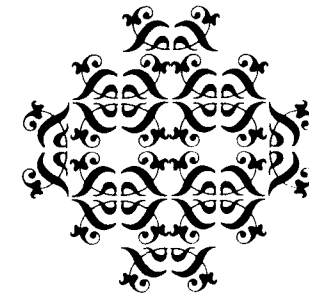
Yamandan yaxşı dəb olmaz,
Əsli yaxşılar bəd olmaz,
Dünyalıqça dövlət olmaz,
Oğul saf dövlətə bənzər.

Saxlanı yeri - ilan qoynu,
Asılan yer - itin boynu,
Pis ərin yaxşı gəlini
Dürri-biqiymətə bənzər.

Duz tökməklə təzə yara,
Bərk ağrıyar olmaz çara,
Yaman arvad- yaxşı ərə-
Tükənməz töhmətə bənzər.

Məhtumqulu, namuradam,
İllər xoşdur mən naşadam,
Söz mə'nasın qanmaz adam
Quyruqsuz bir itə bənzər.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

Yeni dövr türk xalqları ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olan Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), hər şeydən əvvəl, Qərb mədəniyyətini, bədii fikir (və ifadə) texnologiyalarını Şərqə gətirməsi ilə məşhurdur.

Komediyaları, yeni dövrün fəlsəfəsini, sosial-kulturoloji ovqatını əks etdirən çoxsaylı məktubları (xüsusilə "Kəmalüddövlə məktubları"), ədəbi-tənqidi məqalələri, yeni əlifba layihələri, islam sxolastikasına qarşı apardığı ardıcıl mübarizə və s. M.F.Axundzadənin universal bir düşüncə sahibi olduğunu göstərməklə yanaşı dünyagörüşünün inqilabi miqyasını müəyyən edir.

Tiflisdə, məmləkətini işğal etmiş Rusiya imperiyasının canişinliyində çalışan mütəffəkir sənətkar, ziyalı Şərq xalqlarının müasir (universal!) mədəni dəyərlər səviyyəsinə qalxması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

POEZİYA HAQQINDA

Hər dilin təkəllümü və kitabəti qərari-mütəarif üzrə nəsr ilədir və gahi bir para məzaminin fəhmindən ziyadə ləzzət-ənduz və mütəəssir olmaq üçün təkəllüm və kitabət şer ilə olur. Şer gerek laməhalə ziyadə ləzzətə və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir. Və şer təbaye və adətə və istilaha qərib əlfaz və məzamin ilə deyiləndə ləziz və müəssir düşəcək və ləvazimatdandır hüsni-əlfaz və təşbihat və təmsilat və tövzih və təsrih və sair mühəssənət. Əgər bunun xilafınca deyilsə, məzaci-müstəmedə onun eşitməyindən heç bir gunə təğyir hasil olmaz. Bu cəhətdəndir ki, əksər qəzəliyyat məzaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir. Bəs məlum oldu ki, şer əgərçi nəzm ilə olur, amma hər nəzm şer deyil. Məsələn: bir para mətalibi sühuləti-hifz üçün və hüsni-təbyin üçün nəzmlə zikr edərlər. Əlbəttə, belə nəzmlərə şer və naziminə şair demək xətdir.

Tarixi-hicridən bu zamana qədər milləti-islam arasında bir kimsənə şer ilə nəzmə fərq verməyib, hər nazimin adına bərxilafi-həqq şair deyiblər¹. Şer əlahidə bir bəxşi-ilahidir və maddeyi-qabiliyyəti-şair xudadadədir və təhsil və tərbiyə o maddənin ancaq inbisatına və əşarın artıq zinətine bais olar. Belə maddə sahibləri çox nadir vücuda gəlirlər. Əhli-fürsdən ancaq Firdövsi və Nizami və Cami və Sədi və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər²: Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafi-təbiətü adət göftgu ediblər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şer demək caiz deyil, ancaq mənzumatı-məqbulə və pəsəndidə demək olur. Şer dərəcəsiindən əsfəl, bunlardan məsəva sairələrinin hərgiz şer maddəsi yoxdur. Ancaq sənətkardırlar ki, əlfaz hifz edib şüruti-nəzmə müvafiq hamən əlfazı rişteyi-nəzmə düzürələr və hərgiz nəzmlərində bir təsir yoxdur; bəlkə əksərinin nəzmlərində heç məzmunu-səhih dəxi tapılmaz və bu sənət bir belə asan zəddir ki, hər bir məktəbdən çıxan kimsənələrin əksəri fürs arasında bir az məşq etməklə əlfazı nəzmə düzməyə qadir olur və belə kimsənələrə şair demək qələtdir.

Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır³. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır⁴. Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənəh Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düçar oldum ki, əlhəq türk

dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır.

Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənəh müqəddəm ərsəyə gəlib bu fəndə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur. Məsələn: Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükəlimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və güzərişatı və əhvali-müasirini və ətvəri-pirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. Bunun xəyalatı binəzirdir. Ancaq bunun əşarını oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şer vaqifən ləzzətə bais olurmuş.

Lihaza, milləti-islamı şerlə nəzmin fərqiindən vaqif və bu iki şəxsin haqqında arif etmək üçün onların mənzumatını o miqdarda ki, dəstgir oldu, bir mücəllədin içində basdırıb müntəşir edirəm. Təki, bundan sonra şer maddəsi ilə zühura gələn vücutlara nümünə və əndazə olsun və bunların əşarını görəndən sonra bir para öz haqlarında müştəbeh olan nəzm sənətkarları şair olmadıqlarını anlayıb, bihudə özlərini zəhmətə salmaqdan və yavan nəzmlərin inşasına övqət sərf eləməkdən əl çəksinlər.

HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR

Yəni təmsili-güzarişi-əcib ki, keyfiyyəti dörd məclisdə
bəyan olub itmamə yetir.

ƏFRADİ-ƏHLİ-MƏCALİS

<i>Müsyö Jordan</i>	<i>Həkimi-nəbatat, parijli, qırx yaşında.</i>
<i>Hatəm xan ağa</i>	<i>Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşında.</i>
<i>Şərəfnisə xanım</i>	<i>onun böyük qızı, on altı yaşında.</i>
<i>Gülçöhrə</i>	<i>onun kiçik qızı, doqquz yaşında.</i>
<i>Şəhrəbanu xanım</i>	<i>onun arvadı, qırx beş yaşında.</i>
<i>Şahbaz bəy</i>	<i>onun qardaşı oğlu, böyük qızının nişanlısı, iyirmi iki yaşında.</i>
<i>Xanpəri</i>	<i>Şərəfnisə xanımın dayəsi, qırx yaşında.</i>
<i>Dərviş Məstəli şah</i>	<i>cadüküni-məşhur, iranlı, əlli yaşında.</i>
<i>Qulaməli</i>	<i>onun şagirdi, iranlı, otuz yaşında.</i>

BİRİNCİ MƏCLİS

Əvvəlinci məclis Qarabağ vilayətində min iki yüz altmış üçüncü ildə yazın əvvəlində, novruz bayramından bir gün keçmiş Təklə-Muğanlının qışlağında vaqe olur. Şərəfnisə xanım ikimci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülçöhrə yanında oynuyur.

Gülçöhrə. Ağabacı, niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım (onun əlini tutub o yana itələyir). İtil cəhənnəm!

Gülçöhrə (şitəngilik başlayıb genə onun tərəfinə əlini uzadır). Ağabacı, sən Allah niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım (genə onun əlini rədd edib). İtil cəhənnəm, deyirəm, əlimdə işim var, qoy işimi tutum.

Gülçöhrə (genə haman qərar ilə). Sən ki, iş tutmursan, ancaq ağlayırsan. De görüm, niyə ağlayırsan? Deməzsən, gedib anamı çağırıram. Di de görüm, niyə ağlayırsan? (Çarqatın başından dartır).

Şərəfnisə xanım (darılmış onu bərk itələyib). İtil cəhənnəm, ləktə, əl çəkməz, qoymaz işimi tutam.

Gülçöhrə yıxılıb, durub ağlaya-ağlaya anası olan dama gedir.

Şərəfnisə xanım (yalqız). Ax, ləktə, gedib anama xəbər verəcək. Allah, gəlib soruşsa ki, niyə ağlayırsan, nə deyəcəyəm? Eh, heç vaxt deyə bilmənəm ki, nədən ötrü ağlayırdım. Yaxşısı budur ki, danaram, deyərəm ki, heç ağlamırdım.

Yaylığı ilə bərk-bərk gözünü silir; bu halda qapı açılır, Şəhrəbanu xanım içəri girir.

Şəhrəbanu xanım. A qız, bu uşağı niyə itələyib yıxıbsan?

Şərəfnisə xanım. Uşağı yerə girsin. Dinc oturur məgər! Səhər-dən bəri qoymuyub ki, iki çəngə yun darayım; elə şitəngilik edir: gah yunu qapıb, gah çarqatımı dartıb; axırda mən də cana doydum, bir tikə itələdim o yana, ağlaya-ağlaya qaçıb üstünə gedibdir. Qan-qan olmadı ki?

Gülçöhrə. Ana, vallah, yalan deyir. Heç yun daramırdı, elə ağlayırdı. Mən deyirdim ki, ağlama! Məni itələdi, yıxdı, arxam üstə

yerə dəydim. (Gözünü ovxalaya-ovxalaya ağlayır).

Şəhrəbanu xanım. Şərəfnisə, ağlamaq nədir? Sənə nə gəlibdir ağlayırsan? Allaha şükür, atan sağ, anan sağ. Gözəl-göyçək adaxlın gözün qabağında. Yeməyin bol, geyimin bol, dəxi niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım. Vallah, ana, ağlamırdım. (Gülçöhrədən bir cimdik götürüb). A yerə girmiş, mən haçan ağlayırdım?!

Gülçöhrə təzədən yenə lələ vay başlayır, sonra genə.

Şərəfnisə xanım. Ana, vallah, ağlamırdım! Allaha şükür, atam sağ, anam sağ, dəxi nə var ki, ağlayım!

Şəhrəbanu xanım (gülə-gülə). Niyə demirsən ki, adaxlın da gözümün qabağında?

Şərəfnisə xanım. Adaxlın kimdir?

Şəhrəbanu xanım. Necə adaxlın kimdir? Bəs əmin oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır? Atan iyirmi gündən sonra, Allah qoysa, sizə bir toy edəcəkdir ki, tərifi tamam Qarabağda söylənəcək. İsrəğagün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı çəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin.

Şərəfnisə xanım (şəhadət barmağı ilə baş barmağının arasında alt dodağını dartıb başını yuxarı qovzuyur). Bıy, anam nələr söyləyir. Şahbaz bəy on gündən sonra çıxıb gedir. Bilmirəm atam kimə toy tədarükü görür.

Şəhrəbanu xanım (təəccüblə). Şahbaz gedir? Şahbaz kiminlə gedir? Nə danışırısan? Allahı sevirsen, öz yanından zad quraltma. İndi bildim ki, doğrudan da, ağlayırmışsan. Gərçəkdən ki, qız uşağının ağı olmaz imiş, gözünün yaşı əlində olurmuş. De görüm, sənə kim dedi ki, Şahbaz gedir?

Şərəfnisə xanım (başın aşığı salmış). Özü.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, hara gedir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, Firəngəmi, Parijəmi, adı batsın, dilim də yovuşmur.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, Şahbaz kiminlə Parijə gedir?

Şərəfnisə xanım. Qonağımız müsyö Jordan ilə.

Şəhrəbanu xanım. O bizim çör-çöp döşürən firəng ilə? Nədən ötrü? Firəngdə onun nə alıb-verəcəyi var? Parijdə onun nə iti azıbdır?!

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, cahıl uşaqdır. Müsyö Jordan beyninə salıbdır ki, Parijdə qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzuaçıq oturub-dururlar. Nə bilim, başqa zadlar da çox deyibdir.

İndi o da dəli-divanə olub deyir ki, gərək gedəm bir Pariji görəm. Əvvəl əmindən rüsxət istəyəcəyəm, qoymasa, gecə atımı minib, Arazı o taya keçib, müsyö Jordan ilə görüşüb, onunla bərabər gedib, Pariji görüb seyr edəcəyəm.

Şəhrəbanu xanım (toxuduğu corabı yerə tullayıb, kiçik qızına üzün tutub). A qız, Gülçöhrə, get Şahbazı o biri damdan bura çağır, görüm bu necə sözdür.

Gülçöhrə qaçır.

Şəhrəbanu xanım. Dedim, kişi, Hatəmxan ağa, bu uşaqların toyun tez elə qurtar. Şahbazdan mən qorxuram, gündə min-min xəyala düşür, qulaq asmadı, osallıq elədi, axırda belə oldu.

Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Şahbaz bəy. Əmidostu, nə var, xeyir ola?

Şəhrəbanu xanım. (qaşqabağın tökmüş). Şahbaz, eşidirəm ki, Firəngə, Parijə gedirsən? Bu necə sözdür?

Şahbaz bəy. (gülümsəmiş). Gedəndə nə olar, əmidostu? Gedərəm də, qayıdaram da, Şərəfnisəyə firəng qızları başlarına örtən təsəklərdən alıb sovqat gətirirəm də.

Şərəfnisə xanım. Firəng qızları başlarına örtən təsəklər mənə lazım deyil; al, Parijdə onların başlarına ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı deyir, aldığı təsəkləri ört firəng qızlarının başlarına, Şərəfnisəyə lazım deyil! Hələ de görüm, sən özbaşınasan, ya sənənin atan yerində bir böyüyün var?

Şahbaz bəy. Əlbəttə, əmindən izin almamış ki, gedə bilmənəm. Müsyö Jordan özü ondan rüsxətimi alacaqdır.

Şəhrəbanu xanım (acıqlı). Çox yaxşı, sən azıbsan, yolundan, izindən çıxıbsan, get! Mən bu saatdan Hatəmxan ağanı çağırıram, görüm müsyö Jordan nəçidir ki, onun qardaşı oğlunu tovlaşdırıb Parijə aparır? Vallah, ona bir tov tutaram ki, gəldiyi yolu da azar, özü də Pariji unudar. Çox yaxşı, sən get, mən bu saat Hatəmxan ağanı çağırıram görüm ki, sənənin iyirmi gün toyuna qalıb, sən necə Parijə gedirsən?!

Şahbaz bəy. Necə iyirmi gün mənim toyuma qalıbdır? Mən hələ uşağam, mən öz xahişimə bu tezliklə evlənməyəcəyəm. Toy etməyəcəyəm, məgər güc ola!

Şəhrəbanu xanım (çığıra-çığıra). Bəli, güc olacaq! Əlbəttə, hələ iki il bundan irəli gərək sənə toy olaydı, əgər Şərəfnisə çox uşaq olmasaydı. Sənin kimi cahıl uşaqlar subay qalmaqdan tamam yaman yollara düşər, oğurluğa, quldurluğa qurşanar!

Şahbaz bəy. Adam acılığından, susuzluğundan oğurluğa, quldurluğa qurşanar; mənim, Allaha şükür, nəyim əskikdir?

Şəhrəbanu xanım (rişxənd ilə). Bəs hansı dilənçilər, görəsən, quldur oldular, yollar kəsdilər? Allahı sevirsən, ağına zor vermə. Sən lap azışıbsan, get işinə!

Şahbaz bəy başını aşağı salıb gedir.

Şəhrəbanu xanım. Hatəm xan ağa və Şəhrəbanu xanım ölmüş imişlər ki, bir firəngi Şahbazı tovlaşdırıb Parijə apara! A qız, Şərəfnisə, yadımdan çıxdı, de görüm ki, Şahbazı o çör-çöp döşürən nə sözlər ilə tovlaşdırıb Parijə aparır?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyibdir ki, Parijdə tamam göyçək qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığınaqlarda üzüaçıq oturub-dururlar.

Şəhrəbanu xanım. Başqa nə söz deyibdir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyibdir ki, qızlar ilə, gəlinlər ilə oğlanlar bir yerdə oynarlar, danışırlar, gülürlər.

Şəhrəbanu xanım (darılmış). Eh, başqa nə sözlər deyibdir? Bu hələ əvvəlki sözdür.

Şərəfnisə xanım. Başqa söz çox dedi. O biriləri yadımda qalmadı, elə bu yadımda qaldı; mən nə bilim?

Şəhrəbanu xanım (acıqlanmış). Allahu əkbər! A qız, axı mən necə Hatəm xan ağaya deyim ki, qardaşın oğlu Şahbaz bəy Qarabağda oturduğu yerdə Parij qızlarına ayağı yanıb, müsyö Jordana qoşulub gedir? On altı yaşında qızın Şərəfnisə xanım burdan ora, Parijin qızlarının, gəlinlərinin xayınlığının çəkib. Hələ nə gedən var, nə gələn var, gözünün yaşın sel kimi axıdıb yas qurubdur!

Şərəfnisə xanım (yerindən qalxıb). Bıy, Allah, torpaq başıma, arvad nələr danışır! Ayağımın altından yer qaçdı, durub qaçım! (Tez damdan çıxıb gedir).

Şəhrəbanu xanım (üzünü kiçik qızına tutub). Gülçöhrə, get atan damın dalında çobanlar ilə danışır, de ki, bir tez bura gəlsin, vacib işim var.

Gülçöhrə qaçır.

Şəhrəbanu xanım (öz-özünə). Bu firənglər necə naşükür xalq olurmuş. Heç yaxşılıq bilməzmişlər. Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara müsyö Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər. Di gəl, bundan sonra xalqa yaxşılıq elə! Tamam yaxşılığım bada çıxdı getdi.

Bu halda qapı açılır.

Hatəm xan ağa (içəri girir). Xeyir ola, arvad, nə var, tələsik məni çağırıbsan?

Şəhrəbanu xanım (qaşqabaqlı). Nə olacaq. Gəl gör, o çör-çöp döşürən, içdirib, yedirib bəslədiyən qonağın, deyirlər, qardaşın oğlunu azdırıb, özü ilə Parijə aparır.

Hatəm xan ağa. Necə? Müsyö Jordan Şahbazı Parijə aparır? Kim deyir?

Şəhrəbanu xanım. Mən deyirəm! Şahbaz özü Şərəfnisəyə deyibdir!

Hatəm xan ağa (qəhqəheyi-qeyri-təbii ilə). Xa-xa-xa! Şahbaz bilir ki, sənin qızının ürəyi kövrəkdir, ona sataşdır. Yəqin ki, Şərəfnisə də bu sözlərdən dərd edir. Xa-xa-xa-xa, analı-qızlı iki pulluq ağılız yoxdur. Hər boş sözdən ötrü yerdən olursunuz.

Şəhrəbanu xanım (çığıra-çığıra). Sən elə hər zadı boş tutursan. Cahıl uşaqdır, bəlkə, o firəngi bir para sözlər deyib, ağılı oğurlayıbdır. Kişisən, qan olmaz ki, ikisini bir çağırıb soruşasan ki, bu nə işdir, nə sözdür?

Hatəm xan ağa. Çox yaxşı, arvad, Allahı sevirsən, çıxırma! Elə indi bu saatda çağırıb öz yanında soruşaram. Hövsələn daralmasın!

P e r d ə s a l ı n ı r

İKİNCİ MƏCLİS

İkimci məclis haman gündə əvvəlinci damda vaqe olur. Dam kilim, gəbə ilə pakizə fərş olub, bir tərəfdə un çuvalları düzülüb. Bir tərəfdə yağ dəriləri, yun məfrəsləri qoyulubdur. Hatəm xan ağa oturub damın yuxarısında, fərş üstə. Arvadı Şəhrəbanu xanım ərinin sağ böyründə, çənəsin yaşmayıb, ağ örpək başında, həllaci, samit əyləşibdir. Hatəm xan ağanın müqabilində qardaşı

oğlu Şahbaz bəy oturub, xəncərinin dəstəsinə söykənmiş, müntəzirdir görsün ki, əmisi nə danışacaq. Yun məfrəşlərin birisinin üstünə bir xalça salınıb, Şahbaz bəyin sol tərəfində qoyulub, üstündə müsyö Jordan firəngi libasında, qıçın qıçı üstə aşırıb, başaçıq, əlində barmaq uzunluğunda və yoğunluğunda bükülmüş və lülələnmiş tənbəki yarpaqlarını yandırır çəkir. Hatəmxaan ağaın böyük qızı Şərəfnisə xanım bunlardan əvvəl xəlvətə gəlib, yük qabağında asılan kilim gərdəyin dalısına girib pusur ki, görsün nə danışacaqlar. Bu halda Hatəmxaan ağa üzün müsyö Jordana tutub xitab edir.

Hatəmxaan ağa. Həkim sahib, eşidirəm ki, bizim Şahbazı Firəngistana aparırsan, bu necə sözdür?

Müsyö Jordan. Bəli, Hatəmxaan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim, çünki heyfdir, Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib-savad oğlan firəng dilini bilməyə; mən təəhhüd edirəm ki, onu Parijə aparıb, firəng dilini ona öyrədib yola salam; çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər. İndi də mənim ilə durub oturmaqdan bir para kəlimatı hifz edibdir.

Hatəmxaan ağa (üzün Şahbaz bəyə tutub). Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?

Şahbaz bəy. Bəli, əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müsyö Jordan ilə gedərəm, genə sonra özüm qayıdaram, gələrəm.

Hatəmxaan ağa. Nədən ötrü, balam?

Şahbaz bəy. Firəng dilini öyrənməyə, əmi!

Hatəmxaan ağa. Firəng dili nəyinə lazımdır, əzizim? Sənə lazım olan ərəb, fars, türk, rus dilləridir ki, Allaha şükür, dövləti-aliyyəimizin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə hamısını oxuyub öyrənibsən.

Şahbaz bəy. Əmi, firəng dili mənə çox lazımdır. Bildir ki, Tiflisə məni arx çıxartmaq üçün izin almağa göndərmişdiniz, Allahverdi bəyin oğlu Tarıverdi bəy Varşavada firəng dili öyrəndiyi üçün hər məclisdə məndən hörmətli idi. Bavücutü ki, firəng və türki dilindən başqa özgə dil bilməzdi.

Hatəmxaan ağa. Balam, sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işin yola aparsın.

Şahbaz bəy. Zəmanə əhlinin birisi də Parij xalqıdır. Sizin sözlünüze görə onların da adət və xəvvasından xəbərdar olmaq lazım gəlir.

Hatəmxaan ağa. Nə eybi var, onların da adət və xəvvasını bilgilən, əgər istəyirsən.

Şahbaz bəy. Bu surətdə əgər Parijə getməsəm, oranın əhlinin adət və xəvvasından necə müttələ ola bilərəm?

Hatəmxaan ağa. Çox asan. Necə ki, mən onları bilirəm, ancaq müsyö Jordanı görmək ilə, sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm.

Şahbaz bəy. Əmi, qanmıram ki, siz necə Parij əhlinin adət və xəvvasından xəbərdarsınız?

Hatəmxaan ağa. Bu saat mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxarıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başaçıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alarlar; biz hər zada inanarıq, onlar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq.

Şahbaz bəy. Əmi, bunu başa düşmədim.

Hatəmxaan ağa. Niyə başa düşmədin, balam? Çox arvad almaq ibarətdir ondan ki, bir kişi bir arvada iktifa etməsin və çox ər almaq da ibarətdir ondan ki, bir arvad bir kişiye iktifa etməsin. Əvvəlki adət bizdədir, sonrakı Parijdə. O kitablara görə ki, müsyö Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadı bu qərər ilə fərz eylə, bifayda Parijə getmək niyyətindən düş!

Müsyö Jordan (rişxənd ilə). Xa-xa-xa! Hatəmxaan ağa, təəccüb edirəm ki, sizin kimi qəvaidi-məntiqiyyədən müttələ, əqilli və fərasətli, mərdi-gühənsal bu zamana qədər məşvərət xanalarının birisində ərkanı-məşvərət silkinə daxil olmuyubsunuz; əgərçi mən siz təqdir etdiyiniz qaidəyə bir bəhs varid edə bilmənəm, lakin istərdim ki, mən bir neçə kəlmə ərz edəydim, əgər rüsxətiniz olsa.

Hatəmxaan ağa. Buyurun, həkim sahib! Sizin hər sözlünüz bizə xoşdur.

Müsyö Jordan (vüqar ilə). Hatəmxaan ağa, mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə mütəvəccəh olub, firəng dilini və ülumunu bə-qədri məqdur ona təlim edib, saniyə, onu kralımıza tanıdım, burada mənim haqqında zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram; çünki mən kralın məxsus və təhti-

himayətində olan darüelmin hükəma və üləmasından və o əlahəz-rətin müqərrəbi və mötəmədiyəm; amma çün sizin təqrirətinizdən müşəxxəs oldu ki, siz səfərin fəvaidinə münkirsiniz; ona binaən mənə lazım olur ki, səfərin fəvaidini müvafiqi-vaqə məsəl ilə sizə isbat edim. Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim (əlini uzadıb cibindən bir dəftər çıxarıb, açıb içində səliqə ilə düzölmüş bir neçə otları göstərib), əgər mən Qarabağa gəlməsəydim, kim biləcəkdə ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur? Bundan əvvəl bizim ətibba və hükəmalarımız cənab Linney və Turnefor və Bertram belə güman etmişlər ki, bu nəbatat ancaq Alp dağlarında və Amerikada və Afrikada və Şveysariya dağlarında mövcud olur. Amma mən indi buraya gəlmək səbəbi ilə Parijin darüelminə isbat edəcəyəm ki, məzkur hükəmalar bilkülliyə səhv ediblər. Bu nəbatat Qarabağın dağlarında kəsərlə mövcuddur və bu nəbatatın mahiyyətini, təhqi və xəvassını təcrübə ilə müşəxxəs edib, o xüsusda ətibbanın istehzarı üçün təsnifi-cədid aləmdə məşhur edəcəyəm. Məsələn, bu ot ki görürsünüz (əli ilə bir kiyaha işarət edib) latınca bunun adı aqantusdur ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına, çox faydası var. Cənab Linney bunu fərz edir üçümcü dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir dördümcü dərəcədə, amma mən onu ikimci dərəcədə fərz edəcəyəm və bu otun adı latınca serastrum alpinumdur ki, göz ağrısına nəhayət mənəfəti var. Cənab Linney bunu fərz edir yeddümcü dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir altımcı dərəcədə, amma mən onu fərz edəcəyəm onumcu dərəcədə və bu otun adı latınca qamlina afriqanadır ki, diş ağrısının əlacı münhəsirdir buna. Cənab Linney bunu fərz edir beşimci dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir üçümcü dərəcədə, amma mən onu səkkizimci dərəcədə fərz edəcəyəm. Bu otun adı latınca qombretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər. İndi mən çox sevinirəm ki, onu Qarabağın dağlarında tapmışam ki, soyuqdəymə üçün nəhayətdə nafedir; cənab Linney onu altımcı dərəcədə fərz edir, cənab Turnefor beşimci dərəcədə fərz edir, amma mən onu dördümcü dərəcədə fərz edəcəyəm. Və hamı tapdığım nəbatatın və ələfiyyatın mahiyyətini və xasiyyətini bu qərar ilə yazıb aləmə bildirəcəyəm. Və mənim ismü rəsmim bu cəhətdən cənab Linneyin hamisi Georq Qllifordun ismü rəsmindən ərfə və əcell və ülum üçün göstərdiyim xidmət Germaniyanın məcməyi-üləması kartoflu azarını axtarıb tapdıqları cəhət ilə vətənlərinə göstərdikləri xidmətdən əla və əfzəl olacaqdır.

Hatəmxañ ağa. Həkim sahib, vallah, başa düşmədim ki, nə danışdınız, Qlliford kimdir? Linney kimdir? Turnefor kimdir? Niyə onlar zəhmət çəkib otlara dərəcə qərar veriblər? Germanı nədir, kat-rofl kimdir, o niyə azarlamışdır, o nə böyük şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə onun etidamlı-məzacına və tuli-ömrünə talibdir? (Bir qədər sükut olunur, müsyö Jordan gülür, sonra genə Hatəmxañ ağa). Yoxsa, həkim sahib, bizim Şahbazı da aparıb belə tapmacalardan öyrədəcəksiniz?

Müsyö Jordan. Hatəmxañ ağa, bağışlayın; doğru buyurursunuz, indi bildim ki, sizə nə qisim gərək misal gətirmək; məsələn, bir ay bundan əvvəl Qarabağın əlyetməz dölündən köhlən at altında gəlib sizə qonaq olan xoşbəxt adam ki, adı yadımdan çıxıbdır, əgər Qarabağa gəlməyəydi, bu qədər dövləti haradan ələ salardı?

Hatəmxañ ağa. Həkim sahib, bax, bu söz necə aşkardır! Doğru buyurursunuz, əgər o, Qarabağa gəlməyəydi, heç vaxt dövlətə çatmazdı.

Şahbaz bəy. Başına dönüm, əmican, rüsxət verin, müsyö Jordan ilə gedim, əgər mənim xoşbəxt olmağımı istəyirsiniz, heç vaxt belə fürsət ələ düşməz. Necə ki, səfərin faydasını hər ikiniz də iqrar etdiniz.

Hatəmxañ ağa (bir az fikir edib). Həkim sahib, nə müddətə Şahbaz Parijə gedib qayıda bilər?

Müsyö Jordan. Bir il çəkər gedib-gəlməyi, ziyadə çəkməz. Bir ildən az qalsa, getməyindən mənzur olan fayda bilkülliyə hüsula gəlməz; çünki ümdəsi firəng dilini öyrənməkdir.

Hatəmxañ ağa (üzün arvadına tutub). Arvad, dəxi nə eləyək, qoy getsin. Papağın çevirərsən, il gələr keçər. Uşaqdır, könlü istəyir, getsin, Pariji görsün. Həkim sahib də bir yaxşı adamdır, onun hüsurunda bir para mərifət kəsb edər; yaxşı, yamanı görər. Kraldan bəxşeyiş alar, il başında Qarabağda hazır olar, o vaxtadək biz də onun toy tədarükünə məşğul oluq, gələn kimi toyun başlarıq.

Şəhrəbanu xanım (yerindən qalxıb çığıra-çığıra). Kişi, nə danışırsan, sənə fikrin haradadır? İstəmirəm onun Parijə getməyin də, mərifət kəsb etməyin də, firəng kralından bəxşeyiş almağın da! Bu sözlər tamam bəhanədir. Şahbaz istər getsin Parijə, məclislərdə, yığıncaqlarda üzuaçıq gəzən qız, gəlinlər ilə kef etsin, danışsın, gülsün, vəssalam!

Hatəmxañ ağa (təngə gəlib). Ay arvad, bədir, Allahı sevirənsən, çığıрма! Dəxi neyləyim? Bacarırsan, qoyma getsin! Göydə uçan qanadlı quşu əyləmək olursa, Şahbazı da güc ilə əyləmək olar. Rüsxət

verməsəm, atılar minər atına, hoppanar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım? Sən onu tanımırsan məgər ki, necə höccətdir?

Şəhrəbanu xanım (dəxi də bərk çığırib). Mən ondan da höccətəm! Qoymanam getsin! Əgər Şahbazı Pariyə getməyə qoysam, bu ləçək çəngilərin ləçəyi olsun! (Əlini uzadır örpəyinə).

Şahbaz bəy (gülə-gülə, arxayın). Allahu əkbər! Əmidostum bilmirəm hansı qaravulları ilə mənə dustaq edəcək?

Şəhrəbanu xanım (çığıra-çığıra). Görərsən; sən də öz bildiyindən, mən də öz bildiyimdən! (Qalxıb damdan çıxır.)

Hatəm xan ağa. Arvadların işi xətdir.

Müsyö Jordan təəccüb edir və Şahbaz bəy qeyzlə samit qalır.

P ə r d ə s a l ı n ı r

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçümcü məclis yenə orda vaqe olur. Damın bir tərəfində Şəhrəbanu xanım oturubdur. Bir tərəfdə Şərəfnisə xanım yun dariyır. Bu halda birdən qapı açılır, Şərəfnisə xanımın dayəsi Xanpəri içəri girir.

Xanpəri. Səlaməleyk!

Şəhrəbanu xanım. Əleykəssəlam! Xanpəri, bilirsən, iş necə keçdi? (Şərəfnisə xanım qulaq asır). İş belə keçdi ki, Şahbaz gedir Pariyə. İndi səni ondan ötrü çağırırdım ki, əgər bir əlacın var isə, eylə. Hatəm xan ağa, özün bilirsən, bir xamırağız kişidir. Əvvəldən yaxşı danışdı, amma sonra birdən boşaldı. Müsyö Jordanın və Şahbazın bir para ağılsız sözlərindən yerdən oldu. Amma mən gərək ya öləm, ya Şahbazı qoymayam getməyə. Doğrusu, Şərəfnisəni gözüyaşlı görə bilmənəm! Allah götürərmə, Şahbaz getsin Pariyədə kef etsin, on beş yaşında gül üzlü uşağım ah çəksin, qan tüpürsün, saralıb sapa dönsün, incəlib ipə dönsün?

Xanpəri. Xanım, əlac odur ki, bayaq sənə deyirdim. Nə lazımdır ki, Hatəm xan ağadan və ya özgəsindən minnət çəkəsən. Göndər qonşuluqdan Ağcabədi kəndindən, Qızılbaşdan gələn dərviş Məstəli şahı gətirib necə ki, sənənin muradıdır, bu işi elə düzəltsin. Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda mənə qocamdan boşadar.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, mən də onun cadusunun gücünü eşitmişəm. Amma genə bir az səksəkəliyəm; o etdiyi işlərdən heç

bilirsənmi? De görüm ürəyim dürüst qızasıdırımı? Çünki bu iş çox çətin işdir.

Xanpəri. Xanım, ağcabədili Kərim koxanın arvadı Səlminazı o boşatdırıb oynasına verdirmədimi? Muğanlı Səfərəli kişinin qızını sevgilisinə qovuşdurmadımı? Dədəsini ki, qızı verməyə razı olmurdu, cadu ilə öldürmədimi? Cavadlı Kərbəlayı Qənbər qızı Şahsənəmin ərinə, bir illik yoldan arvad almasın deyə, qaytarıb gətirmədimi? Onun əlindən heç zad qurtarmaz!

Şəhrəbanu xanım. Gözüm Xanpəri, bəs tez oğlun Əlmərdanı bu saatda göndər Məstəli şahı Ağcabədi kəndindən alıb gətirsin! Desin, xanım çağırır. Hər nə istəsə, vəd eləsin. Xülasə, axşam çıraq yanan vaxtda gərək Məstəli şah bizim evdə hazır olsun!

Xanpəri. Baş üstə, xanım, bu saatda göndərrəm! Amma gərək Məstəli şah Hatəm xan ağadan, Şahbaz bəydən xəlvət bura gəlsin. Allah eləməmiş, əgər Şahbaz onu burada görsə, onu da öldürər, mənə də sağ qoymaz.

Şəhrəbanu xanım. Əlbəttə, mən indi bu saatda çıxaram. Hatəm xan ağanı da, Şahbaz bəyi də ilxıya baxmağa göndərrəm və tapşırım ki, gələndən sonra Şərəfnisənin evində yıxılısınlar-yatsınlar ki, gecə bu damda su qoyub Şərəfnisənin başını yuyub çimdircəyəm. Sən dur get, dərvişin dalınca oğlunu göndər.

Hər ikisi gedir. Sonra Şərəfnisə xanım yalqız, ayaq üstə.

Şərəfnisə xanım. Ux, Allah, kərəminə şükür, bir az ürəyim dincəldi! Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya! Əgər mənə deyən dərviş olmasaydı, şəksiz, müsyö Jordan Şahbazı aparacaqdı, günümü göy əskiyə düyəcəkdi.

Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Şahbaz bəy. Şərəfnisə, qadan alım, bilirsən ki, əmidostum bu gün nə tufan elədi? Müsyö Jordanın yanında əmimin üstünə çır-çır çığırdı, mənə də hədələdi.

Şərəfnisə xanım. Şahbaz, heç özün etdiyindən xəbərin yoxdur, əmidostunun çığıрмаğı gözünə görünür.

Şahbaz bəy. Qadan alım, Şərəfnisə, mən özüm nə eyləmişəm?

Şərəfnisə xanım. (Tez yeriyib, əlin uzadıb hanasının dalısından bir neçə yarım səhifə kağız çıxardıb açır). Şahbaz, bu şəkilləri bəs mənə kim gətirdi? Bunları sən gətirib demədinmi ki, Pariyə

qızlarının, gəlinlərinin şəkilləridir, gör Parijdə necə gözəl qızlar var? Bu qızlar, gəlinlər tamam üzləri açıq məclislərdə, yığıncaqlarda oğlanlar ilə bir yerdə oturub-dururlar? Hələ mən bu şəkilləri utandığımdan əmidostuna göstərməmişəm.

Şahbaz bəy. Bıy, Şərəfnisə, necə uşaq-uşaq danışırısan? Bu şəkillər müsyö Jordanın kitablarının içində idi. Müsyö Jordan kitablarını açıb baxanda gözü bunlara sataşdı, çıxardı, mənə verdi, apar adaxlına göstər və dedi ki, bu il Parijin qızları və gəlinləri belə paltar geyirlər. Keçən il ayrı tövr paltarları var idi. Gələn il bir özgə qayda ilə paltar geyəcəklər. Hər il Parijdə libas geymək sayağı dəyişilir. Mən də gətirdim sənə verdim; bundan gələsi nə var?

Şərəfnisə xanım. Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parijə gedəsən!

Şahbaz bəy. Şərəfnisə, bu nə sözdür deyirsən? Tamam Parijin qızları qurban olsun sənə bir tükünə! Mənim ki, sənə tək gözəl yarım var, behişt huriləri gözümə görükməz. Sənsiz mənim bir günüm olmasın!

Şərəfnisə xanım. Bəkdir, Allahı sevirsən bu bəziləri bizə az gəl, sənsiz bir günüm olmasın deyən oğlan burdan Parijə getməz. Sən mənə heç sevmirsən!

Şahbaz bəy (uzanıb onun boynundan qucaqlayıb öpür). Şərəfnisə, doğrudan, sən məndən belə bədgüman olubmuşsan! Mənim ürəyimə bir ox vursaydın yaxşıdı ki, bu sözü üzümə dedin. Axır bir soruş gör ki, Parijə nə səbəbə gedirəm?

Şərəfnisə xanım. (ağlaya-ağlaya Şahbaz bəyin əlin boynundan qopardı). Nə işim var soruşum; səbəbini özüm çox yaxşı bilirəm. Səbəbi bulardır ey! (Şəkil kağızların dışın-dışinə qısıb əlində bərk-bərk övkələyir, salır ayağı altına).

Şahbaz bəy. Vallah, yox, səbəbi olar deyil, sən bilmirsən. Mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız, sansız.

Şərəfnisə xanım. Əvvələn, bu yalandır ki, deyirsən, kim bizlərdən mərifət ilə, qulluq ilə xoşbəxt olubdur? Bu gördüyünüz xoşbəxtlər tamam özgə yol ilə bəxtə yetişiblər. İkimci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın. Parijə bizlərdən nə gedən var, nə gələn var!

Şahbaz bəy. Doğru deyirsən, amma adamın hər işdə gərək vasitəsi olsun. Tiflisdə və o biri şəhərlərdə mənə tanıyan yoxdur.

Mənə kim vasitə olub mənə qulluğa qoyduracaq və hörmət tapdıracaq? Amma bu firəngi bir yaxşı adamdır, mənə də sevir, ocağımızı tanıyır. Bu mənə Parijə aparıb firəng dilini öyrətməkdən və krala tanımaqdan məşhur ollam, qayıdandan sonra hər yerdə yerim olar.

Şərəfnisə xanım. Bu sözlər tamam fənnü feldir. Mənə aldatmaq üçün bəhanədir. Nə sözdür ki, sənə kimi cavan, kamallı oğlan Tiflisdə qulluq tapmaz?

Şahbaz bəy. Parijdən qayıdandan sonra genə gedib Tiflisdə qulluq edəcəyəm.

Şərəfnisə xanım (ayağı ilə şəkil kağızlarını itələyib). Parijdə sənə kimi oğlan bu poşaların əlindən sağ qurtara bilərmə ki, qayıdıb gələndən sonra adam kimi durub-otura? Heç vaxt sən Parijə gedə bilməzsən. Ha vaxt getsən, öyün!

*Bu halda Hatəm xan ağa qaim səs ilə Şahbaz bəyi çöldən çağırır.
Şahbaz bəy tez damdan çıxıb gedir.*

P ə r d ə s a l ı n ı r

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Dördüncü məclis Hatəm xan ağanın damında vaqə olur. Bir tərəfdə Şəhrəbanu xanım oturubdur, bir tərəfdə Şərəfnisə xanım, bir tərəfdə onun dayəsi Xanpəri. Gecədən iki saat keçibdir. Şəhrəbanu xanım başını yuxarı qovzuyub üzün Xanpəriyə tutub darıxmış soruşur.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, necə oldu, dərviş gəlmədi?

Xanpəri. Xanım, tələsmə, bu saat gələr.

Birdən qapı açılır, Məstəli şah-cadüküni-məşhur qaşqabağı tükülmüş içəri girir.

Məstəli şah. Səlam əleyküm!

Şəhrəbanu xanım (başını yuxarı qovzuyub). Əleyküməssəlam, baba dərviş, xoş gəldin! Gəl otur.

Məstəli şah (oturub). Xanım, mənə nisbət nə qulluğunuz var? Buyurun, can-baş ilə bitirməkdə müzayiqə yoxdur!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, bir cüzvi, yüngül işdən ötrü

sənə zəhmət vermişəm! Mətləb budur ki, bizim Şahbaz lap yolundan azıb: bir firəngi qonağımız var, xəyalındadır ki, ona qoşulub Parij şəhərinə getsin, mənim bu oturan, gül üzlü uşağımı ki, onun adaxlısıdır, iyirmi gündən sonra toyu başlanacaq, ağlar-sızlar qoysun. Mən və Hatəm xan ağa nə qədər yalvardıq, söylədik, qulaq asmadı; gərəkdir ki, bir iş edəsən ki, bizim Şahbaz Parijə gedə bilməsin və müsyö Jordan ondan əl çəksin, aparmasın.

Məstəli şah. Xanım, bu cüzvi, yüngül iş deyilmiş; bəlkə çox böyük və çətin iş imiş. Gərəkdir ki, bu işdə mənim cadumun əsəri ya Parijin, ya müsyö Jordanın başında çatlasın.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, mən anlamadım, necə gərək cadunun əsəri ya Parijin, ya müsyö Jordanın başında çatlasın?

Məstəli şah. Xanım, məsələn, əgər Şahbaz bəyə əl vursam, lazım olar ki, onun bədəninə bir cin müsəllət edim ki, bu səfərin xəyalını onun başından çıxarsın. Amma olur ki, bu işdən o qorxsun, ağına rəxnə yetişsin, ya azarlasın, ya çolaq olsun, çünki çox uşaqdır, cavandır.

Şəhrəbanu xanım. Bıy, Allahı sevirsen, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözümüzdən uzaqlaşmasın. Necə olar ki, onun canına cin müsəllət olmağa razı olaq?

Məstəli şah. Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yəni Mərrix ulduzuna hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparın olmasın. Bu işin bundan başqa heç çarəsi yoxdur.

Şəhrəbanu xanım. Bu necə mümkün şeydir, baba dərviş, belə iş eləmək olarmı?

Məstəli şah. Pəh, bu mənim işimdir, xanım, nə şübhə yeridir? Məgər eşitməmişiniz ki, bir neçə şeyatinə əmr etmişəm ki, həmişə Şişə qalasında üsuli və şeyxi mollalarının arasında fitnə və fəsad salıb heç vaxt onları dinc qoymasınlar. Ondan ötrü ki, onlar minbərə çıxıb aşkara xalqa vəz edirmişlər ki, cadukünə və sairə inanmayın. Aya, mən deyiləm ki, Gilcan adlı ifritin ruhunu ki, şeytəndə və məzərrətdə fəridi-əsrdir, Ağa Vəli Əliqulu oğlunun bədəninə müntəqil edib Səlyan xalqının canına müsəllət etmişəm ki, gecə-gündüz onun qorxusundan evlərində rahat yata bilməzlər! Hələ Səlyan xalqına az qisas etmişəm. Ondan ötrü ki, onlar bildir mənə Səlyana qoymayıb qovdular ki, bura darülmöminindir. Sən dərviş və cadukünsən, bura ayaq basma! Hansı işlərimi söyləyim? Bu işlər

yaxın zamanda etdiyim əməllərin əlamətidir. On bir il bundan irəli Araz qırağına gəlmişdim; istiyirdim ki, Naxçıvan və Şərur mahallarının qabağından keçib İrəvana gedəydim. Hər iki mahalın xalqı mənə mane oldular ki, səni qoymaq bu torpağa keçəsən. Ondan ötrü ki, əlində təzkirən yoxdur. Naməlum, təzkirəsiz adamlara yol vermək, bu tərəfə keçirmək qanun ilə qadağandır. Bavücuti ki, əlləm-qəlləmlər özləri gecə-gündüz qaçaq mala gedən təzkirəsiz adamları o yana, bu yana bələd olub keçirirlər. Nə qədər yalvardım-yarıxdım, sözümlə qulaq asmadılar. Aşağı getdim olmadı, yuxarı getdim, olmadı; axırda lap acığım tutdu. Əcinnələrə, ifritələrə hökm etdim ki, tamam Naxçıvan, Şərur mahallarının damlarını qaldırıb yer ilə yeksan etdilər ki, zərbindən Ağrı dağının bir tərəfi də qopub tökülüb Akur kəndini batırdı. Oranın biçərə erməniləri də yaman qonşularının səbəbindən fənaya getdilər. Xülasə, Murova desəm, yerindən qop, qopmazmı? Araza desəm, axma, axarmı?

Şəhrəbanu xanım (təəccübdən əlin dodağına aparıb). Allah, dərdini əsirgə...

Məstəli şah. Xanım, gecə keçir, durmaq vaxtı deyil. İndi siz mənə buyurun görüm, müsyö Jordan havaxt gedəcək?

Şəhrəbanu xanım. On gündən sonra.

Məstəli şah. Çox yaxşı, indi mən bu saatda, xanım, sizin gözünüzün qabağında Parijin heykəlin bərpa edib, burda onu pozacağam. Və divlərə və ifritələrə hökm edəcəyəm ki, haman dəqiqə Pariji yıxsınlar və on günə qədər xəbərini müsyö Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün; yəni bir böyük xoruzu qabağımda tutub adın qoyacağam müsyö Jordan, bu saatda onun boynunu vurub Mərrix ulduzuna əmr edəcəyəm ki, bu tövr ilə o da on günədək həqiqətdə müsyö Jordanın boynunu vursun; təki Şahbaz bəy ondan xilas olsun. İndi buyurun görüm, cənabınız Parijin xarab olmağınımı istərsiniz, ya müsyö Jordanın boynunun vurulmağın?

Xanpəri (tez əlin yuxarı qovzuyub, çalıb). Hər ikisini, baba dərviş! Firənglərə yazığımızı gələcək?

Şəhrəbanu xanım. Bıy, arvad, sənün ürəyin daşdır, nədir? Biçərə Parijlilər bizə nə eləyiblər ki, evlərin, imarətlərin başlarına yıxaq, min-min adamın qırılmağına bais olaq? Bu qalmaqla bizi ancaq o çör-çöp döşürən müsyö Jordan salıbdır. (Üzün Məstəli şah tutub). Baba dərviş, hər nə bilirsən ona eylə! Burada xoruzun boynunu vur, Mərrix ulduzuna hökm et ki, o da müsyö Jordanın Arazdan keçəndən sonra boynunu vursun. Şahbaz yalnız qalsın.

Genə bu taya keçsin, qayıtsın gəlsin. Bir təqsirli adamın ölməyi çox yaxşıdır min-min günahsız xalqın qırılmağından isə.

Şərəfnisə xanım. Can ana, elə demə, müsyö Jordan yazıqdır! Çox yaxşı adamdır. Bu yaylaq hər gün qərribə güllərdən, çiçəklərdən dəstələr bağlayıb Şahbaz bəylə mənə göndərirdi ki, apar adaxlına ver, görsün neçə ildir bu yaylaqları gəzirlər, heç bu gülləri və çiçəkləri görübdürmü və mənə bir güzgü bağışlayıbdır ki, Parijin əyibət bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilmiş. Məni öz qızı kimi istərdi. Mən özümü öldürürəm, qoymaram müsyö Jordanın boynu vurulsun! Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orada qızlar, gəlinlər üzuaçıq gəzməsəydilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılınsın!

Şəhrəbanu xanım. Vallah, bilmirəm hansına razı olam? Amma dəxi necə eyləyək? Şərəfnisə də doğru deyir, müsyö Jordan yazıqdır, yaxşı adamdır, eylə bircə bu işdə təqsirlidir ki, Şahbazı yoldan çıxarıb Parijə getməyi beyninə salıbdır. Məlum ki, Parijdə yaman adamlar var imiş. Qəza bu dərvişi bizə yetirib ki, bunun cadusu ilə oranı yıxdırıb xarab etdirək. (Üzünü Məstəli şaha tutub). Baba dərviş, buyur divlərə, ifritələrə Pariji qaldırıb altını üstünə çevirsinlər!

Məstəli şah. Baş üstə, xanım! (Üzün Xanpəriyə tutub). Xanpəri xala, çıx çölə, mənim şagirdim Qulaməliyə de ki, mənim xurcunumu tez atın üstündən alsın, gətirsin gəlsin.

Xanpəri tez qalxıb çıxır.

Məstəli şah. Xanım, Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy indi hardadırlar?

Şəhrəbanu xanım. O biri damda. İlxıdan qayıdıb yatırlar.

Məstəli şah. Xanım, bu sirdən gərək olar və ya başqa adam nə indi, nə sonra xəbərdar olmasın ha! Və illah cadu heç əsər bağışlamaz!

Şəhrəbanu xanım. Bu cəhətdən xatircəm ol, baba dərviş!

Bu halda qapı açılır.

Qulaməli (əlində xurcun Xanpəri ilə məclisə daxil olur). Səlam əleyküm!

Məstəli şah. Əleykəssəlam! Xurcunu yerə qoy, ağzının bağını aç, içində, üstündə əşkal çəkilmiş taxtaparaları çıxart!

Qulaməli (farsi dili ilə ki, oturan ünəs tayifəsi anlamasın). Mixahi çe bekonı?

Məstəli şah. Mixahəm ke, heykəle-şəhre-Parijra bərpa nümude, bedivha və efritha hökm konəm ke, dər türfətüleyin zirü zəbərəş konənd: mesle on ke əlan dər pişə-çəşmə-in xatun (gözü ilə Şəhrəbanu xanıma işarə edir), mən heykələşra ziro zəbər xahəm kərd.

Qulaməli (gülümsənmiş). Vase çi?

Məstəli şah. Vase səd dane bacəqluyi-taze ke, hala əz in xatun bərayi-həmin mətləb xahəm gereft.

Qulaməli (gülümsənmiş). Xub, un xatun ba paytəxti-firəng və əhləş çe ədavət darəd?

Məstəli şah. İn hekayət xeyli derazəst, təqrirəş qüncayəşe in məqam nədarəd, təxtəparəhara əz xurcin birun kon!

Qulaməli. Həmin saət, əmma hiç əqləm bavər nəmikənəd ke, in əmre müşkil surətpəzir gərdəd; nəmidanəm şuxi mikuni, ya nə? Dər türfətül-eyn Parij xərab şəvəd, yəni çi?

Məstəli şah (gülümsənmiş). Çera yəni çe, mərdəke? Hala in xatune-mükərrəmə səd danə bacəqluyi-tazə bəraye in mətləb be min xahəd dad və dəh ruz həm möhlət həst ke, caduye-mən əsərə-xodra be- bəxşəd və kəsi həm bedin serr vaqif nist və nəxahəd şod. Bəd əz gereftəne bacəqluha dəsto və pa guşadəm. Məgər ta dəh ruz nəmitəvanəm ki, xodra be on tərəfe Ərəs beyəndazəm, məra dər onca ki, peyda xahəd kərd? Bəd əz mən hər çe badabad! Əgər ta dəh ruz Parij xərab şəvəd bacəqluha biqilü qal əz həzme-rabe xahəd gozəşt. To çe midani, bəlke ta in moddət besaniheyi əz sanihat Parij xərab şəvəd. Məgər in növ hadisate-əcibə dər aləm kəmtər vüqu yaftəəst?

Qulaməli (taxtaparaları xurcundan çıxarıb gülümsənmiş). İn fəqəreyi-əxirəra hərgez əqləm qəbul namikənəd, xəyale-xaməst.

Məstəli şah (gülümsənmiş). Bəs fəqəreye-sabiqəra əqlət qəbul namikunəd? On həm ke, xəyale xam nist?

Qulaməli (gülümsənmiş). Ari, dər on çe şəkkəst?

Məstəli şah. Xub, digər həvəssəmra ba sualhayə-bifaidə məğşuş məkon. Bero pişə-əsbha, montəzer baş. Mən həm bəd əz yek saət əməle-xodra tamam kərde mirəsəm, səvar mişəvim, baz mikərdim. (Qulaməli gedir). Xanpəri xala, dur qapını bərk bağla. Adam-madam gəlməsin.

Xanpəri durur, qapını bərk bağlayır, gəlir oturur.

Məstəli şah (öz-özünə farsı dili ilə.) İn tayifeye-zənan əcəb biçərə və sadələvhənd, bedune-təsəvvür və təəmmül bəvər mikonənd ki, mən də Qarabağ neşəste Parijra də torfətül-eyn zirü zəbər mitəvanəm kərd və ya Mərrixəm də on tərəfe Ərəs gərdəni müsyö Jordanra vəqti rəftən mitəvanəd zəd.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, nə danışsınız?

Məstəli şah. Məhzər oxuyuram, xanım ki, işimiz avand olsun. Divlər, ifritələr xəbərdar olsunlar ki, nə fikirdəyəm. (Bundan sonra Məstəli şah palazı qovzuyub əvvələn bir müdəvvər cızıq çəkir, deyir). Bu, Parij şəhərinin dairəsi. (Sonra taxtaparaları bir-birinə yapışdırıb on-on iki böyük, kiçik hücrə və otaq şəklində cızığın içində evlər yapıb deyir) Bu da Parijin imarətlərinin və evlərinin şəklidir. (Sonra üzünü Şəhrəbanu xanıma çevirib). Xanım, buyurursunuzmu, Pariji kün-fəyəkün etdirim, altını üstünə çevirtirəm?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, dəxi necə edək, Allah səbəbkara bəla versin! Qurunun oduna yaşlar da yanacaq, biçərə Parijlilər bizə bir zad etməmişdirlər. Bunun babalı olsun onların qızlarının, gəlinlərinin boynuna ki, məclislərdə həmişə oğlanlar ilə, kişilər ilə bir yerdə üzüaçıq oturub, söhbətə və ixtilata məşğul olub, xalqı azdırıb yoldan çıxarırlar. Baba dərviş, işinə məşğul ol.

Məstəli şah. Xanım, divlərin əl muzdunu, ənamını kərəm edin!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, divlərə ənam nə lazımdır?

Məstəli şah. Pəh, xanım, məgər mənim divlərim İran sərbazı idi ki, müftə qulluq edələr? Məgər mən vəzir Hacı Mirzə Ağası idim ki, onlara heç zad verməyəm, ancaq söyəm, qorxudam?

Ma qulamani in Əli şahim,
Əz təmami zəməir agahim,
Nə məvacib, nə çirəvü, nə əliq,
Novkəri qürbətən iləllahim.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, məgər Hacı Mirzə Ağası sərbazlara heç zad vermirdi? Ancaq söyüb qorxudurdu?

Məstəli şah. Xanım, vallah, mən Tehrandə bir yol öz gözüm ilə gördüm ki, Hacı Mirzə Ağası Topxana meydanında Mirvarid topuna baxırdı. Birdən yeddi yüz sərbaz onun dövrəsini çevrəyib başladı məvacib istəməyə. Haman saat Hacı Mirzə Ağası əyilib, ayağından başmağının bir tayını çıxarıb, əlinə alıb, beş min yaman ilə, alıcı quş kimi, cumuldu onların üstünə. Sərbazlar kəklik sürüsü kimi onun qabağından dağılıb qaçdılar. Heç birisini tuta bilməyib, qayıdıb

topun yanına gəldi, üzün hüzurda duran xanlara tutub xitab eylədi: «Həzərat, gördünüz? Belə qorxaq qoşun ilə bilmirəm Heratı necə alacağam. Yaxşı ki, mən hələ qılınc ilə onların üstünə cumulmadım. Onda onların qaçmağı bilmirəm harada dayanacaq idi. Fəmma bunun yalnız onların qorxaqlığına həmlə etmək olmaz. Mənim rüstəmanə şücaətimin vahiməsindən ki, birdən onlara həmlə elədim, olar belə ürəkü dağıldılar». Sərkərdənin... cürətində çox sirr var idi. İndi siz, xanım, güman etməyin ki, mən divlərimi quru nağıl ilə bəsləyirəm; bəlkə mən gərək belə işlərdən ötrü onlara ziyafət edəm, onları oxşayam, oynadam, şihabi-saqib düşüb oları qıranadək.

Şəhrəbanu xanım. Necə şihabi-saqib oları qıranadək? Baba dərviş, nə deyirsən? Məgər oları sonda şihabi-saqib düşüb qıracaq?

Məstəli şah (gülə-gülə). Əcəb fikir edibsiniz! Bəs divlər, ifritələr nahaq yerə o qədər bigünah xalqın həlakətinə bəis olurlar və gözəl şəhəri nahaq yerə xarab edirlər? Belə günahi-əzimin cəzasında Allahın qəzəbi onlara yetişməz?

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, baba dərviş, çünki belədir, niyə canlarından qorxmayırlar? Niyə belə işə ayaq qoyurlar?

Məstəli şah. Əvvələn, o səbəbə ki, mən buyururam, ikinci, o səbəbə ki, axmaqdırlar və təbiətlərinin təğzasıdır. Əgər belə etməsələr, dincələ bilməzlər. Şeyatin olmasaydı, dünyada heç bir yaman əməl olmazdı və bəni-adəmi yaman işlərə heç kəs düçar etməzdi.

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş! Nə qədər gərək divlərə ənam verək?

Məstəli şah. Artıq istəmirəm, nə qədər ki, vədə edibsiniz, xanım, yüz bacağı.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, çox olmazmı?

Məstəli şah. Xub min-min tükənə dəyən şəhəri xarab etdirirsiniz, yüz bacağı verəsiniz çoxdur?

Şəhrəbanu xanım (üzünü qızına tutub) Şərəfnisə xanım, balam, pul sandıqçasını bura gətir. (Şərəfnisə xanım tez qalxıb yükədən pul sandıqçasını alıb anasının qabağına qoyur, Şəhrəbanu xanım sandıqçanın ağzını açır, yüz dənə təzə bacağı çıxardır, deyir.) Balam, Şərəfnisə, toy xərcinə dəxi heç pul qalmadı.

Şərəfnisə xanım. Neynək, ana, bir-iki yüz toğlu satarıq genə pul olar.

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, balam, burun-qulaq başa sədəqə. (Üzün çevirir). Al, baba dərviş!

Qızilları verir Məstəli şah. Dərviş qızilları alır, qoynuna qoyur, tez biləklərini çirmayıb xurcunundan bir kitab çıxardır, kitabı açıb vərəqləyir, bir para naxışlı səhifələrinə baxır, başını qovzuyur.

Məstəli şah. Bəli, Parij şəhəri Əqrəb bürcünün altında vəqə imiş, əməl tamamdır. Bu bürcün təsirindəndir ki, bu şəhərdən heç vaxt bəla əskik olmaz... (Sonra qalxır ayağa, əlində bir dəyənək, üzün Şəhrəbanu xanıma və qızına tutub). Xanımlar, qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin! (Sonra gözlərin çevirir, surətin heybətli edir, bu məntəri oxuyur)

Dəğdəğəha fətəndi,
Tübbəl-kəra kərəndi,
Tübbəl-kümu kumuha,
Biyəndi, yəndi, yəndi.

(Sağına-soluna üfürür, heybətli səs ilə divləri, ifritələri adları ilə çağırır, buyuruq verir.) Ya Məlixə, ya Səlixə, ya Bəlixə! Qaldırın Pariji yerindən, vurun yerə, bu saatda necə ki, mən bu heykəli vurub zirü zəbər edirəm. (Bir qədəm geri çəkilir, dəyənək ilə cızığa üz qoyub içindəki taxtaparalardan yapılmış balaca evlərin və otaqların əşkalını çırpıb darbadığın dağıdır, sonra bir ləmhə dayanıb üzün Şəhrəbanu xanıma tutur). Xanım, gözünüz aydın olsun, Parij dağıldı! Razi oldunuzmu?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, baba dərviş, çox razı oldum! Amma gərək Parijin dağılma xəbəri tez müsyö Jordana çata ki, öz başının hayına qala, Şahbazdan əl çəkə. Amma Parijdən bura bu xəbəri tezliklə bilmirəm kim çatdıracaq.

Məstəli şah (qəhqəhə ilə). Xa-xa-xa-xa! Xanım, bir adam ki, burdan Pariji göz yuman saatda bərbad edər, onun xəbərini bir dəqiqədə, bir saatda, bir gündə, on günədək bura çatdırıb bilməz? Nə xəyal edirsiniz?

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş, amma nə əcəb olardı ki, bu xəbər elə bu saatda müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı.

Bu halda birdən damın bağlanmış qapısı tarağ-tarağ döyülür. Az qalır qapı sınınsın. Müsyö Jordanın səsi iztirab halətində

qapının dalısından məlum olur. Dərviş Məstəli şah cəld taxtaparaları döşürüb tökür xurcuna, atır çiyinə, girir yükün qabağında asılan pərdənin dalısına, gizlənir. Müsyö Jordan qapını tarağ-tarağ döyür, az qalır qapını sindirsən; çağırır.

Müsyö Jordan. Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy, qapını açın!

Şəhrəbanu xanım sərəsimə yerindən qalxır, qorxu ilə gedir qapıya sarı. Qızı Şərəfnisə xanım tir-tir titrəyir. Xanpəri dizinə çırpır, yavaş səs ilə.

Xanpəri. Dədəm vay, nənəm vay!

Şəhrəbanu xanım qapını açır.

Müsyö Jordan (nəfəsi tutula-tutula). Hanı Hatəmxan ağa, hanı Şahbaz bəy?

Şəhrəbanu xanım (qorxa-qorxa). İki də Şərəfnisənin damında yatırlar, bu gün ilxıya baxmağa getmişdilər, çox yorulmuşdular. Axşamdan yığılıb yatıblar.

Müsyö Jordan (qaim bir səs ilə, tənənfəs). Xanım, gərək bu saatda onlar duralar. Mən gedirəm, dayana bilmənəm. Heyf sənə, Parij, heyf sənə Tülyeri, heyf sənə, gözəl paytaxt, gözəl səltənət! Fransa bədbəxt oldu! Dimaj Parij! Mon diyö! Mon diyö!

Şəhrəbanu xanım. Həkim sahib, nə var, nə olub?

Müsyö Jordan. Parij dağıldı, Tülyeri yığıldı, Fransa xarab oldu. Dimaj Parij! Dimaj Tülyeri!

Şəhrəbanu xanım. Allah, sənə şükür, yəni Allah dərini əsirgəl!

Müsyö Jordan. Gözəl şəhər, gözəl səltənət! Bir türfətüleyndə viran, kəən ləm-yəkün olubdur. Ağıl kəsmir ki, bu necə işdir, bu necə sehrdir! Setefre, mon diyö, mon diyö!

Şəhrəbanu xanım. Bu necə sehrdir? Məgər sehr ilə Parij yığılıb! Nə deyirsiniz, həkim sahib?

Müsyö Jordan. (qaim səs ilə hövlənk). Əlbəttə, sehrdi, mat qalmalı işdir. Bir türfətüleyndə qəflətən Parij xarab olubdur.

Bu sözlərdən Şərəfnisə xanım dəxi qaim başlayır titrəməyə gözü dərviş gizlənen pərdədə.

Xanpəri (xıslın-xıslın). Dədəm vay, nənəm vay!

Bu halda qalmaqaldan Hatəm xan ağa və Şahbaz bəy yatdıqları damdan yuxudan oyanıb, dəst-paçə, köynəkək müsyo Jordanın səsinə yüyürlər.

Müsü Jordan (onları görən kimi). Ax, gəldiniz! Hatəm xan ağa, Şahbaz bəy, sizi tarı, tez mənə at hazır edin, gərək bu saatda gedəm, dayana bilmənəm, özünüz də atlanın mənə Arazdan keçirdin, qayıdın!

Hatəm xan ağa (heyretlə). Həkim sahib, nə vaqe olubdur? Belə tələsik getməyə səbəb nədir?

Müsü Jordan (qaim səs ilə). Parij dağılıb, Tülyeri yığılıb, Fransanın səltənəti pozulub, kral avara düşüb. Bu saatda Təbrizdə oturan ingilis konsulundan sizin divanbəyiniz mənə kağız yetirdi; konsul bu əhvalatı bildirəndən sonra yazır ki, Londona vacib kağızlar ilə bu saat çapar gedir. Arazın kənarında mənə müntəzirdir. On iki saatadək gərək mən özümü ona yetirəm. Əgər təxir etsəm, çapar gedər, sonra mən özümü tezliklə yalnız krala çatdırma bilmərəm. Lui Filipp ingilise qaçıbdır. Mon diyö, mon diyö!

Hatəm xan ağa (təhəyyür ilə). Həkim sahib, Pariji kim dağıdıbdır, kim yığıbdır?

Müsü Jordan (iztirabla). Şəyatinlər, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər. Hansını deyim! Aman, Hatəm xan ağa, at hazır edin, dayanmaq mümkün deyil! Dimaj Parij! Tülyeri! Mon diyö, setefri!

Bü sözlərdən Hatəm xan ağa bir az mütəhəyyir qalır. Amma Şərəfnisə xanım başlayır çox bərk titrəməyə. Şahbaz bəy onun halətini duyur. Təəccüb edib, ona sarı üz qoyur. Yavıqlaşib yavaş gülümsənmiş soruşur.

Şahbaz bəy. Sən niyə titrəyirsən, ay fəsad? Yoxsa Pariji sən buyurub yıxdırıbsan ki, mən dəxi ora gedə bilməyim?

Şərəfnisə xanım (titrəyə-titrəyə, nazik səsi ilə gözü dərviş gizlənən pərdədə). Yox, vallah, quran haqqı, dayım canına, mənim heç zaddan xəbərim yoxdur, mənim heç təqsirim yoxdur!

Şahbaz bəy (gülümsənmiş). Bax, bax, necə and içir! Necə şirin dil ilə yaxasın qıraq çəkir! Dəxi niyə titrəyirsən? Əgər sən tək pərilər padşahı Pariji yıxdırsa da halaldır.

Şəhrəbanu xanım (üzünü müsyo Jordana tutub). Həkim sahib, bizim Şahbazı da aparırsınızmı? (Şahbaz bəy adını eşidib geri

çevrilir).

Müsü Jordan. Nə söyləyirsiniz, xanım, özüm başımı qoymağa yer tapmıram. Şahbazı hara aparacağam! Hatəm xan ağa, amandır, tez olun, atlanın, mənə ötürün! Gərək səhərdən Araz qırağına çatam. Tülyeri. Mon diyö, mon diyö!23

Hatəm xan ağa. Şahbaz, gəl, gedək, görək necə edirik, bu necə iş idi oldu?

Hər ikisi damdan çıxır, dallarınca müsyo Jordan, onlardan sonra yavaş, pərdənin dalısından dərviş Məstəli şah xurcun ciynində çıxır. Başu aşağı, heç məclisdə qalan övrətlərə mütəvəcəh olmayıb qaçır, gözdən itir; sonra.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, gördün, necə iş oldu?

Xanpəri. Xanım, mən sənə demədim ki, bu dərvişin əlindən heç zad qurtarmaz? Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yığılmasının zərbindən özgə şəhərlər də bərbad ola. Naxçıvan, Şərur mahallarının yığılmasının zərbindən Ağrı dağının bir parçası qopub tökülən kimi, necə ki, dərviş deyirdi.

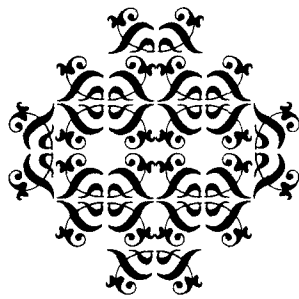
Şəhrəbanu xanım. Bəli, bundan sonra bu təəccüb deyil; təəccüb odur ki, kişilər həmişə bizə deyirlər: caduya, pitiyə inanmayın! Necə inanmamaq olur ki, adam gözü ilə belə işlər görür?

Xanpəri. Eh, xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz onları hər qədəmdə min yol aldadıırıq, öz bildiyimizi edirik?

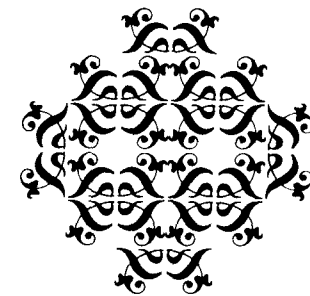
Şərəfnisə xanım sakit və samit qorxub qurumuş mat qalır.

P ə r d ə s a l ı n ı r.

T a m a m o l u r.

ABAY

A bay Kunanbayev (1845-1904) Qazax ədəbiyyatı tarixinə realist düşüncənin əsasını qoyan, dərin ictimai problemlər qaldıran vətəndaş şair kimi düşmüşdür.

Onun maarifçilik görüşləri, patriarxal həyat tərzinə qarşı mübarizəsi çoxəsrlük qazax poeziyasına yeni ideyalar, motivlər gətirmişdir. Həm Şərqi, həm də Qərbi yaxşı bilən Abay Qərb düşüncəsinin Şərqə mütərəqqi təsirini etiraf etmiş, geniş qazax çöllərində Qərb mədəniyyətinin, maarifinin yayılmasına çalışmışdır.

O yaxşı bilirdi ki, dədə-babalardan gələn köçərlik öz dövrünü artıq çoxdan keçirmişdir...

* * *

Artıq zamanıdır, soyu ey ürək!
 Vaxtı gəlib-çatıb istirahətin.
 Əbədi nə vardır, söylə bir görək,
 Sənin dinclik olsun gərək qismətin.
 Bir gün döyünməyib sinəmdə dursan,
 Zıyan dəyməyəcək şux afətlərə.
 Onlar dost taparlar yenə də, inan,
 Yetəcəklər yenə səadətlərə.
 Gecələr gəzirsən gözlərinde qəm,
 Qara gözlülərin sorağındasan.
 Mən sənə çox yaman qəzəblənirəm,
 Çünki uçurumun qırağındasan.
 Necə məhv olursan quru ağac tək
 Yetəcəksən nə vaxt ağla, kamala?
 Qorxunc bir yol ilə gedirsən, ürək,
 Özün çarə elə düşdüyün hala.

Soyut atəşini daha, ey ürək,
 Yetər, təmkinli ol, hövsələli ol.
 Ağıllı məsləhət verirəm: gərək
 Bu ziyan verməsin sənə bircə yol.
 Düşməmişdir başa o qız bir kərə,
 Nə üçün ürəyi dönmüşdür buza.
 Dil tutulub gözlər dikilir yerə -
 De, bunlar çatırmı o gözəl qıza.
 Həkim kəsildimi qəlbə məhəbbət?
 Nəğmə bulağın məhv olacaq bir gün.
 İradə əksinə, gəl bunu dərk et,
 Ömrün qəm içində solacaq bir gün.

Soyut atəşini, ey ürək, yetər,
 Ömrü qəm-qüssədə gəl vermə bada.
 Özün diqqət elə, yaxşı sal nəzər,
 Hər şey keçib-gedir qoca dünyada.
 Keçir dövrənımız bizim dəxi bil.
 Ağırdir, köç edir yar-yoldaşımız.
 Daha o əvvəlki çağımız deyil,
 Artıq köçüb gedir, ötür yaşımız.

Ey dost, yetər, ayıl, gəl huşiyar ol,
 Bir düşün, gedirik haradan-hara.
 Sədaqət yoludur tutduğumuz yol,
 Vüsələ irmişəm, yetmişəm yara.
 Əvvəlki hökmümü vermirəm əldən;
 İstəsəm çataram kama gözəldən.
 Yenə də olaram əvvəlki tək,
 Bizə cavab verər o gözəl mələk.
 Bunun nə faydası, nə xeyri bizə?
 Daha o əvvəlki vaxtımız deyil.
 Qoy günah düşməsin qismətimizə,
 Namusla yaşayaq ömrü müttəsil.
 Qoy sənin atəşin hələ sönməsin,
 Qoy sevsin yenə də gözəllər bizi.
 Ey ürək, fələyin çarxı dönməsin,
 Arzumuzca əlaq qismətimizi.

Soyut atəşini, yetər ey ürək,
 Davran e'tidalla, əməlli-başlı.
 Nəşib olmayacaq uzun döyünmək,
 Çəkin ehtirasdan, olma təlaşlı.

Döyünsən ahənglə, ehtiyatla vur,
 Bir an əsirgəmə əsla odunu.
 Mən sənə demirəm heç döyünmə, dur,
 Özün edəcəksən bir zaman bunu.
 Can atma gəl daha boş həvəslərə,
 Sakit ol, çox da gəl alışma, yanma.
 Özünü heç yorma gəl nahaq yerə,
 Tufanlar önündə artıq dayanma.
 Boş yerə məhv etmə, yetər, özünü,
 Qara gözlər səni oxlasın yenə.
 Soyuq kül eləmə könül gözünü,
 Bir də gözəllərin düşmə izinə.
 Nə üçün bu daşlı yollarda çapaq,
 Çəkək sənəmlərin cəfasını biz.
 Gəl artıq dünyada rahatlıq tapaq,
 Anaq keçənlərin səfasını biz.
 Əgər özümüzü aparsaq yünül
 Hamının gözündə gülünc olarıq.

Başqası gözünü çıxarar, könül,
 Bizsə bundan ötrü cəza alarıq.
 Bizə tə'n eləyər hər yan, hər tərəf,
 Tapılmaz acıyan onda halına.
 Ağır söyüslərə olarıq hədəf,
 Köçür günəşimiz dağlar dalına.

Soyut atəşini vaxtdır, ey ürək,
 İtən qismətləri gətirmə yada.
 Zamandır nisyana dözəsən gərək,
 Unut gözəlləri, ağır olsa da.
 Onlardan birini həmişəlik seç,
 Təmiz sevgi üçün, məhəbbət üçün.
 Həyat yollarını tək onunla keç,
 Onu, ancaq onu əzizlə hər gün.
 De ki, bu sevgilim dünyada təkdir.
 O zaman yəqin bil, məhəbbət artıq
 Sənə dərya sevinc gətirəcəkdir,
 Mənə can sağlığı, bir də rahatlıq.

* * *

Ovçu əlində berqut at çapır bütün günü,
 Tapacaqdır tülkünü itdirsə gözləri.
 Ovçu şıkar gəzəndə yaxşı duyar özünü,
 Qaçmaz nəzərlərindən tülkünün tərs izləri.
 Yorulmaq bilməyəcək gəzsə də neçə saat,
 Büdrəməyirsə hərgah ov üçün mindiyi at.

Ovçular toplanıbdır yenə dağın döşünə,
 Dörd nala çapır ovçu, o, sel kimi axacaq.
 Quşun tez gözlüyünü çıxarır birdən yenə,
 Qanadlanıb bu zaman berqut göyə qalxacaq.
 Ovçunun nəzərini cəlb edəcək səsinə,
 “Biz yaman aşağıdan şütüyürük” - deyəcək.
 Tülkü nəzərdən itər - deyib o, yüksələcək
 İldırım sür'ətilə dağların zirvəsinə.
 Tülküyə düşünəcək: “çara axtarım barı”,
 Birdən açıb ağzını donacaq öz yerində.
 Dişlərini qıcaıyb baxacaqdır yuxarı.
 Onun da haqqı vardır bu dağ ətəklərində.
 Həngəmə olacaqdır durma, elə tamaşa,
 Bir sığınacaq axtarır, tülkü qaçır dağ-daşa.
 Berqut bilir ki, tülkü güclüdür, hiyləgərdir.
 Qırx dişini salacaq işə o, birdən-birə.
 Berqutun da dostu ətəlet yox, hünərdir;
 Səkkiz caynağı vardır, ülgücə oxşar hərə.
 O, şığıyıb buluddan yerə qanad çalacaq,
 Şıkarının başının üstünü tez alacaq.
 Budur rastlaşdı onlar, tez gəldilər üz-üzə
 Şəfəqlər öz nuruna qərq edəndə sabahı.
 Pəhləvanlar tutaşıb belə gəlir üz-üzə,
 Görüşdülər bax belə yerin, göyün allahı.
 İnsanın istəyilə görüşdülər bu sayaq.
 Ölüm-dirim vuruşu... Hər yan qardan ağappaq,
 Berqut qara, tülkünün rəngisə qıpqırmızı.
 Bu döyüş xatırladır çimən şux gözəlləri -
 Sular alır qoynuna çeşməyə girən qızı,
 Hörükləri qaldırır qızın şümşad əlləri.
 O, cavandır, incədir, bədəni qardan ağdır,

Yuyunur incə-incə, su xoşbəxt olacaqdır.
 Bu döyüş yada salır, xatırladır adama
 Döşəyi toy gecəsi dar bəy ilə gəlini.
 Tülkü düşüb qüvvədən, berqut yetişir kama.
 Ovçu! Bağlamaq üçün şikara at əlini.
 Tez ol, o hiyləgərə dayanmadan zəfər çal.
 Dincəlsin qızılquşun, sən də rahat nəfəs al.
 Adına tərif deyib söz açacaq böyüklər.
 “Götür, al öz payındır, bəsindir tamam üç gün”.
 Sonra öz papağını çırparaq səhər-səhər
 Atırsan tez ağzına həmənlər bir çimdik tütün.
 Giləmeyvə qədər qoy dağlarda tülkü olsun.

Ovçuya ruzi verən bu dünya mülkü olsun,
 Pis iş deyil gördüyün, ömrün getməsin bada.
 Ovçu kimi çıxırsan, sevgilim, təbiətə.
 Bundan yaxşı bir sənət yoxdur fani dünyada,
 Mən aşiqəm ovçudan gedən hər bir söhbətə.
 Hər kimin itdirsə əgər ağı, kamalı,
 Mənim dediklərimdən ancaq olar o hali.
 Yaxşı bilin dargözə biganəyəm, çox yadam,
 Düzdə otları seçməz eləsinin gözləri.
 Dərin düşünməyənlər, çox səthi, dayaz adam
 Dərk eləyə bilərmidi dediyim bu sözləri?
 Sən, onların fərqi varsa əgər dərinədən,
 Qəlbində yeni aləm, yeni dünya yaranar.
 Sözümlər əsil ovçunu oynadacaq yerindən,
 Çünki onun qəlbində ovçuluğa həvəs var.

* * *

Gecənin qoynundakı aya bənzəyir üzün,
 Açıq, geniş alnında parıltı var gümüşmək.
 Gecə qaranlığını nura qərş edir gözü,
 Bir cüt qara gözüne qara qaşlardır bəzək.

Burnu yerində, dümdüz, incə, püstədən incə,
 Qızılgüldən rəng alır sanki dodaqlar səhər.
 Könül yaman məst olur camalını görüncə,
 Dodaqları qaçdımlı, ağarır inci dişlər.

Bulaq pıçılıdır şirin sözü, söhbəti,
 Gülüşləri bülbülün titrək təranəsidir.
 İpək boynu qardan ağ, gözəllik əlaməti,
 Ağ təzə tər buxağı sərinliyin rəmzidir.

Boyu bəstə olsa da yeri yir əzəmətlə,
 Qarğı belli dilbərin közündə aydın səma.
 Bölüşüb gözəlliyi əzəldən təbiətlə,
 Sinəsində tər pənir iki yetişmiş alma.
 Öz husnündən bəhs edir ürəyinin sözləri,
 Nazik barmaqlarına heyran olur baxanda.
 Birdən-birə məst olub dumanlanır gözləri
 Saçları qara çay tək sinəsinə axanda.

Pərvazlanıb vətənin torpağında, daşında
 Bizim şux, incə qızlar gülmür çiçəklər kimi.
 Ömrünün baharında öz on səkkiz yaşında
 Onları yoldan edir bir əl küləklər kimi.

Bə'ziləri verməyib bürüzə bildiyini
 Duyan ürəklərinin ziddinə iş görürlər.
 Bə'ziləri belədir - bilib sevildiyini
 Nazdan, boş laqırtıdan, qəmzədən tor hörürlər.

Adamlar arasında kimin ki, şöhrəti var,
 Qızların da yanında o kəsin hörməti var.
 Cavanlar da unudub arı, vicdanı, hər an
 Ən çirkin əməllərə yetmək üçün atır can,

Təvazökar, vicdanlı adamlar bu diyarda
Şöhrətdən, dəbdəbədən kənardadır, kənarda.

Məncə ən qiymətlidir o adam ki, əzəldən,
Puç şöhrətə uymayıb, göz çəkib gəlhagəldən.
Görüb yalnız zəhmətdə şöhrətini, baxtını,
Mal-qara otarmağa sərf edib öz vaxtını.

* * *

Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda,
Gəncliyimdə bu fikri yelə verdim həyatda.

Böyüyəndə bu fürsət əlimdən uçdu quşək,
Dalınca cumdumsa da, qaldım bu meydanda tək.

Mənim nadanlığıma səbəb kimdir, deyin kim?!
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim.

Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olaqlar bəxtiyar.

Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.

-

Sanmayın, pərvazlanıb uçmaqla nakam oldum,
Qazaxlar arasında birinci adam oldum
Nitqimlə, düz sözümlə,
Uzaq görən gözümlə!

Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram,
Nə çarə, bu dünyadan köçməyə də hazıram!

* * *

Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım!
Cod bıgınla örtülüb ağzın xeyli zamandır.
Sol üzündə piylə yağ, yazıq mələlli xalqım,
Nə zamandan bəridir sağ yanağında qandır.
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən,
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən.

Görünüşün pis deyil, sayın da ki, deyil az,
Aldadıcıdır üzün nədən belə haçaqdır.
Niyə söylə dilin bəs oraqdan geri qalmaz,
Kəsir-tökür hamını, elə bil ki, bıçaqdır.
Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına.
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı,
Gah təkəbbür, gah qonur bir inciklik halına,
Sakitlik baxır sənə arabir qanlı-qanlı.
Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər,
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.
Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki bu sayaq biganəsən iqbala.
Heç nəyin üstə birdən qohumlar gəlir sözə.
Başlarından ağılı yaradan yaman alıb.
Birlik, namusla qeyrət görünməyir heç gözə,
Çöllərdə ilxılar da günü-gündən azalıb.

Qızgın dava-dalaşdır, mənəblə şöhrət üçün
Cənablar çəkişirlər, acizlər yenə darda.
Sən bu çirkəbi hərgah yumasan bil ki, bir gün
Ömrün məhv olacaqdır çılğın fırtınalarda.
Düşəcəksən nəzərdən, yaman alçalacaqsan,
Daim qorxu çəkəcək, nigaran qalacaqsan.
Necə sakit olarsan, necə olarsan rahat,
Gücün çatmır almağa bapbalaca bir dağı.
İradən, dözümlün yox, sənə verməyib həyat
Özündən bir gün belə azca razı olmağı.
Olsa yol göstərən, bilirəm sən ki, varsan.
Onu da bir ağılsız nifrətinlə damğalarsan.

Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay,
Onunu bağışlayıb, o saxlayır yüzünü.
Tamahı çox itidir, başqasından alır pay,
Heç doyan görmüsənmi varlıların gözünü.
Kinli, qəzəbli olur, əl çəkməz tədbirindən,
İrtişdən su içərək gedib gəzər şəhəri.
Sonra günaha batıb böhtan yazar birindən,
Razı qalib özündən tələsik dönər geri.
O qədər minilib ki, arıqlayıb atları,
Borc əlindən vaxt olur cibləri bom-boş olur.
Kələk içində keçir günləri, saatları,
Hiylə asimanında qanad açan quş olur.
Allah belə, bu sayaq yaratmış bir gün onu.
Susanların adına aciz, qorxaq deyirlər.
Aldatmağa çalışır bay divanı, qanunu,
Baylar belə ömr edib yaşamaq istəyirlər.
Güc onundur hər kimin varsa dövləti, varı.
Döyülsələr də hələ gəlir çoxunun səsi.
Tə'qib eləmək üçün namuslu adamları
Quduz bir it saxlayır qapısında hərəsi...

* * *

Öyrənməmiş danışma.
Boş söhbətə alışma.
Keçən gündə əyləncə
Axtarmağa çalışma.
Zamanıyla tən gedən
Adam olmaq istəsən,
Beş şeyi ayaqla keç,
Beşin isə ara, seç.
Yalan, riya, işsizlik,
Lovğalıq və acı dil -
Beş düşməndir sənə, bil.
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazö və yaxşılıq -
Beş yaxın dostdur sənə.
Bəd işlərdən kənar dur,
Axırı əngəl olur.
Yaxşılıq görsən əgər,
Unutma şamü-səhər.
Kitab oxusan hər an,
Axır alim olarsan.
Kədərlənmə, yada sal,
Böyüklərdən ibrət al.

“Əlimdən gəlmir” demə,
Oxu, yiyələn elmə.
Yanıb sönsən, bircə kəs
Sənə kömək edəmməz.
Saatlar, günlərlə yox,
Aylar, illərlə oxu.
Alim olarsan bir vaxt,
Elm xəzinədir axı!
Ağılsıza vida et,
Müdrəklər dalınca get.
Ağsaqqal, bay buyuran
Sözləri dinləyib qan.
Min söz danışar hərə,
İnanma boş sözlərə.
Axmağın ağzına vur,

Doğrunun dalında dur.
Kobud olsalar belə
Axmaqlar, bayağılar,
Kiçik bir zərbə ilə
Bir qoşunu dağılar.
Sakit, təvazökar ol,
Budur həyatda düz yol.
Səninlə danışana
Demə “kimdir, nəçidir?”
Yaxşı qulaq ver ona:
Dediyi söz necədir?
Şöhrətli akınları
Anmırıq ki, boş yerə,
Bizə miras qoyduğu
Nurlu adına görə.
Qiyətsizdir, ey oğlan,
Savadla ağıl, inan.
Onların dərinliyi
Anasıdır biliyin.
Bir ağıllı - yüz dəli,
Budur acı həqiqət.
Hər söz-söhbət sərfəli,
Ağıllı olmaz, əlbət.
Qorxaqlar həqiqəti
Qutuda ilan bilir.
Eşitdiyi hər qəti
Doğrunu yalan bilir.
Nadan qəlbi daş olar,
Mə'nasız söz boş olar,
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan,
Biliklə axar zaman.
Bilikdir qəlbə çıraq.
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq.
Heç nədir geyim, papaq,

Adamın ağına bax.
 İşini ağılla qur,
 Yazıqlara arxa dur.
 Unutma, bu sözləri
 Deyib müdrik babalar.
 Əməl etsən bunlara,
 Yolun uğurlu olar!

KOJEKBAYA

Özgə yerdən, özgə eldən
 Seçdiyən dost, sevdin dost,
 Ürəyini tapşırдыңın,
 Sirlərini dediyin dost
 Bir gün səni
 Dar ayaqda atıb qaçar.
 Keçənləri unudaraq
 Sənin bəkir sirlərini
 Faş eləyər, yada açar.

Düşmənlə rastlaşanda
 Tərifləyər onu əlbət.
 Deyər: "Sənə batan olmaz,
 O bir həqdür sənə nisbət!"
 Qızıdırar rəqibləri,
 Salışdırar rəqibləri.

Sonra, sonra səni görüb
 Məhəbbətdən,
 Sədaqətdən vuracaq dəm.
 And içəcək: "Allah özü
 Şahiddir ki,

Sənin üçün çalışıram,
 Sənin üçün əlləşirəm.
 Girirəm ki, qılığına
 Sirlərindən olum aqah.
 Sonra elə birdən vuraq,
 Birdən yıxaq..."
 And içəcək
 Ölənlərin goruna da.
 Həqiqəti tapdalayıb
 And içəcək, kafər oğlu,
 Allaha da, tanrıya da.
 Sədaqətli bir dost kimi
 Gələr-gedər evinə də.
 Hey dəm vurur o yenə də
 Yoldaşlıqdan, sədaqətdən.

Quyu qazar altdan-altdan.
Yenə girib araya o,
Qohumları dalaşdırar.
Tanışları salışdırar.
Elə qohum-əqraba var:
Yaxan ələ keçən kimi
Hər tərəfdən tökülüşüb
Bör-börkünü yırtacaqlar
tula kimi!

Eyş-işrətlə
Və qeybətlə
Keçirirlər günlərini.
Odur, baxın,

Yenə durub tin başında
Danışirlar xısın-xısın.
Beləsinin heç xoşuna
Gəlməzsən sən.
Yol göstərsən
Tərslik edər, tərsə gedər.
Bircə dəfə kəlmə kəssən
El içində rüsvay edər.
Dolu kimi, yağış kimi
Yağar söyüş, yağar hədə.
Pay verənin nökrədir,
Ələ baxar. Bircə anda
Öz dostuna xain çıxar.
Küsəyəndir uşaqdan da,
Yaddır ona böyük-kiçik
Heç özü də bilməyir ki,
Nədir axı bu ədavət,
düşmənçilik!
Nə istəsən əsirgəyər,
Doldurub dam-daşını o.
Deyirəm ki, eh... görəsən
Evinə od düşsə bir gün
Hara soxar başını o?!

Şər qapımı döyən zaman
Hamıdan tez salar hay-κüy,
“Salın, salın onu atdan!”
Doğmalarım gileylənib
Başlayarsa dedi-qodu:
Qaragözlük eləyərək
Bir də gördün, budu, budu
Tez atıldı ortalığa
bizim “qoçaq”.
Yox, öyrətmək gərək deyil,
Peşəsidir adam sancmaq.
İşlər bir az düzələn tək.
Hər tərəfə əsən külək
Öz səmtini tez dəyişər
Sənə yaxın bir dost olar,
Gah yalmanar, gah irişər,
“Hamınızı qırram” - deyər
Rəqibini hədələyər.
Külək bir az bərk əsəndə
O üz tutar həmin səmtə
Külək kəsib, çöksə sükut,
Dönüb olar bir əjdaha.
İndi belə qəhrəmanlar
Yetiştirir bu zamana!
Bir məsləhət alsan əgər,
O əl çəkməz daha səndən.
Bir sözünü rədd eləsən,
Qurtarmazsan qəzəbindən.
Hər bir kəsin var qohumu.-
Birdən dava, cəng qopdumu,
Bax gör səni bircə nəfər
Axtardımı heç, tapdımı?
Tufan qopsa, arar dalda,
Sakitlikdə meydan sular.
Bax belədir, bax belədir
Bizim qohum-əqrabalar!
Ev-eşikdə
Hərəsi bir cəngavərdir,
Basıb-kəsər, coşub daşar.
Çətin anda

qorxusundan
ağzındakı sözü çaşar!

Zövqü kobud,
Zarafatı şit, bayağı.
Rəqibiylə tutaşanda
Qorxaqların ən qorxağı.
Güzəşt edib
Kürəyini
tir-tap yerə vurmaya
Sonra durub öyünəcək -
Elə bil ki,
Kişi xalis qəhrəmandı.
Görüb, ancaq götürməyib -
Yöndəmsizdi, çəlimsizdi,
Şöhrətbazdı, əməlsizdi.

Güc göstərər zəiflərə,
Razı qalar öz-özündən:
"Qabağında duran hanı,
Bir nərəm mən!"
Başına bir iş gələndə

Əl də verməz əl tutana.
Yekələner,
kəkələner,
"Sağ ol" deməz öz dostuna.
Avaradır - hörməti yox.
Həm də elə güclü deyil,
Çəkinəsən, qorxasan çox.
Bircə sözdən
cırtqoz kimi
tez alışar.
Danışdımı, dilləndimi -
həddi aşar!

Kobuddur nə qədər desən,
Höcətləşər, salar dava.
Kəlmə kəsmək mümkün deyil,
Özü yava, sözü yava.

Söz gəzdirər orda-burda,
Küsdürər də küsməyəni.
Deyin görüm, belə qohum
Mübarizə meydanında
Necə, necə
Müdafiə edər məni?!

Bu çəkişmə, dedi-qodu
Nə vaxt bitər, yetər sona.
Doğrudanmı hamı düşüb
Bu tulanın quyruğuna?
Yemək olsun, içmək olsun,

Qayğı nədir, zəhmət nədir?!
Xalqın dərdi-sərinə də
Onlar daim biganədir.
Ömrüm boyu,
Nə olaydı,
nə olaydı,
Bircə təmiz,
sadiq adam tapılaydı!
Ədalət yox heç birində,
Hər işləri saxta, boya.
Hər bir şeyi həll edirlər
Qaranlıqda pıçiltıyla.
Təəccüblü daha nə var!
Narazıdır daim onlar!
Baş tutdumu sevdaları,
Şikayətçi borclu qalar.
Yoxdur, yoxdur xalqa yanan,
Nə bir təşviş, nə həyəcan!
Məhkəmədə udur ancaq
Baylar ilə yaxın olan,
Rüşvət verən, rüşvət alan,
Syezd açır yenə mə'mur,
Volostnoy da fürsət tapıb
Xalqı soyur.
Yığığından götürür pay
Starşına, tamahkar bay.
Ancaq necə haylasan da

camaatı,
Özxoşuna gəlməz qəti.

Axı xalqa "syezd"lərin
nə xeyri, nə mənfəəti?
Bu bir yığın vəzifələr
Xalqa daim zülm eləyər,
Zülm eləyər, hökm eləyər.
Bir kəsibin işi düşsə,
Qalar hər gün iş sabaha..
Yığışarlar
guya xalqın hüququnu
qorumağa...
Kimə gərək
durub burda
Həqiqətə, ədalətə
qəhmər çıxsın?
Xəcalətdən
bilmir onlar
xahişçinin gözlərinə
necə baxsın.
Rus mə'muru
naçannikin qabağında
əzilir də, büzülür də.
Hiss etmir ki, işi pisdir
özünün də.

Tobıktılar nəslindən də
pisi varmı?!
Gör heç bircə xası varmı?!
Ömür sürür işsiz-gücsüz,
Böhtan atır, qara yaxır.

Biri yaxşı dolananda
Hamısının canı çıxır.
Ata-baba mirasını
Sovurublar küləyə, bax.
Onlar indi özü düşüb
Qurduqları tələyə, bax.
Xeyirxahlar ha çalışdı -

Yox, onları bu zillətdən
Xilas etmək müşkül işdi.
El içində bizim tayfa
öz-özünü edib rüsvay.
Özgələr də qaçır bizdən -
Yalan işdən, yalan sözdən.
Qaçır varlı, qaçır tacir:
Axı heç vaxt qaytarmırıq
Aldığımız pulu-borcu.
Gəlmələrdir çəkən burda
Yaşayışın ləzzətini.
Gör vecinə alırmı heç
Kasıbı ya dövlətlini?!
Xalq inanmır hakimlərə -
Axı onlar son qoymayırlar
Barımtıya, vergilərə.
And içməyin, volostnoylar,
Qəlbiniz tək, ruhunuz tək,
Boşdur andlar!
Xatirimdə yaşar mənim
Keçən günlər, keçən illər -
O vaxt neçə əlbir idi,
Dilbir idi bizim ellər...
İndi isə
Qeyrətli az, nadan çoxdur:
Bir dost kimi, oğul kimi
Xalq dərdinə qalan yoxdur.

* * *

Şe'r sözlər cahanı, şe'r bir xəzinədir,
İste'dadlı şairlər söyləyər şe'r nədir!
Şe'r cəvahirlərin aşiyanı deməkdir,
Baxışlara şəfəqlər çiləyən dəfinədir.

Şe'rdə artıq sözə rast gəlmək olmaz, ay dost!
Şe'ri qədrbilənlər qiymətdən salmaz, ay dost!
Şe'r məsləhət verər, şe'r nəsihət verər,
Şe'r insaniyyətdən əsla ayrılmaz, ay dost!

Şe'r atalar sözü, müqəddəs qur'anmıdır?
Şe'r nuru tükənməz nurlu kəhkəşanmıdır?
Şe'r ayələr kimi tarixlərə yazılır,
Şair peyğəmbərmdir, ən ali insanmıdır?!

Hər kəs cəhd əyləyir ki, kəlamı incə olsun,
Hər kəs cəhd əyləyir ki, muradı inci olsun,
Gümüştek parlayırsa, qızıltək bahalıdır,
Şe'r gərək cahanda ən ülvi qönçə olsun!

Atalar söhbətində ibrətli sözlər azmı?
Lakin şe'rin ümmanı bu dəryadan dayazmı?
Keçmişə bağlı şair ellərə heç nə verməz!
Bunu qadir sənətkar duymazmı, anlamazmı?

Keçmişdə rübabını çalanlar az olmayıb,
Quru təriflər amma tarixə yazılmayıb,
Qiymətsiz sözlər ki var, heç zaman yadda qalmaz,
Ucuz kəlam sırğatək qulaqdan asılmayıb.

Çox şairlər keçmişdə cəfəngiyat yazıbdır,
Yalan-palan sözlərə avam qulaq asıbdır,
O kəs ki, öz şe'rinə qiymət qoymayıb gedib,
Dövlətli olsa belə deyiblər: nə kasıbdır!

Onlar tə'rifə tutmuş dövləti olanları,
Varlılar ünvanına tuşlanıb yalanları.
Özlərindən bədgüman, özgələrinə ögey,
Onlar tə'rifə tutmuş cibləri kalanları.

Onların yazıları atəşsizdir, soyuqdur,
Mən şairəm, başımda mal-qara dərdi yoxdur,
Mənim yolum başqadır, onların yolu başqa,
Odur ki, hər bir sözüm ürəklərinə oxdur!

Kasıbları qarətə qalxışan dövlətlilər,
Gözəlləri almağa çalışan sərvətlilər,
Barı mənim sözümdən bir mə'na anlayaydı,
Barı adam olaydı başı müsibətlilər.

Adam var ki, ağıllı sözlərə qulaq asmaz,
Adam var ki, doğruluq haqqında kəlmə yazmaz,
Mən həqiqət carçısı, ədalət aşiqiyəm,
Bağışlayın, yazımda sərtlik olursa az-maz.

Adam var ki, dəridən çıxır bu yer üzündə,
Təki tamahkarlığı işıqlansın gözündə,
Məncə, böylə kəslərə adam demək nahaqdır,
Onların mə'na olmaz ən tə'rifli sözündə!

Heyranıyam cahanda geniş qəlblə insanın,
Günəşin, həqiqətin, ədalətin, vicdanın!
Ay insanlar, insançün ömr əyləyin cahanda,
Cahanda ən bilikli insanlara inanın!

* * *

Vəfat eyləyəndə bir əziz insan,
 Ürəyin əbədi olur pərişan.
 Dərdini açırsan dosta, sirdaşa,
 Gözündən yaş axır, axır anbaan.

Bir şənlik olanda, bir toy olanda,
 Könüllər sevinclə coşur bir anda,
 Aşıqlar oxuyur, rübablar dinir,
 Nəğməsiz keçərmə bayram cahanda?!

Bir cocuq dünyaya gələndə, dostlar,
 Bir ata, bir ana olur bəxtiyar.
 Yenə də nəğmələr yüksəlir göyə,
 Yenə də şənlənir cavan, ixtiyar.

Dünyaya qapılar açar nəğmələr,
 Həyata nəş'ələr saçar nəğmələr!
 Sənin qanadların olar, sanarsan,
 Səninlə səmaya uçar nəğmələr.

Nəğmədir ən dadlı məhəbbət, ay dost,
 Nəğməylə ekizdir səadət, ay dost!
 Nəğmə nə deməkdir sevenlər bilər,
 Qalmayaq nəğməyə biz həsrət, ay dost!

Nəğmə - söz düzümü, nəğmə cəvahir,
 Nəğmədir dünyada ən qəribə sirr,
 Nəğmə ürəklərdən qopursa, mütləq
 Bu dünya durunca səslənəcəkdir!

Nəğmə sarsıdarmı hissiz kəsləri!
 Nəğmə ruh səsləri, ürək səsləri!
 Yaşadar nəğməni qəlbi olanlar,
 Nəğmədir yaşadan müqəddəsləri!

Dövlətə dəyişdi çoxu nəğməni,
 Hər kəs duya bilməz axı nəğməni!
 Alçaq adamlara nəğmə yaraşmaz,
 Ruhu olanlarçün oxu nəğməni!

Əlbəttə, tikan var güllər içində,
 Pisləri az deyil ellər içində!
 Nə yaxşı ariflər dünyada çoxdur,
 Nəğmətək yaşayar illər içində.

Buxar - Jirautək Şortambay kimi,
 Dulattək olanlar oldu zay kimi.
 Nəğməkar odur ki, doğsun üfüqdən
 Gündüz günəş kimi, gecə ay kimi.

Nəğməkar vicdanı süsləsin gərək,
 İnsanda bir ümid bəsləsin gərək.
 Onların eşqiylə coşsun cavanlar,
 Qəlbləri sabaha səsləsin gərək!

PAYIZ

Yenə payız gəlir dumanlanaraq,
Yenə də soyuyub su, hava, torpaq,
Titrəyə-titrəyə dırnaqlarıyla
Şumu eşələyən qatıra bir bax!

Çöllər dalğalanmır otlarıyla,
Güllər çırpınmayır yarpaqlarıyla,
Ağaclar quruyub qocalar kimi,
Göylərə yalvarır budaqlarıyla.

Qoyun dərisiylə qazanlar dolub,
Kürklər nimdaş olub, kürklər yırtılıb.
Qadınlar yamayır alaçıqları,
Tikiş dəzgahını qocalar qurub.

Durnalar cənuba köç eyləyirlər,
Dəvələr acından torpaq yeyirlər.
Nə aşıb-daşmada evlər, aullar,
Nə də şən uşaqlar nəğmə deyirlər!

Dərdli qocaları bir dindirən yox,
Sönmüş ocaqları isindirən yox,
Köpəklər acından ulayır yenə,
Onlara bir parça sümük verən yox.

Nə çəmənzar durur, nə gülşən qalır,
Yenə toz buludu çölə yayılır,
Bu keçmiş adəti lə'nətə gəlsin,
Ocaq qalamaq da günah sayılır.

* * *

Ruhumda həyatdan bir nişanə yox...
Mən bu qənaətə kəlmişəm ki, ah:
“Dostların sözüne inanmayım çox”...
Nə üçün beləyəm, nə üçün, allah?

Adam var evində qəmsiz, kədərsiz,
Gülüşi sel kimi səda qoparır,
Dili söz tutmayı, özü də fərsiz,
Nitq icad edəndə zəhlə aparır.

O at ki, yemləyir üç kün, üç gecə
Tərpədir, yellədir yalını necə!
Ocaq başındasan evdə cıxıd, sən,
Söylə bir, həmişə bu cür igidsən?

O vaxt ki, işlərin düşür düyünə,
Kiçiyə, böyüyə yaltaqlanırsan,
Elə ki, bir anlıq çıxdın ağ günə
Təzədən olursan igid, qəhrəman.

Birinə beş qəpik verib, əlüstü
Beş manat almağa yaman zirəksən.
Çaparın soyular atının üstü
Bil ki, oğurluqda aulda təksən.

Birilə söhbətin çəp gələn zaman,
Əyri yol gəzirsən... Fitnəsən, şərsən..
Başqa birisinə quyu qazırsan,
Gec-tez o quyuya özün düşərsən.

Özgə qapısını belə çırpma sən,
Bunun sənə xeyri, faydası yoxdur...
Axı, döyəcəksən onu yenidən
Dara düşən zaman... həqiqət budur!

* * *

Axırı volostnoy seçildim...
 Ancaq.
 Yoxsula çevrildim verdikcə rüşvət.
 Əridi hürkücü dəvələrimin.
 Atlarımın yalı satıldı xəlvət.
 Xərcim çox çıxsada bu camaata
 Rəhbərlik eyləmək daha müsibət.
 Dövlətin hər sözü qanundur mənə,
 Ona boyun əymək borcumdur əlbət;
 Əgər kasıb-kusub bir şey istəsə,
 Özümü karlığa vuraram fəqət...
 Elə ki, eşitsəm iclas olacaq
 Sarar ürəyimi bir anda dəhşət.
 İçimi çulqayan qara-qorxunu
 Xalqdan gizlətməkçün gülərəm əlbət.

Bir dəfə aulu dolaşdığım vaxt
 Düşdü dildən-dilə belə bir xəbər:
 Qəza naçanniki gəlir, yoldadır -
 İclasa yığacaq eli sərəsər,
 Özü də tə'cili.
 Bir an içində
 Məndə kişilikdən qalmadı əsər

Saldıqca yadıma yaxşı-yamanı
 Sıxdı məngənətək məni qəm, kədər.
 Bayları başıma toplayıram tez:
 "Sözümüz bir olsa, hər iş düzələr.
 Atlar yəhərlənsin, evlər bəzənsin,
 Qonaq əzizlənsin gözümüz qədər".
 Elin qabağında qürrələnirəm:
 "Uzaq keçəcəkdir sizdən bu xətər.
 E'timad göstərin,
 Doğrudaram mən
 Allah öz rəhmini göndərsə əgər;
 Sizi bəlalardan qorumaq üçün
 İl boyu əziyyət çəkmirəm məgər?.."

Naçannik ilə mən əyləşdik qoşa,
 Doğma el-obanı söydük o ki var.
 Sonra isə xalqa üz tutub dedim:
 "Mən sənə arxanda divaram, divar!..
 Qəza naçanniki haqda söylədim:
 "O mənsiz bir əmrə verməyir qərar..."
 Bu cür təhlükəli söz danışanda
 Elə zənn etdim ki, mənəm hökmüdar!

Şayiə, söz-söhbət gəzdi hər yanı...
 Kəndxuda dövlətdən tez cəza aldı.
 Yalançı, xudpəsənd bir "igid" kimi
 Onu uşaqlar da hey ələ saldı.
 Bura qəzəb ilə gələnlər isə
 Sonradan qovulub pis günə qaldı.

Əmrə baş əyməyən qudurmuşların
 Zindan arxasından səsi ucaldı...
 İclasda yer-yerdən dedilər, yetər,
 Xalqı bu inciklik ilan tək çaldı.
 Bay gördü qazaxlar yaman hirsənib
 İndi ayılmışlar, bir vaxt kahaldı.
 Qaytarıb aldığı mal-qaranı o,
 Bildi ki, zor gəlmək artıq xəyalı.

Borclular ilk dəfə elə o zaman
 Aldı nəfəsini çox rahat-rahat.
 Gəlib dəstə-dəstə şikayətçilər
 Onun qabağında əyildi qat-qat.
 Kəndxuda yenə də çıxdı özündən:
 "Dincələ bilmirəm hətta bir saat.
 Səhər açılandan ta axşamədək,
 Elə ora-bura çapıram, heyhat!
 Yəllənir köynəyim, açılır yaxam
 Quş kimi uçduqca altımdakı at.
 Qəza naçanniki qoy özü görsün,
 Hazıram söyməyə eli adbaad.
 Əlimi qaldırısam, bir gənc, bir qoca
 Durmaz qabağında olsa da Fərhad.
 Bu sırtıq, həyasız qışqırıqçılar

Məni gören kimi susub qalır mat...
 Qarnını qabağa verir: "istidir
 Yaxamı açmağa indi şadam, şad".
 Bu qonşu kəndlərin volostnoyları
 Xoşbəxtdir...
 Kəndlilər susub hər zaman
 Bə'zən lağa qoyub ələ salırlar,
 Bə'zən də xətrimə dəylrlər yaman.
 Onların sözləri çay dalğası tək
 Gəlir mənə tərəf... Aman, ay aman!..
 Naçannık ilə də dil tapdığından
 Çətin işləri də çox gedir rəvan.
 Mənim camaatım şiltaqdır ancaq,
 Odur ki, rəhbərlik deyil mehriban!
 Boş yerə əlləşib axıdıram tər,
 Məni danlayırlar o ki var, hər an...

Bəlkə yaramazam, əclaf adamam,
 Bəlkə də özümə özüməm düşmən?
 Bir az təvazökar olmaq gərəkdir -
 Bu da ki, gəlmir heç vaxt əlimdən.
 İclasdan sonrasa adamlarımı
 Heç də incitmirəm əvvəlkitək mən.
 Sadəlövh deyiləm bir o qədər də,
 Güclünün önündə susuram hərdən.
 Kənddə bir nəfəri incitsəm əgər
 Ən kasıb, ən fağır adamdır hökmən...
 Naçannık yanında qaradinməzəm,
 Sual verə bilər o mənə birdən!
 Axı, nəyə görə cəsaret edib
 Deyim ki, gəlir-zad hardandır həməni.
 Söymürəm nahaqdan bir nəfəri də,

Əlim də qalxmayı boş yerə bə'zən.
 Xalqa öz haqqını qorumaq üçün,
 Hər cür üsulları mənəm öyrədən.
 Ara vuranları danlamıram da,
 Necə də xeyirxah adamam, əhsən?!
 İdarə etməyim çox çətin olub,
 Qocalıb düşmüşəm əldən, ayaqdan.

Görüm yox olasan, ay hakimiyyət,
 Məni yaman qoydun kefdən, damaqdan!
 Hardan gələcəkdir kömək, ya yardım?
 Burda söyüş çıxır neçə dodaqdan.
 Necə qoruyasan arı, vicdanı,
 Min əclaf boylanır küncdən-bucaqdan
 Gələcək iclasda kömək ol, allah,
 Təzədən volostnoy seçilmiş haqdan.
 Ötən günlərimi anıb birbəbir
 Qorxuram qovalar məni nahaqdan...

Mənim məsləhətçim, hifz elə məni,
 Ağillı sözlərlə coşdur ilhamı.
 Nə qədər qazamat var indi bizdə,
 Mənim günahımdan danışır hamı.
 Heç nəyə yaramaz bir hakiməm mən,
 Uşağın, qocanın yox ehtiramı.
 Axı nədən ötrü volostnoy oldum?
 Bu idi könlümün arzusu, kamı...
 Yənə naçannıkə "danos" verməyə
 Bütün kənd əhlinin yoxdur aramı.
 O isə deyəcək: "Lazım deyilsən!"

Əliylə sönəcək ömrümün şamı...
 "Bu ağ saçlarından bir utan barı".
 Sonra da kəsəcək haqqı-salamı.
 Zindandan bayıra çıxma bilmərəm.
 O kəs ki, yuxarı şikayət verir,
 Baxır ətrafına qəmli, mükəddər,
 Şikayət doludur xalqın kəlamı!
 Mənimçin yaşamaq artıqdır daha,
 Həyatım elə bil olub dərbədə.
 Axı, öz əlləri məhv edib onu,
 İndi göz yaşları hədərdir, hədə,
 Yalana çıxsa da dedi-qodular,
 Zindan əzabından qaçmaz bir nəfər.
 Yaman əzazildir, şərdir prokuror,
 Onunla dostluqdan yoxdur bir səmə.
 Böyük xidmətlərin nə mə'nası var,
 Qazamata düşmək çətindir məgər?

* * *

Çağırır uzaqlara;
Qəlblərdən dodaqlara -
Axır, verir bədənə əbədi bir hərarət.
Qorxmaz süvari kimi
Gəzir geniş aləmi.
Tələ qurub hünərlə tapır hər cürə ne'mət.
Zəngindir, yenilməzdir dilimiz - o cəngavər,
Sən də dərk edib bunu, bütün dünyaya göstər.

Nə mil, nə də ki tişə
İşləsə də həmişə
Yarada bilməz əsla belə əlvən naxışı.
Lə'li ver sərrafına,
Qiyət qoyarmı ona -
Bir nadanın dünyanı ayırmayan baxışı?
Sən ey füsunkar dilim, dağıtma xəzinəni,
Kar qulaqlar dinləyib qiymətləndirməz səni.

Ağlı, kamalı dayaz,
Xəyalının yolu az
Adamlar öz əyninə geyər qürrə paltarı.
Deyər özgə sözünü,
Bədnam elər özünü,

Belə gördüm əzəldən hər yerdə nadanları.
Qəlbində yoxsa alov, korsa fikrin-düşüncən,
Sus, azaltma almaz tək sözün kəsərini sən.
Qəzəbdən coşur qanın,
Verən zaman nadanın -
Hüzurunda məsləhət.
"Adamlardan həya et,
Bir peşə dalınca get"
Dedikcə o, eləmir sözlərinə itaət.
Vicdanla böyüməsə bir kəs uşaqlığından
Məsləhət eşitsə də oyanmaz onda vicdan!

Çıxmayıb otağından
Atır hamıya böhtan.

Dodağından bir an da pıçılı əskilməyir.
İşsiz, qaçır fikirdən,
Əgər rastlaşsa hərdən
Bir qardaş o birinə ağıl verə bilməyir.
Danışır, qiyət edir, səpir aləmə yalan,
Nadan, fərsiz adamdan varmı faydası olan?

Əsla vermədən macal,
Böhtan atır dalbadal.
Böhtanda tapır ancaq şadlanmağı, sevinci.
Özgəyə quyu qazmaq
Ona həzz verir ancaq.
Özünə amal bilir hər qiyəti, deyinçi.
Vicdan haqda düşünmək onları salır yasa,
Çox gözəl olar bunlar gedib qoyun otarsa.

Xeyri eləyib amal,
Hamının qeydinə qal!
İşlə, çalış, bir an da əsirgəmə qüvvəni!
Əl götür qalmaqaldan,
Ürək boşluğu hər an -
Usandırmırmı səni?
Ərinməyib, zəhmətlə həyatını bəzəsən,
Kimsəyə əl açmayıb tox olarsan hər an sən.

Yer şumlamağı öyrən;
Mal-qara satmağı sən -
Ar bilmə, hər tərəfdə gərəkdir sənə zəhmət.
Xoş keçər güzəranın,
Gülümsər xanimanın,
Zəhmətin mükafatı olar böyük səadət.
Sən dostluğun qədrini bilməsən əgər qazax,
Nəsibin hər tərəfdə uğursuzluq olacaq.

Gözdən sürünü qoyma.
Ədavətə heç uyma!
Daim dostluq yolunu, barış yolunu axtar!
Qoy var olsun həqiqət,
Yoxsa çıxsın əziyyət,
İşiq ilə, nur ilə yuyulsun saf baxışlar.

Qoy yuxudan ayılsın mürğü vuran vicdanın,
Sözümə qulaq assan, gurlayar adın-sanın.

Toxdur yəqin gödənin,
İşlə yox aran sənin.
Zənnimcə bu əməlin sayılacaq həqarət.
Hər gün saxlarsan küsü,
Yox kininin ölçüsü,
Gündən-günə alçaldır səni belə hərəkət.
Sonunu görməyirsən yoxsa dedi-qodunun,
Vaxtdır, əl çək, axırı bədnamlıqdır bil, onun.

Boş-bekər dolanmağı,
Evləri talamağı -
Mənimlə açıq danış, kim öyrətdi sənə, kim?
Bil, gələcək bir zaman
Bir müdrik, ali loğman -
Etdiyin cinayətçün olacaq sənə hakim.
Nə qədər gizlətsən də tutduğun bəd əməllər
Cəlladına çevrilib səni qətlə yetirər.

Ürək vurur əzabla,
Yaşayır iztirabla.
Lakin öz əzabını aləmdən gizli saxlar.
Dərdim böyükdür, qazax,
Qəlbim oda yanaraq
Ağır qismətin üçün dayanmadan hey ağlar.
Qayğısız bir həyatın olmasa da qüssəsi,
Qaranlıqdan işığa çıxartmayıb heç kəsi.

Qəlbimin söndü odu,
Canım taqətsiz oldu.
Mənzil başı uzaqdır, məndən uzaq, çox uzaq.
Sona yetişdi bazar,
Nə satan, nə alan var.

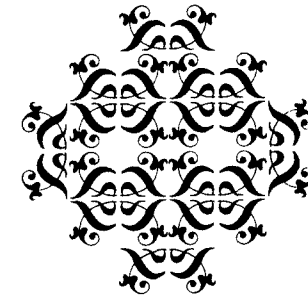
Bundan sonra olarmı məgər məğrur dayanmaq?
Gərək götürməyəydi səfər vaxtı mal-qara,
Gecdir, geri dönərsək hara gedək, biz hara?

Gücdən düşübdür əsgər...
Hiyləgər indi əgər -
İstəsə məhv eləyər dostlarını, Abayı.
Saqqalı-saçı dümağ,
Çox çətindir yaşamaq -
Faydasız məsləhətlə keçirib günü, ayı.
Ömrümün yollarını bəxt bəzədi kədərlə,
Sonra onu suladı zəhmət nişanı tərle.

OSPANA

Neçə ki, döyüşdə sən
Bir yol yenilməmişən,
Əlindəki bayrağı
Vurub salmayıb yağı;
Neçə ki, şöhrətin var,
Yaşayırsan bəxtiyar -
Lalə rəngli mayak tək
Yanır sinəndə ürək;
Neçə ki, bostanın var,
Bostanında - min nübar;
Neçə ki, qurumayıb,
Axır ömür bulağın;
Zülmətə düşməmişən,
Büdrəməyib ayağın,
Özünə bir gün ağla,
Get məzarı qucaqla.

TOFIQ FIKRƏT

O smanlı türklərinin ədəbiyyatına Qərbin ideya-məzmun, poetika-forma təsiri XIX əsrin ortalarından başladı... Ziya Paşa (1829-1880), Namiq Kamal (1840-1888), Əbdülhaq Hamid (1852 -1937)... xətti ilə gələn yeniləşmə silsiləsində Tofiq Fikrətin (1867-1915) yaradıcılığı xüsusi yerlərdən birini tutur. "Sərvəti-fünun" ədəbi-mədəni cərəyanının yaradıcılarından (və başçılarından) olan şair türk poeziyasına böyük fikir və ifadə yenilikləri gətirmişdir...

OXUCULARIMA

Sizə, ey bilmədiyim, görmədiyim qarelər,
 Sizə ithaf ilə nəşr eyləyirəm bunları mən.
 Sizə ithaf ilə, çünki, nə üçün gizlədirəm,
 O sizin görmədiyim, bilmədiyim gözləriniz,
 Şe'rimi görməyə öz vaxtını sərf eylər ikən,
 Bəlkə bir nöqtədə birdən duraraq vəlvələsiz,
 Göstərişsiz iki-üç qətrəcik isar eylər.
 Mən bu ümmid ilə öz ömrümü təşyi edirəm,

İki-üç qətrə yaş olsun... Bu təsəlli yetişir.
 Belə qovğalar içində bu acı dövranla,
 Bu ələmlərlə, əzablarla keçən günlərimin
 İki-üç qətrə azaldar, yatırır qəmlərini.
 Siz ki ən doğru görən bir nəzəri-vicdanla
 Ta uzaqdan mənə baxmaqdasınız, müstəğni
 Sizi mədh eyləməyimdən, nə səmimiyyətdir
 O baxış çöhreyi-əş'arıma sakin-sakin!

Bu əsərlər, bu yazılmış, unudulmuş şeylər
 O səmimiyyətə hörmətlə bu gün nəş edilir.
 Kim bilir, bəlkə içindən biri alamınızın
 (Bəli, alamınızın, çünki ələmdən xali
 Yaşayan yox, bunu biçərə bəşər yaxşı bilir)
 Bir kiçik aynası, bir əksi olar, ən ali
 Yaşayanlar belə hiss etmədə ən müstəhqər
 Yaşayanlar kimidir... Eyni çamırdan bu yığın!

BALIQÇILAR

-Bu gün acıq yenə, övladlarım, – deyirdi ata, –
 Bu gün acıq yenə, lakin sabah ümid edirəm,
 Sular bir az daha sakitləşər... nə çarə, qəzal..
 -Xeyr, sular nə qədər coşqun olsa, mən gedərəm,
 Deyirdi oğlu, – sabah sən bir az anamla otur.
 Zavallı, bax, neçə gündür bu halda xəstə...
 -Olur,
 Bir az da sən çalış, oğlum, bir az da sən, bax, atan,
 Atan, anan iki miskin, biz artıq ölməliyik..
 Oğul düşündü şikayətli bir baxışla;
 -Bu heç
 Olarmı? Bəs o zaman biz nə eylərik?..
 Bu zaman
 Dışarda gurlayaraq hirslənən bir ordu kimi
 Döyürdü sahili minlərcə dalğalar əsəbi.
 -Sabah sən ağları gün çıxmamış hazırlarsan.
 Fəqət çalış bir az ip, mantar almadan getmə,
 Açınca yelkəni heç baxma, oynasın, varsın,
 Qayıq uşaq kimidir: oynayırımı, dərd etmə,
 Toxunma keyfinə, ancaq çox arxayın olma:
 Dəniz qadın kimidir, heç inanmaq olmaz, ha!

Dəniz bayırda uzun nərələrlə bir xırçın
 Qadın gurultusu, bir küy salırdı ortalığa,
 -Sabah uşaq gedəcək yalnız, eyləmi, balığa?
 -O getmək istəyir, “sən evdə qal” deyir...
 -Aydın!
 O gəlmədən mən ölərsəm?..
 Qadın bu son sözlə

Düşündü qaldı. Balıqçılə oğlu yan gözlə
 Soluq dodaqlarının xəstə titrəyişlərinə
 Baxıb sükuta dalırlar və başlarında uçan
 Qəzanı sanki deyirlərdi böylə bir-birinə.
 Bayırda fırtına getdikcə güclənir, tufan
 Coşub da hər yanı dəhşətlərlə titrədərək
 Uğuldayırdı...
 -Sabah tək uşaq nə cür gedəcək?

Şəfəq sökərkən o, yalnız, bir əski təkneciyin
 Düyünlü, kirli, çürük iplərilə uğraşaraq
 İrəliləyirdi. Dəniz eyni şiddətilə şaraq
 Şaraq döyüb aparır köhnə təknenin şişkin
 Zəif qabırğasının... Aclıq, ümid, aman, bu nə hal?
 Kənardə bir daşın üstündə bir dumanlı xəyal
 Əlilə əngini guya işarə eyləyərkən,
 Deyirdi: "haydı, həyatın o dalğalarda, yürü!"
 Yürür zavallı qırıq təkneçik, yürür.
 "Yürümək,
 Nəşib olan sənə, bax, bu!.. Gözün kənardə, yürü!"
 Yürür, fəqət dənizin, dalğanın bu hiddətinə
 Nə cür dözüb dayanar əski, xəstə bir təkne?..
 Dəniz üfüqdə, qadın evdə can verir çox ağır,
 Ataysa çırpınaraq çöldə axtarır oğulu,
 Bütün fəlakətinin dəhşətilə ruhu dolu.
 Budur: fələkzədə boş təkne, yox oğuldan əsər.
 Balıqçı göyləri yumruqla göstərib bağırır,
 Üzündə yaşlara batmış boğuş şikayətlər...

NƏSRİN

-İndi mən doğrusu əvvəlki uşaqlıqlardan
 Peşmanam, könlümü mən boş yerə sərf etdiyimi
 Acılıqlarla bu gün anlayıram, bir vicdan
 Mənə duyurmadadır böylə bitib getdiyimi.
 Mən ki bitməz düşünürdüm bu həyatın şövqü...
 - Etmə, Nəsrin, mənə zəhr etmə bu bir an zövqü!
 Qız bu son aşiqinin, istəmədən, ən coşqun
 Bir məhəbbətlə alovlar saçan ağuşunda
 Bu şikayətlər içində gözü yaşlı, solğun
 İnləmiş, inləyərkən sonra düşünmüş:-bunda
 Bir təsəlli taparam bəlkə...-bu fikr ilə bütün
 Öz zəif cismimi sərf etmiş idi:
 -"Bax, hər gün,
 Hər zaman mən sənəmə, hər nə desən, tabeinəm,
 Fəqət artıq yetişir, eşqdən iyrendim mən,
 Cana doydum, belə eşqi daha mən istəmirəm,
 Mənə bəhs eyləməsinlər belə sevməklərdən"-
 Deyə, həm eşqini töhmətləyərkən, həm yorğun
 Bir vərəm xəstəsidir sanki, ümitsiz və uzun
 Bir şikayətlə bərabər, yenə ondan əbədi
 Bir şəfa gözləyərkən son gecələr nifrətlə
 Xoşa gəlməz acı bir zövq alıb əylənmiş idi.
 İndi artıq bu məişətdə böyük zillətlə
 Bir səfalət görür, ah, ağlaya bilmək... Lakin
 Bu da çoxdan bəri olmuşdu o bədbəxtə çətin.
 -"Ağlasam, ah, azacıq ağlaya bilsəm. Ömrüm
 Qoy ələmlərlə, kədərlərlə bürünsün, yanmam.
 Ağlasam, ah, bir az yağsa o baran ki, görüm
 Bu dumanlarla keçən gündə açıq bir axşam..."
 Fəqət əfsus!..
 Bəli, əfsus ki, biçarə sən

Əbədiyyən qalacaq böylə müləvvəs bədənin,
 Əbədiyyən qalacaq böylə müləvvəs ruhun.
 -"Ağlamaq... heç o səadət mənə qismətmi olar?
 Mən ki əyləncəsiyəm gah onun, gah bunun,
 Mənə ölmək yaraşır, başqa səadətmi olar?
 Ah, mən, mən ki hələ qönçə ikən solmuş gül

Kimiyəm, böylə müləvvəs mənə ölmək belə zill!..”
 Ta uşaqkən sığınıb qaldığı, az çox sevgi
 Gördüyü bir qucağın rəhmi uzun çəkməyərək
 Əbədiyyən soyudu, ən aç, ən incidici
 Bir məişət onu basdırdı... Bu bir əqrəb tək
 Uşağın güllənəcək qəlbinin istəklərini
 Külə döndərdi, əziz varlığının cövhərini
 Bir kömür halına qoydu, ona artıq yaşamaq
 Bir fəlakət kimi olmuşdu, bütün amalı
 Bir soyuq tərbiyənin qarları altında uzaq
 Və ağır bir yola düşmüşdü, şərəfdən xali
 Bu ağır yol hara getməkdə idi? Bəlkə yarın
 Bir gözəl göz, iki diqqətli baxış, bir bayğın
 Görünüş aldadaraq, sadə qızın bəkir-ü tam
 Nə qədər duyğusu qalmışsa tutub məhv edəcək.
 Sonra biçarə qadın dul, bacarıqsız, bədnam,
 Bir çürük meyvə qədər xar, dəyərsiz bitəcək...

Böylə Nəsrin hələ bir tazə açılmış gül ikən
 Düşdü bəd taleyinin pəncəsinə gözləmədən.
 İndi artıq yaşamaqdan da o bədbəxt utanır,
 İndi artıq bütün amalını təhlil etsən
 Bir udum zəhr olacaq, bir acı nifrətlə qaçır
 Ən səfa gördüyü, ən sevdiyi aləmlərdən...

Bir sabah evdə bütün can sıxıcı bir gecənin
 Qara bədbəxtliyi altında əzilmiş, qəmgin
 Oturarkən, qapıdan örtülü dilbər bir qız
 Qorxaraq girdi:
 -"Xanım, mən çalışan bir uşağam,
 Anam ölmüşdür, atam yox, mənə bir vicdansız
 Pul verib təhqir edir, mən sizə qurban olaram,
 Məni rədd etməyin, yalvarıram, xidmətdən
 Heç yorulmam... məni siz qurtarınız zillətdən...
 Of, xain!.." deyə sarsıldı. Bu hiddət, bu ələm
 Qəlbinə rəhmə gətirmişdi o ev sahibinin.
 Yandı biçarə qızının dərindən, kövrəldi, o qəm
 Gözlərindən iki yaş saldı. Bu axşam Nəsrin
 Yeni bir pərdə eylədi, sildi yaşını,
 Yaxşı bir pərdə onun örtüdü yaman keçmişini.

XƏSTƏ UŞAQ

Bu gün bir az daha rahatdı, çox şükür...
 - Əlbət,
 Keçər, bu qorxulu bir şey deyil.
 - fəqət növbət
 Zavallı yavrucuğun halını xarab eləyir.
 Vücudu atəş içində yanıb-yanıb əriyir.
 Nə çarə eyləyirəm tə'sir etməyir dərman.
 Bir həftə keçdi...
 - Xanım, qorxmayın, bu, qızdırma...
 - Xeyr, pənah ona! Allah bilər, nə qorxacağam?
 Fəqət, quzum, nə qədər olsa mən də bir anayam!
 Bir həftə keçdi hərarət davam edib də durur.
 Baxın nəbizləri biçarənin nə güclə vurur.
 Saraldı, qorxur adam çox baxanda əllərinə.
 - Üzülməyin siz, uşaqdır, gələr qanı yerinə.
 Uşaqdır o...
 - Gecə tez-tez sayıqlayır.
 - Nə olar...
 - Verin bu dərmanı!
 - Yox, istəməz ..
 Qadın ağlar.
 Onun bu birçə uşaq ömrünün hədiyyəsidir.
 Sevinci nəş'əsi ondan gəlir, onunla gəlir.
 Fəqət bu gün ana növbətçidir başında onun.
 Evində sanki məzar lallığı, ürək tutqun.
 Nədir uğultusu xaricdə rüzgarın, soyuğun?
 Yağış da xəstə üçün ağlayırmı böylə uzun?
 Bəşər qəmilə fəqət qəmlənirmi heç dünya?
 Əcəb yalançı təsəvvür, əcəb çətin xülya?
 -Anam...
 -Nə var, gözəlim?
 -Qaldırın bu pərdələri,
 Kəfənmidir nədir onlar?
 -Yenə baş ağrıları
 Yataqda xəstəni candan üzür sayıqladaraq.
 Qadın bu sözləri duyduqca ağlayır yataq.
 Umidlə qorxu içində yanır, zavallıya bax,
 Önündə gözlərinin bir yığın qara torpaq.

Görür o torpaq içində zavallı körpəsini,
Məzar iniltisi zənn eyləyir boğuş səsinə.
Dilər yetimi üçün tanrıdan səhətlə həyat,
Yetimələr kimi eylər için-için fəryad.
Bu dul qadın bir o məhsuli-ömr üçün yaşayır,
Onun həyatına aid ümidlər daşıyır.

-Anam!

-Nədir, mələyim?

-Ağlayır uşaqlar bax...

Burax, burax məni, arsız uşaq!.. Anam, torpaq!

-Sayıqlayır yenə, ya rəbbi, sən əsirgə bizi,

Bağışla yavrumu, rəhm et, qoparma naləmizi!

Zavallı arvad üzülmüş, saralmış inləyərək,

Bir həftə keçdi, yazıq bilməyir nə dincəlmək.

Yeganə şövqü, sevinci yataqda xəstə yatır,

Onu sağaltmaq ümidilə hər yana can atır.

Tutub xəyalını bağrında iztirablarla,

Gəzər bütün gecə ətrafını əzablarla.

Bu kim bilir nə qədər böylə hey davam edəcək,

O yaşlı gözlərinə uyqunu haram edəcək.

-Uşaq ayılmayacaq bəlkə heç bu bəd yuxudan...

-Çəkin, xanım, bu qara fikrə düşməyin heç, aman

Baxın hava nə gözəl açdı, parlayır göylər,

Bayaqkı vəlvələlərdən görünməyir bir əsər.

Tapar uşaq da şəfalar, gülərsiniz artıq,

Böyükdür allah, alar matəmi, verər şadlıq...

Uşaq, o indi qoçaq bir cavan olub evdə,

Fəqət ana onun üstündə titrəyir yenə də.

TƏZƏLƏNƏN İZDİVAC

Evləndilər, sevişdilər, amma... nədən, nədən,
Sövda sükuta başladı beş həftə keçmədən?
Evləndilər, neçin? Bunu qız bilmədi, neçin?
Evlənməsiylə mədəri güldü için-için...
Gəncin də verdi nəşə bu toy əqrabasına
Lakin bu toy toxundu onun kef havasına.
Nahaqq idi onun nəzərində bu toy günü,
Bir şəxsə vermək istəməyirdi o, ömrünü.
Evləndilər, sevişdilər, amma... nədən, nədən,
Sövda sükuta başladı beş həftə keçmədən?

Əndişədən könülləri azad olamırdı,
Oğlan, yarıyla xoş danışdı, xoş dolanmadı,
Biganə bir qadınla bir erkəkdi xanədə.
Biganəlik içində donub susdu xanə də.
Cismani hissə eyləsələr də həvəs az-az,
Bənzərmi eşqə adicə çılğın bir ehtiras?
Çıxmazdı evdən heç o soyuqluq bütün-bütün,
Getdikcə yadə gəlməməyə başladı dügün.
Bir gün qoyuldu nöqtə bu bəzmi-məhəbbətə,
Çıxdı sabahi tifli-məhəbbət səyahətə...

Keçdi zaman da... böylə gūzar etdi günləri,
Dönmüşdü bir məzarə evin gərçi hər yeri.
Gün keçdi, aylar ötdü, yenə... bir səhər yenə
Göstərdi arvad oğlunu hiddətli zövcünə:
"Bax oğlumuz!" - O dəm qadının doldu gözləri,
Gəncin də güldü onda, qürur ilə gözləri,
Nəslin davamı insan üçün şanlı ehtiyac,
Busəylə təzələndi həmənlə köhnə izdivac.

KIÇIK GİLƏ

Son yarpağını tökdü ağaclar budağından,
Şeh dürrü ilə son dəfə süsləndi çəmənler
Bir körpə doğuldu belə bir gündə, lüt-üryan
Gəldi bu kiçik ailəyə qışla bərabər,
Gəldi, gəlişi gənc atanı etdi mükəddər.

Artıq qonağa yoxsul ocaq tab eləməzdi,
Artıq qab o boş süfrəni bir dağ kimi əzdi.

-Yox, etmə təəssüf buna, ey qayğıkeş insan;
Körpən atalıq hissi bağışlar sənə, şəksiz,
Hərdən yumulan yumru, qəşəng əlləri bir hiss,
Bir qüvvə verər, sən daha artıq çalışarsan.

Şəfqətli ata bir yeni qüvvətlə çalışdı,
Coşdu atalıq hissi, məhəbbətlə çalışdı...

Son yarpağını tökdü ağaclar budağından,
Şeh dürrü ilə son dəfə süsləndi çəmənler.
Lakin bu dəfə qış-o soyuq üzlü zimistan
Əsla o kiçik ailədə görmədi dərd-sər,
Şadlıqdı, qonaqlıqdı, hamı şən və gülümsər

KƏNAN

On beş il bundan əvvəl bu daxmada kimsəsiz
Bir kəndli qadın, oğlu Kənanla yaşayırdı,
Bir ulaqları vardı... Oğlan cılız və aciz,
Ayaqları şikəstdi, gözəndə axsayırdı.
Tay-tuşları sataşır, ürəkciyi yanırdı,
Yazıq, adam içinə çıxmağa utanırdı.

Kən'an... çöhrəsi solğun, anadangəlmə məğmun,
Zahiri nöqsan ilə alçaqdı təbiətdə,
Ancaq ona sataşıb lağ etmək ilə məmnun
Olan o cahillərdən çox üstündü qeyrətdə.
Sanki onun cismini görüb qüsurlu, şansız,
İnsanlığı ruhuna toplanmış idi yalnız.

Kən'an böyüdü, oldu boy-buxunlu bir cavan,
Ancaq yenə də sözü gəzirdi ağızlarda.
Biçərə tək gəzirdi, dinmədən, danışmadan,
Ən yamanı buydu ki, xor baxırdı qızlar da.”
Həqarətdi, rişxənddi gördüyü hər nəzərdə,
Bir qönçə açılmazdı onun gəzdiyi yerdə.

Hərb başlandı, kənddəki igid, qeyrətli gənclər
Hamı cəbhəyə getdi... Kən'an da içlərində.
Bir gün pusquda durub bir ovuc qoçaq əsgər
Bir bölük məhv elədi... Kən'an da içlərində..,
Kənan yaralanmışdı, dönüb kəndə gəlirdi,
Hər yandan şanlı alqış səsləri yüksəlirdi.

ANA

Vərəmli rəngi üzündə əzab əlamətidir,
Kədərlə baxması şahid bəlakəş olduğuna;
Döşündə tutduğu körpə yeganə ziynətidir,
Soluq dodaqları bəd taleyinə qarğış edir...
Mükəddər eylədi qəlbən məni bu xəstə ana.

Tutub yazıq elə bir dərd ki, tapmayırsan dərman,
Yanır qərib ürəyi atəşi-zərurətlə,
Fəqət o körpə çıxardır məlalını yaddan,
Mələk sifətli o məsum uşaq edincə fəğan,
Öpür o gül dodağından onun məhəbbətlə.

Yetim də olsa uşaq sanki incidir parlar,
Naxoş da olsa qadın bir sədəfdir incisinə.
Uşaq da, dul ana da toz içində yaş axıdar,
Edər bu lövhə ən avarə qəlbi dərdə düşər,
Kim olsa təsir edər bax bu canyaxan səhnə.

Basanda bağına öz doğma tifi aradır,
Görən qürurunu bilməz dilənçi olduğunu;
Dərin baxışları tifi nəzərlərində itir,
Və sanki dillənib hərdən o həli-məhzunu
Deyir: "Bəli, ana olmaq fərəhli bir dərddir!"

VERİN ZAVALLILARA Balıkesir zərərdidələri üçün

Xərabi-zəlzələ bir kənd... O yanda bir komanın
Çürük dirəkləri dəhşətlə doldurub küçəni.
Kəsək yığıntısı şəkildə köhnə bir binanın
Uçuq təməlləri məhzun edir gəlib keçəni...
Odur, bir ev uçauçdur, odur, bu an çökəcəkdir,
Özündə bir qadın... Of, artıq istəməmiş görmək!..

Bu lövhə qəlbimə tə'sir üçünsə, kafidir;
Ürək davam edə bilməz bu halə, olsa dəmir;
Dəmir ürəkli bir insan da böylə bir hali
Görərsə sızlayar, ağlar; bu qəmli timsali,
Bu qəmli mənzərəni dəhşətlə bir an alın
Və yollanın vətənin qarlı, buzlu bir yerinə;
Ürək yaxan bu yaman sərküzəşti xeyli qalın,
Qalın bir örtüyə bükümlə gizlədin ki, yenə
-İçində saxlayaraq öz ağır fəlakətini-
Yabançı gözlərə göstərməsin səfalətini...
Nə cür davam gətirər sonra qarşısında, deyin,
Bunun, bu qəmli, bu dəhşətli, dərdli səhnəciyin
Bəşər fəlakətinə dözməyən təmiz bir ürək?.

Dərin uğultulu çirpıntılarla inləyərək,
Bu qəmli mənzərəyə ağlamaqda qəlbi yerin...
Sizin də qəlbiniz, əlbət, yanır, deyilmi? Verin,

Edin bu dullara, yoxsul yetim-yesirə kömək,
Verin iniltisinə son bu bir yığın bəşərin!

ORUCLUQ SƏDƏQƏSİ (Körpüdə)

Soyuq... soyuq... acı bir növhənin boğuş nəfəsi -
Yolunda dərddə həyatın gəlir iniltile.
Soyuq... soyuq dənizin titrəyən uğultu səsi,
Dolur ürəklərə xırçın sürəkli bir kinlə.
Yolüstü körpünün altında bir cocuq! Dinlə!
“Əfəndilər-deyir o-rəhm edin fəqirə...” Sükut!
“Əfəndilər acıyın bir!” Vüqarla, biaram-
Əfəndilər keçir hey... yavrucuq soluş, məhbut-
Nəzərlərində həzin yalvarışlı bir eyham.
Çolaq əlilə verir hər keçən xəyalə salam.
“Əfəndilər... rəməzandır, mübarək axşamdır...”
Səfalətin yazıq oğlu, zavallı bir xilqət
“Əfəndilər... acıyın mən qəribü zarə!” Xeyr,
Axın-axın keçərək əylənən bu cəmiyyət,
Edir bu kirli, bu yırtıq səsə dərin nifrət.
Soyuq... yağış əsəbi zərbələrlə parçalayır-
Üfüqdəki buludu, zalimanə hiddətlə,
Hücum edib bu zavallı həyatı qamçılayır.
Soyuq... soyuq... bu dözülməz, soyuqda zillətlə
Çocuq xərab olacaq, ah... Ey səadətlə
Qaçan o süslü, o isti gözəl otaqlarına,
Baxın budur yazıq insan ki, inləyir nəfəsi,
Baxın bu sısqa, bu çılpaq, bu əyri qollarına
O artıq işləyəməz ... sizsiniz kömək edəsi
Yeganə qüvvə; verin susdurun bu xəstə səsi!

ŞƏKİL ÇƏKİRƏM

Fırçam şikəst bir ağacın xəstə bir qolu,
Daim əlimdədir, həyəcanlarla titrəyir;
Guya çiçək deyə
Göy otlar üstə tökdüyü qanlarla titrəyir.

On gündür əlləşir qələmim, fikrə sənətim
Bir incə hissə vermək üçün rəsm ilə həyat,
Seyr eylərəm bu lövhəni mən bəlkə yüz saat,
Verdim əmək deyə.

Acizliyin bilib də bu gün mən bu sən'ətin,
Təqdisə canla sə'y edərəm sün'i-qüdrəti,
Lakin zaman olur
Çox ruhsuz görüb də bəyənəm təbiəti.

Mütləq o gün bəyənmək üçün xəstə, dərəcə
Bir başqa çöhrə, qüssəli bir çöhrə istərəm,
Bundan deyilmi, şe'r olacaq yerdə sözlərim
Bə'zən fəğan olur!

ÖZ-ÖZÜMƏ

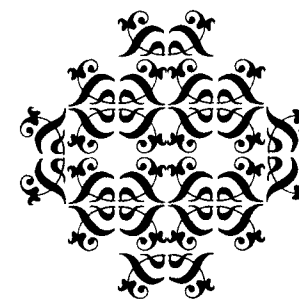
Bir yarım, bir yarım saatdır ki,
Bir kiçik, ruhsuz nəşidə üçün
Bu qədər zəhmət ilə əlləşirəm,
Quru bir qit'ə, ya qəsidə üçün.

Ah, ey quşları xəyallarımın,
Niyə məndən qaçırsınız? Durunuz.
Ey əvəzsiz dəqiqələr, sizi mən
Boşa sərf etməkdəyəm, əfsus!

Bilirəm, bir nəfəsdə, bir dəmdə
Bu təbiətdə bir cahan yaranar,
Canlanar bir həyat, bir xilqət.

Öylə də canlı var ki, aləmdə
Bir saat müddətində həm doğular,
Yaşayar, həm də məhv olar...İbrət!

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SƏBİR

Yeni dövrdə türk xalqlarının ən böyük satirik şairi olan Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911) öz keçmişindən gülə-gülə ayrılmağın ən böyük ədəbi təcrübəsini vermişdir. Onun "Hophopnamə" adı ilə məşhur satirik şerlər "divan"ı milli düşüncənin yenilik uğrunda ehtiraslı üsyanının, mübarizəsinin təzahürüdür.

TƏRPƏNMƏ, AMANDIR, BALA, QƏFLƏTDƏN AYILMA!

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!
Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Aldanma ayıqlıqda fəraqət ola, heyhat!
Qəflətdə keçənlər kimi ləzzət ola, heyhat!
Bidar olanın başı səlamət ola, heyhat!
At başını yat, bəstəri-rahətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Açsan gözünü, rəncü məşəqqət görəcəksən,
Millətdə qəm, ümmətdə küdurət görəcəksən,
Qıldıqca nəzər millətə heyrət görəcəksən,
Çək başına yorğanını, niqbətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Bir ləhzə ayıldınsa, qutar canını, yuxla,
At tiryakını, meyl elə qəlyanını, yuxla,
İncinsə sağın, ver yerə sol yanını, yuxla,
İllərcə şüar etdiyən adətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Göz nurudur uyqu, onu dur etmə gözündən,
Yol vermə məbada çıxma bir an sözündən,
Amma elə bərk yuxla ki, hətta get özündən,
Afaqı dutan şüru qiyamətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

ATA NƏSİHƏTİ

Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə səy eyləyibən dərsə alışma,
Canın tələf oldu!
Bu şəhrdə çoxdur, görürəm, elm oxuyanlar,
Onlar nə tapıblar?
Divanədilər malını bu yolda qoyanlar,
Guya ki, yatıblar.
Çoxdur zərəri adəm üçün elm oxumağın,
Sən say və deyim mən:
Əvvəl bu ki, məktəbdə olur təlx damağın,
Ey didəyi-rövşən!
Bir də gözünün nuru gedib kur olacaqsan,
Canın da sağ olmaz;
Rəngin saralıb axırı rəncur olacaqsan,
Bağrında yağ olmaz.
Axırda, tutaq, ölməyib onversətə getdin,
Qurtardın özün də;
İnsaf ilə söylə, bu işi yaxşımı etdin?
Bir dur bu sözündə!
Sən də deyəcəksən sasalım, ya ki, demorqat,
Bilməm necə dersiz;
Xəlqin evini yıxdı çıxıb bir neçə bədzat,
Ax, ax, a beyinsiz!
Hər bir gədə bir az oxuyub adəm olubdur,
Zakonu bəyənmez;
Çoban-çoluq oğlu bəy ilə bahəm olubdur,
Hamunu bəyənmez;
Gahi şaha bir tənə vurur, gah vəzirə,
Bax, bax, səni tarı!
Gahi ocağa şəkk eliyər, gahi də pirə,
Kafir olu barı.
Bundan sora qıl tövbə dəxi, məktəbə getmə,
Bircə usan, oğlum!
Ta baxma müəllim sözünə, ta əməl etmə,
Axır utan, oğlum!
Çıx dağa, daşa, yol kəsibən qarətə başla,
Axırda qaçaq ol;

Sal bir beşatan boynuna, bu adətə başla;
 Həmmali-yaraq ol,
 Xəlqə dadanaq ol,
 Hər işdə sayaq ol,
 Var cana ziyarı
 Qeyrətdən uzaq ol!..

AH EYLƏDİYİM NƏŞEYİ-QƏLYANIN ÜÇÜNDÜR

Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
 Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür.

Vəz eylədiyim hədyövü ehsandan ancaq,
 Ümdə qərəzim kisəvü həmyanın üçündür.

Sərgəştəliyim xərməni-buğdalar ucundan,
 Aşüftəliyim sərvətü samanın üçündür.

Fərş eylədiyim sinəmi hər gün qədəmində,
 Kəskin təməim süfrədəki nanın üçündür.

Bimar tənim küftəvü bozbaş ələmindən,
 Xunin ciyərim dolma-badımcanın üçündür.

Ağzım dolusu neməti-firdovs dedikdə,
 Boşqabda qara gözlü fisincanın üçündür.

Vəsf eylədiyim zövqlə ənhari-behişti
 Kövsər məzəli şərbəti-reyhanın üçündür.

Gördüm ki, plov bişmədədir, aclığa dözdülür.
 Bildim bu tədarük şəbi-ehsanın üçündür.

Ax, bircə görədim səni, ey sevgili varis,
 Meylim sən ilə dəsti-zərəfşanın üçündür.

Münimlərə can ver, könül, uyma füğərayə,
 Sinəmdə səni bəslədiyim anın üçündür.

Ahın şərəri etməz əsər bir kəsə, Hop-hop,
 Bu od sənə ancaq alışan canın üçündür...
 Yan, dinmə, sən allah!
 Qan, dinmə, sən allah!
 Heç söyləmiş olsan,
 Dən, dinmə, sən allah!..

FƏXRİYYƏ

Hərçənd əsirani-qüyudati-zəmanız,
Hərçənd düçarani-bəliyyati-cəhanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanınız,
Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdiki həmanınız...
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Zülmətsevər insanlarız üç-beş yaşımızdan,
Fitnə göyərir torpağımızdan, daşımızdan,
Tarac edərək, bac alırıq qardaşımızdan,
Çıxmaz, çıxma bilməz də bu adət başımızdan...
Əslafımıza çünki həqiqi xələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Ol gün ki, Məlikşah Büzürg eylədi rihlət,
Etdik iki namərd vəzirə təbəiyyət,
Qırdıq o qədər bir-birimizdən ki, nəhayət,
Düşməni qatıb əl, taxtımızı eylədi qarət...
Öz həqqimizi gözləməyə bitərəfiz biz!
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!

Bir vaxt olub leşkəri-Çingizə təfərdar,
Xarəzmləri məhv elədik qətl ilə yekbar,
Xarəzmlərin şahı fərar eylədi naçar,
Məscidləri, məktəbləri yıxdıq yerə təkrar...
Həqqa ki, səzavari-nişanü şərəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt də dəvayi-Səlib oldu mühəyya,
Dəvadə firəngilərə qalib gəlib, əmma
Dincəlməyib etdik yenə bir faciə bərpa,
Öz tiğimiz öz rişəmizi kəsdi sərəpa...
Guya ki, biyabanda bitən bir ələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt dəxi Qarəqoyun, Ağqoyun olduq,
Azərbaycana, həm də Anatoluya dolduq,
Ol qədr qırıb bir-birimizdən ki, yorulduq,

Qırdıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq...
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt salıb təfriqə olduq iki qismət,
Teymur şəhə bir paramız etdi himayət,
Xan İldırma bir paramız qıldı itaət,
Qanlar saçılıb, Ankarada qopdu qiyamət...
Əhsən bizə! Həm tirzəniz, həm hədəfiz biz!..
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Teymur şəhi-ləngə olub tabeyi-fərman,
Xan Toxtamışi eylədik al qanına qəltan,
Ta oldu Qızıl Ordaların dövləti talan,
Məsko şəhinə fəidəbəxş oldu bu meydan...
Əlyövm uruslaşmaq ilə zişərəfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt Şah İsmayilü Sultani-Səlimə
Məftun olaraq eylədik islamı dünimə,
Qoyduq iki tazə adı bir dini-qədimə,
Saldı bu təşəyyö, bu təsənnün bizi bimə...
Qaldıqca bu halətlə səzayi-əsəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Nadir bu iki xəstəliyi tutdu nəzərdə,
İstərdi əlac eyləyə bu qorxulu dərddə,
Bu məqsəd ilə əzm edərək girdi nəbərdə,
Məqtulən onun nəşini qoyduq quru yerdə...
Bir şeyi-əcibiz, nə bilim, bir tühəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

İndi yenə var tazə xəbər, yaxşı təmaşa,
İranlılıq, osmanlılıq ismi olub ehya,
Bir qitə yer üstündə qopub bir yekə dəva,
Meydan ki, qızıxdı olarıq məhv sərəpa...
Onsuz da əgərçənd ki, yeksər tələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

QORXURAM

Payi-piyadə düşürəm çöllərə,
 Xari-mügilan görürəm, qorxmuram.
 Seyr edirəm bərrü biyabanları,
 Quli-biyaban görürəm, qorxmuram.
 Gah oluram bəhrdə zövrəqnişin,
 Dalğalı tufan görürəm, qorxmuram.
 Gəh çıxıram sahilə, hər yanda min
 Vəhşiyi-ğüran görürəm, qorxmuram.
 Gah şəfəq tək düşürəm dağlara,
 Yanğılı vulkan görürəm, qorxmuram.
 Gəh enirəm sayə tək ormanlara,
 Yırtıcı heyvan görürəm, qorxmuram.
 Üz qoyuram gah neyistanlara,
 Bir sürü aslan görürəm, qorxmuram.
 Məqbərəlikdə edirəm gəh məkan,
 Qəbrdə xortdan görürəm, qorxmuram.
 Mənzil olur gəh mənə viranələr,
 Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram.
 Bu küreyi-ərzə də mən, müxtəsər,
 Müxtəlif əlvan görürəm, qorxmuram.
 Xarici mülkündə də hətta gəzib
 Çox tühaf insan görürəm, qorxmuram.
 Leyk, bu qorxmazlıq ilə, doğrusu,
 Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi,
 Harda müsəlman görürəm, qorxuram!..
 Bisəbəb qorxmayıram, vəchi var,
 Neyləyim axır, bu yox olmuşların
 Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram,
 Qorxuram, qorxuram, qorxuram!..

DAŞ QƏLBLİ İNSANLARI NEYLƏRDİN, İLAHİ?!

Daş qəbli insanları neylərdin, ilahi?!
 Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!
 Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
 Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!
 Bir dövrdə kim, sidqü səfa qalmayacaqmış,
 Bilməm belə dövranları neylərdin, ilahi?!
 Məzlumların göz yaşı dərya olacaqmış,
 Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!
 Səyyadi-cəfakardə rəhm olmayacaqmış,
 Ahuləri, ceyranları neylərdin, ilahi?!
 Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış,
 Töxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!
 İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,
 Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi?!
 Hökm eyləyəcəkmış bütün aləmdə cəhalət,
 Dildadəyi-irfanları neylərdin, ilahi?!
 Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu
 Döşüklü müsəlmanları neylərdin, ilahi?!
 Yaxud buların bunca nüfuzu olacaqmış,
 Beş-üç bu süxəndanları neylərdin, ilahi?!
 Qeyrətli danosbazlarımız iş bacarırkən,
 Tənbəl, dəli şeytanları neylərdin, ilahi?!
 Ərlər hərə bir qız kimi oğlan sevəcəkmış,
 Evlərdəki nisvanları neylərdin, ilahi?!
 Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış,
 Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi?!
 Sübhanəkə, sübhanəkə, sübhanəkə, ya rəb!
 Baxdıqca bu hikmətlərə heyran oluram həp!..

SƏBİR

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri samanlayaq,
Məclisi-əyanda vurur tək səbir.

İstəyirik bir iş açaq filməsəl,
Söyləşirik bir-iki il laəqəl,
Ta deyilir pul verin, aşsın əməl,
Ölkədə, hər yanda vurur tək səbir.

Yalxı bizi eyləməyib mübtəla:
Səfheyi-Qafqazı tutub bu bəla;
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla,
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayır,
Bir elə layiqli kələk qurmayır,
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır,
Oylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Andıra qalmış nə yaman səslənir!
Söz deməyə vermir aman, səslənir!
Ox atılır, sanki kaman səslənir!
Sahəti-meydanda vurur tək səbir.

Hərzə nə şura və nə məclis bilir,
Nə düşünür yaxşı, nə bir pis bilir,
Qorxmur, utanmır, nə də bir his bilir,
Hücrədə, dükkanda vurur tək səbir...

OSMANLILAR, ALDANMAYIN, ALLAHI SEVƏRSİZ!

Osmanlılar, aldanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Şad olmayın, ey sevgili millət vükəlası,
Osmanlıda cari ola qanuni-əsasi!
Qanuni-əsasi demə, iranlı əzasi,
İranlıların başlarının qanlı bəlası,
Oğlanları ölmüş analar matəmi, yası,
Derlərsə sizə var bu işin sonra səfasi,
Aldanmayın, aldanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Əvvəlcə verirlər sizə hürriyyəti-əfkar,
Yəni danışib fikrinizi eyləyin izhar;
Vəqta ki, danışdız, vüzərə oldu xəbərdar,
Mütləq görəcəklər ki, cibişdanə zərər var;
Hər fənn ilə olsa qovacaqlar sizi naçar,
Çünki bu yığıncaqda olur həqqiniz inkar,
Yaxşı budu toplanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Girəm ki, təərrüzlər edib də vüzərayə
Bir növ ilə öz fikrinizi soxduz arayə,
Ta çatdı xəbər bir para müfsid üləmayə,
Mirzə Əli Əkbərlər əlin açdı duayə,
Təkfir oxu, lənət topu dəydi ürəfayə,
Varmı elə bir şəxs edə əhrarı viqayə?
Bu əmri əbəs sanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Ya liləcəb, osmanlılar, aya, nə qanırsız?
Qanuni-əsasi verilib ya inanırsız?
Mir Haşimü Fəzlüllahınız yoxmu sanırsız?
Əksik deyil onlar, vəli, sizlər nə tanırsız!
Bir gün tanıyıb onları labüd usanırsız,
Ancaq usanırsızsa da, qanə boyanırsız!

Qansızları gic qanmayın, allahı seversiz!
 İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!
 Bir vəqtdə bizlər də olub xürrəmü xəndan,
 Sandıq ki, veriblər bizə hürriyyəti-vidan,
 Şükr etdik, adamcılar olub daxili-insan,
 Övladımızı saxlamadıq xanədə pünhan,
 Hac Mirzə Həsən qırx lotuya verdi bir oğlan,
 Bu molla-nümalər desələr: bizdə var iman,
 Yox, yox, ona tovlanmayın, allahı seversiz!
 İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

MƏN ŞAHİ-QƏVİŞÖVKƏTƏM, İRAN ÖZÜMÜNDÜR!

Mən şahî-qəvişövkətəm, İran özümündür!
 İran özümün, Rey, Təbəristan özümündür!
 Abad ola, ya qalsa da viran, özümündür!
 Qanuni-əsasi nədi, fərman özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Vermişdi atam gər sizə qanuni-əsasi,
 Bir molla kişiydi, var idi hilmi, həyasi,
 Bilməzdi nədir leyk ümurati-siyasi;
 Ey həmsəri, sən əyninə gey bitli libasi!
 Xələt özümün, xəti-zərəfşan özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

İranlı deyil, cümlə bilir Məndəliyəm mən,
 Gürgani-cəfavü sitəmin çəngəliyəm mən,
 İranlıların başlarının əngəliyəm mən,
 Sorram, içərəm qanlarını çün zəliyəm mən,
 Laşə özümün, ət özümün, qan özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Gördüz ki, necə sizləri tədib elədim mən!
 Baqqal balasın leşkərə sərbət elədim mən!
 Atəşlə yaxıb məclisi təxrib elədim mən!
 Quranı danıb, andı da təkzib elədim mən!
 Sövgənd nədir, əhd nə, fərman özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Osmanlıda gərçi ucalır bir para səslər,
 Alqışlayır ol səsləri həp qırmızıfəslər!
 Qəm çəkməyin, ey köhnələr, ey köhnəpərəslər!
 İranıma təsir edəməz boylə nəfəslər!
 Bundan sora bu ölkədə meydan özümündür!
 Məxluq özümün, xəncəri-bürənlər özümündür!

Təbrizlilərin kor idimi gözləri əvvəl,
 Bir yerdə keçirdik gecə-gündüzləri əvvəl,

Həqqimdə yox idi onların sözləri əvvəl,
Şah etdilər İranə məni özləri əvvəl,
İndi nə deyirlər dəxi, dövran özümündür!
Qızlar özümündür, gözəl oğlan özümündür!

İranlı gərək ömr edə zillətdə həmişə,
Nikbətdə, əsarətdə, məzəllətdə həmişə;
İranlı gərək can verə qürbətdə həmişə!
İranlı, itil, get yaxanı bitdə həmişə!
Xaqan özümün, kişvərü saman özümündür!
Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

QOYMA, GƏLDİ!

Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi!

Vay, vay! Deyəsən bəşər deyil bu!
Bir şəklə uyan təhər deyil bu!
Allahı sevirsen, ər deyil bu!
Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi !

Ol gün ki, adaxladız, utandım,
Oğlandı, dediz, ər in, inandım,
Ər boylə olurmuş?! İndi qandım;
Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım,
Bir nazik ipə sarıldı bağrım,
Gup-gup döyünüb darıldı bağrım,
Canım oda yandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

Dudkeş kimi bir papaq başında,
Ağ tükləri bəllidir qaşında,
Gərçi qocadır babam yaşında,
Amma sorağandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

İyrənmişəm ağzının suyundan,
Qətran qoxusu gəlir buyundan,
Lap doğrusu qorxmuşam xuyundan,
Bir əfi ilandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

UŞAQDIR

Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Atanın goru üçün, boşda bu tifli başına,
Keyfinə dəymə, söyə ya sənə, ya qardaşına,
İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına,
Əqli kəsmir, hələ bir körpə uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

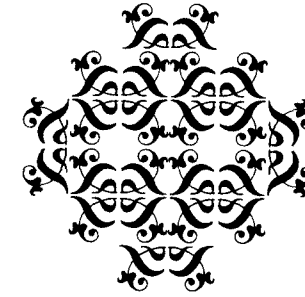
Bir söyüşdən öteri etmə əziyyət balama,
Göyərüb coşma, utan, qonşuları yığma dama,
Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,
Qışqırıb bağrını da yarma, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri, –
Oğlu söydükcə fərəhdən açılır balü pəri;
Yoxsa, ay hərzə kişi, bir quru sözdən öteri
Darıxırsan, deməyirsən ki, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Kişi, az söylə mənə bir dəxi məktəb sözünü!
Yəni məktəblə uşaq kamil edərmiş özünü?
Bir söyüşdən yana az danla bu tiflin üzünü!
Sözü ləzzətli, şirin dilli uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Deyilik erməni, zaye edək övladımızı,
Oxudaq gözləri açılmamış əhfadımızı,
Görmüşəm elm oxumuş heyvərə damadımızı,
Qoymaram məktəbə, bir qabil uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

Məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının (və ədəbi məktəbinin) yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) milli demokratik ədəbiyyatın böyük simalarından olmuşdur.

Hekayələrində, tragikomediyalarında, publisistik məqalələrində Azərbaycan ictimai həyatının geniş (və obyektiv) mənzərəsini vermiş, dahi xalq müdriki Molla Nəsrəddin kimi cəmiyyətin geriçi, eybəcər cəhətlərinə gülməklə yanaşı milli təəssübkeşliyini heç zaman gizlətməmişdir.

POÇT QUTUSU

Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi. Həkim axırncı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; belə ki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olur. Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və bir də ki, qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola. Xan götürdü qələmi, irəvanlı dostu Cəfər ayağa bu məzmununda bir müxtəsər kağız yazdı:

«Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlim övrət-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərş salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırsınlar ki, otaqların havası pişəzvəqt təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün oradan narahatçılıq üz verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirəsen. Sən mənə dediyin işlərin hamasını yerbəyer eləmişəm. Xudahafiz!

Sənin xeyrixahın Vəli xan. Fi 12 noyabr».

Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrə çağırırsın ki, aparıb salsın poçta; amma tez xanın yadına düşdü ki, nökrə göndərib özgə işə. Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi «İtqapan» kəndinin əhli Novruzəlidir. Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər və hər gələndə olmaz ki, undan, əriştədən, baldan, yağdan gətirməsin. Bu səfər də Novruzəli əliboş gəlməmişdi; çünki xanı görəcəkdir əl ağacını dayadı qapının bucağına və başladı qapının o biri tayını açmağa. Qapını açıb bir yüklü ulağı sürdü həyətə «çoçi-çoçi» deyə-deyə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni cığırda-cığırda yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi. Xan salamı alıb dedi:

– A kişi, Novruzəli! Bu nə zəhmətdi, çəkmişən?

Novruzəli çuvalların kəndirini aç-aça cavab verdi:

– Bu nə sözdü, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam...

Bu sözü, deyə-deyə Novruzəli başladı üstünün tozunu silməyə... çünki günortadan bir saat keçirdi və ola bilərdi ki, poçtun vaxtı keçsin xanın ağına belə gəldi ki, yazdığı məktubu versin Novruzəli aparıb salsın poçta.

Xan üzünü tutdu qonağa:

– Novruzəli, poçtxanəni tanıyırsan?

Novruzəli cavab verdi:

– Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?

– Çox əcəb, nəçərnək divanxanasını ki, tanıyırsan?

– Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərnəyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənin başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu. Keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim...

– Hələ bu sözlərini sonra deyərsən. Qulaq as, gör nə deyirəm: nəçərnək divanxanasının qabağında bir yekə dam-daş var, qapısının ağzına bir qutu vurulub divara, haman qutu poçt qutusudu. O qutunun bir xırda və uzun qapağı var. Bu saat apar bu kağızı haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl!

Novruzəli hər iki əlini açdı xanın qabağına, qorxa-qorxa kağızı aldı, bir az baxdı kağıza, bir az baxdı Xanın üzünə, sonra çəkildi divara səmt və yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə. Xan ucadan dilləndi:

– Qoyma ora! Qoyma ora! Kağız çirklənər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!

– Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirdim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib.

– Yox, yox! Heç ziyanı yoxdu. Kağızın vaxtı keçir. Torbasını sonra keçirdərsən ulağın başına.

– Di elədə qoy ulağın qıçını bağlıyım, yoxsa gedər həyətə ağacları gəmirər.

– Yox, yox... heç eybi yoxdu, qaç tez, kağızı sal, gəl!

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi:

– Xan, qadan alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın qıçlarını açıb, bir az dən səpəydim bulara. Evdən dən də gətirmişəm.

Novruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi:

– Yox, yox!...qoy hələ qalsın. Qaç, çaparaq kağızı sal poçta!

Novruzəli əl ağacını götürüb, başladı uşaq kimi qaçmağa. Sonra bir az fikirləşib qayıtdı və üzünü tutdu xana.

– Xan, qadan alım, dəsmalın içində bir yumurta var, gözdə-qulaqda olun, yoxsa ulağ ağnar, yumurtaları sındırar.

Xan ucadan səsləndi:

– Daha uzun danışma. Qaç kağızını sal; vaxtı keçir.

Novruzəli istədi uzaqlaşsın, Xan onun dalıyca cığırıldı:

– Novruzəli, bilməzsən kağızı verərsən özgəsinə ha!.. Heç kəsə

vermə, heç kəsə göstərmə! Tez sal qutuya, qayıt gəl!

Novruzəli dəxi də ucadan cavab verdi:

– Niyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verəm! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnək də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz.

Novruzəli bu sözləri deyəndən sonra gözdən itdi... Xan girdi otağa və üzünü arvadına tutub şirin dillə dedi:

– Di hazırlaş, mənim gözümün işığı. Kağız yazdım İravana ki, otaqları sazlasınlar. İndi daha gedə bilərik. Maşallah yaxşısan. Həkim özü deyir ki, havanı dəyişmək səndən ötrü lap vacibdi.

Bir qədər də xan arvadı ilə getmək barəsində söhbət edəndən sonra nökrəri gəldi və xana dedi:

– Xan, bu ulağ kimindi, bu şeyləri kim gətirib? – Xan cavab verdi:

– Ədə, o şeyləri yerbəyer elə! Oları bizə itqapanlı Novruzəli sovqat gətirib.

Nökər cücələri və yumurtaları apardı aşbazxanaya və ulağı sürüb qatdı töyləyə, qapısını örtdü, sonra gəlib un çuvalının birisinin ağzını açıb, içindəki undan bir çimdik götürüb, gətirdi tutdu xanın qabağına və dedi:

– Xan, yaxşı ağ undu.

Xan una baxandan sonra buyurdu nökrərə küçə qapısını bağlasın və çörəyi çəkib gətirsin.

Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Novruzəlinin kağızı poçta aparmağı Xanın yadına düşdü. Xan nökrəri çağıraraq soruşdu və nökrər cavab verdi ki, hələ kəndli poçtdan qayıtmayıb. Xan Novruzəlinin bu qədər yubanmağına təəccüb elədi və fikrinə gəldi ki, bəlkə Novruzəli kağızı poçta salıb, özünü verdi bazara çörəkdən-zaddan alıb yesin və yainki bazarlığı-zadı var, eləsin. Bir saat da keçdi, Novruzəli gəlmədi.

Xan, nökrəri çağıraraq dedi ki, getsin poçta səmt və görsün harda qaldı Novruzəli və nə bais oldu ki, bu qədər yubandı. Yarım saat keçməmiş nökrər qayıdıb cavab verdi ki, kəndlini görə bilmədi. Xan çıxdı balkona və bir papiros yandıraraq başladı var-gəl eləməyə. Dəxi ona aşkar oldu ki, Novruzəlinin başına bir iş gəldi ki, bu qədər yubandı. Xan bu fikirdə idi – polis yasovolu dayandı qapıya və Xanı görcək dedi:

– Xan, pristav buyurur gələsiniz polsaya və kətdinizə zamin olasınız. Yoxsa zamini olmasan, pristav göndərəcək navaxta.

Xan bu sözlərə o qədər təəccüb elədi ki, üzünü yasovulun üzünə

tutub mat qaldı və heç bilmədi ki, nə desin. Sonra dilləndi:

– Balam, o kətdi bir fağır adamdı, o nə qayırdı ki, pristav onu tutub saxlayıb?

Yasovul cavab verdi:

– Daha mən heç zad bilmirəm. Ancaq özün polsaya buyursan, yaxşı olar; yoxsa yazıqdı o kişi.

Xan bu əhvalatı övrətinə bildirmədi ki, narahat olmasın. Geyinib getdi polisə və əvvəl akoskadan dustaqların damına baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağında və uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını çuxasının ətəyi ilə silir...

Xan, Novruzəlinin əhvalatını pristavdan öyrənib və ona zamin olub kəndlisini saldı yanına və gətirdi evə. Novruzəli həyəətə girən kimi başladı ağlamağa və saman torbasını ulağın başına keçirib çömbəldi divarın dibinə. Xan girdi evə və bir papiros yandıraraq çıxdı balkona, Novruzəlini yanına çağıraraq dedi:

– Di indi əhvalatı nağıl elə, Novruzəli! Sənin bu hekayətin çox şirin hekayətdi. Kitaba yazılmalıdı. Nağıl elə təfsilən; yəni hamısını birbəbir. Başla burada kağızı götürüb aparmağından, ta dama düşməyinə kimi...

Novruzəli durdu ayağa, xana yavıqlaşdı və çuxasının ətəyi ilə gözünün yaşını silib başladı:

– Başına dönüm Xan, məni çövr balalarının başına, məni bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi? Başına dönüm, xan, məni çövr o gülüzlü balalarının başına. Heç ziyanı yoxdu, həyə ölmenəm, sağ qalaram, qulluq elərəm, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm, ta neyləmək? İşdi belə oldu. Bular hamısı allahdandı. Gərək belə olaymış. Bağışla məni, Xan. Mən ölənə kimi nökrərəm sənə...

Bu sözləri deyib, Novruzəli bir az da yavıqlaşdı Xana və istədi onun ayaqlarından öpsün. Xan bir az dala çəkilib dedi:

– Novruzəli! Heç ürəyini sıxma. Mən sənə nə deyirəm ki? Sən mənə nə pislik eləmişən ki, mən səni bağışlayım?

– Qurban olum sənə, bundan artıq daha nə pislik olacaq? Kağızı əlimdən verdim o kafir oğlu kafirə qoydu cibinə, çıxdı düzəldi yola, qoydu getdi.

– Kim kağızı qoydu cibinə, qoydu getdi?

– O kafir oğlu urus, dana!

– Hara qoydu getdi?

– Getdi girdi orada bir yekə dam-daş vardı ki, qapısına qutu

vurulubdu, getdi girdi ora.

Xan bir qədər duruxdu.

– Bəs sən kağızı qutuya salmadın?

– Necə ki, salmadım! Elə kağızı qutuya salan kimi, kafir gəlib qutunu bilmirəm nə təhər açdı, kağızı götürdü apardı.

– Qutuda sən saldığın kağızdan başqa ta özgə kağız yox idi?

– Necə ki, yoxdu? Çox kağızlar vardı. Elə onların hamısını yığışdırıb apardı.

Xan qah-qah çəkib güldü.

– Yox, Novruzəli, gərək hamısını nağıl eliyəsən başdan axıra kimi: necə kağızı apardın, necə saldın qutuya və nə üstə urusla savaşdın.

Novruzəli başladı:

– Xan, başına dönüm, mən kağızı buradan apardım, getdim çıxdım nəçərnək divanxanasının yanına. Sən mənə nişan verdiyin dam-daşı tapdım, getdim qutunun qapağını qaldırdım. İstədim kağızı salam qutuya; bir kağıza baxdım, bir qutuya baxdım. Doğrusu, qorxdum ki, sən mənə qeyzin tuta. Doğrusu, bilmədim salım, salmayım; çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlim evə. Fikirleşdim ki, əgər kağızı salım, durum qutunun yanında havəldəyədək durum. Axı, qurbanın olum, xan, özün gördün ki, ulağı ac qoydum getdim, cücələri qıçı bağlı qoydum. Bir tikə un gətirmişdim, hələ indiyə kimi də qalıb burda. Xan, başına dolanım, qoy elə indi yaxşı vaxtdı, qoy nökrər gəlsin bu çuvalları götürək qoyaq evə, yağış-zad yağar, un islanar.

– Yox, Novruzəli, sən işin yoxdu... De, de sonra necə oldu?

– Kağızı salmadım. Qutunun qapağını örtdüm, çəkildim durdum bir az kənardə. Əvvəl istədim qayıdıb, gəlib səndən soruşum; sonra, doğrusu, qorxdum mənə qəzəbin tuta. Doğrusu, qorxdum öz könlündə deyəsən ki, Novruzəli çox heyvan adamdı, çox eşşək adamdı. Qərəz çömbəldim divarın dibində ki, bir az yornuğumu alım. Aha, gördüm ki, bir erməni uşağı, olardı bax, bu boyda, olardı on iki-on üç yaşında, gəldi, getdi düz qutunun yanına, qapağını qalxızdı və sən mənə verdiyin kağız kimi bir kağız saldı qutuya, qapağını örtdü, düz qoydu getdi işinə. Nə qədər o nainsafı çağırdım soruşum ki, desin görək bəs kağızı qutuda qoyub hara gedir, bilmirəm dilimi anlamadı, nədi ki, heç cavab vermədi; heç zalım oğlu üzümə də baxmadı. Elə erməni uşağı uzaqlaşmışdı bir urus arvadı tez-tez gəlib qutuya yavıqlaşmış, bir kağız saldı, qoydu

getdi. Ta indi mən bir az ürəkləndim, ta dedim vallah görükən budu ki, elə bu qutuya salınan kağızlar gərək qalsınlar qutunun içində. Mən o qədər ürəkləndim ki, bismillah deyib, cürətnən getdim qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldı qutuya, çöndüm gəlim qulluğuna. Qutudan elə buradan ora kimi uzaqlaşmışdım ki, haman urus gəldi yetişdi qutunun yanına. Mən əvvəl elə bildim ki, bu da istiyir qutuya kağız salsın. Amma gördüm xeyr, lotunun fikri özgədi, qutunun yanından sağ əlini uzadıb qutunun içinə. Mən əlüstü duydum ki, hərif istəyir kağızları oğurlasın... Xan çox baş ağrısı verirəm, mənə bağışla, oğlana buyur gəlsin mənə yola salsın, bivaxtdı, gedib kəndə yetişə bilmənəm.

– A kişi, hələ hara qoyuram səni gedəsən. Nağıl elə görüm sonra necə oldu?

– Bəli, daşına dolanım, Xan, qurban olsun sənə mənə yetim-yesirim! Sənsiz mənə bir günüm olmasın!.. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalıca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmayıbdı ki! Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! Dedim Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı?

– Hələ, tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

– Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma-qoyma, ulağ tənəkləri sındıracaq.

Novruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

– Novruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

– Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki, mənə xanım mənə öldürər. Dedim barı mənə xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindən, bunu üzü üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnək divanxanasından saldatlar gəlib mənə döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sən qədəmlərinə belə mən qurban olum. Sən olmasaydın mənə indi çoxdan göndərmişdilər Sibirə; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o urus qulluq adamıdır. Ta... mən neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

Xan çox güldü, çox qah-qah çəkib güldü.

Hava qaranlıqlaşmışdı. Novruzəli boş un çuvallarını ac ulağın

üstünə salıb, ulağı qatdı qabağına və zoğal ağacı ilə döyə-döyə getdi kəndə.

Üç gündən sonra İravadan teleqraf çıxdı ki, «kağızın yetişib və otaqlar hazırdır». Xan yığışib getdi İravana.

Ay yarımından sonra Novruzəli divana gətirdib «qulluqçunu bihörmət eləmək barəsində» üç ay navaxt kəsdilər; amma Novruzəli günahı boynuna almadı. Hələ üç ay da keçdi ancaq bu xəbər İravanda Vəli xana çatdı. Xan bir qədər fikir elədi.

USTA ZEYNAL

Muğdusi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki, Tiflisdən çıxdı. Bu cavan Moskvanın darülfünununda dörd il yarım təhsil alıb, dərslərini itməyə yetirib, vətənə gəlirdi və həmin dörd il yarım müddətində ancaq üç il bundan əqdəm bir dəfə valideynini görməyə gəlmişdi.

Bu xəbər Muğdusi Akopu, övrətini, xırda oğlunu artıq dərəcədə şad etdi: üç ilin ayrılığından sonra universitet dərslərini qurtaran övladla görüşmək xoşbəxtlikdir.

Muğdusi Akop övrətini əlindən yapışdırıb, başladı otaqları gəzməyə, ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, xırda otaqda əziz qonaq üçün kravat qoysunlar ki, bu otaq yatmaq otağı olsun; hamam otağına yapışdırılıq kiçik otağı yazı stolu qoysunlar, əziz qonağın yazı otağı olsun; böyük otağına fərş salıb zal və qonaq otağı eləsinlər; dördüncü otaq nahar otağı olsun; beşinci otağı özləri üçün yatmaq otağı eləsinlər və altıncı otağı kiçik oğlanlarına təyin etdilər.

Otaqların bir qüsuru yox idi; çünki divarların kağızı təzə və təmiz idi, taxta fərşlər təzə şirlənmişdilər. Və lakin bir neçə gün bundan irəli çox şiddətli yağışdan zal otağının səqfinin bir parça gəci lampa asılan çəngəlin bir tərəfindən aqoşkaya səmt uçub tökülmüşdü.

Muğdusi Akop və övrət məsləhət etdilər ki, bir bəna çağırınsınlar və danışsınlar ki, səqfin uçan yerini gecə suvayib düzəlsin.

Muğdusi oğlunun bu tezliklə gəlməyini gözləmədi. O səbəbə ki, oğlu Moskvadan çıxan zaman yazmışdı ki, Tiflisdə iki həftə dayısı evində qonaq olacaq.

Yağışın rütubəti səqfin uçan yerindən çəkilməmişdi və Muğdusi Akop fikrində qoymuşdu ki, səqf quruyandan sonra təmir etdirsin və illa oğlunun bu tezliklə gəlməyini bilsə idi, təxir etməyib səqfi piş əz vaxt qayıtdırardı.

Tiflisdən buraya üç günlük yoldu. Akop övrəti ilə məsləhəti bu yerə qoydular ki, nə qədər mümkün isə, tezliklə usta çağırılıb, iki günün müddətində səqfi təmir etdirib qurtarsınlar.

Muğdusi çoxdan bilirdi ki, onun qonşuluğunda Usta Cəfər adlı məharətli bəna və səliqəli gəc çəkən var. Muğdusi, Usta Cəfərin evinə gedib və qapısını döyüb ustanı soruşdu. Ayaqyalın bir arvad qapıya çıxdı və cavab verdi ki:

Usta Cəfər gedib Məhəmməd Ağanın evində işləməyə və axşam

gələcək.

Muğdusi bir az bikef oldu; çünki dəxi ümidi yox idi ki, bekar usta tapa və sabaha kimi də gözləmək istəmirdi: bir günün içində səqfi təmir etmək və sonra otağın toz-torpağını təmizləmək mümkün olmazdı.

Muğdusi Akop gedib dükan qonşusu Hacı Rəsula dərini söyləyəndən sonra Hacı Rəsul təzə İrandan gələn Usta Zeynalı Muğdusiyə tərif etdi.

Adam göndərdilər, Usta Zeynal gəldi və boynuna çəkdi günü iki manata Muğdusi Akopun səqfini təmir etsin; bu şərtlə ki, bu gün başlayıb, sabah axşama kimi işini tamam edib, otağın gəcini və torpağını təmizləyib qurtarsın. Muğdusi Akop əhd elədi ki, əgər Usta Zeynal bu şərti vaxtında əmələ gətirsə, ustaya daha altı arşın yarım mahud versin.

Bir saatdan sonra Usta Zeynal şeyirdi Qurbanla Muğdusi Akopun evində hazır oldu və əlindəki xurcunu balkona qoyub girdi otağa və başını yuxarı qalxızıb, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

Xozeyin, qorxuram sabah axşama kimi başa gətirə bilməydim.

Muğdusi Akop cavab verdi ki, burada nə bir o qədər iş var ki, sabah axşama kimi qurtarmaya. Usta genə diqqətlə səqfə baxıb başladı ki:

Bu gün axşama kimi ancaq gəc ələnilib hazır ola, pilləkan gələ, taxta bağlana, qab-qaşiq gətirilə... Bunlar hamısı uzun işdi.

Muğdusi Akop söz verdi ki, bu işlər bir saatın işidir və Usta Zeynaldan çox artıq təvəqqə etdi ki, bir az səy edib təxirə salmasın.

Muğdusi Akop Qurbana pul verib göndərdi, bir yük yaxşı gəc alıb gətirsin və özü, övrəti və xırda oğlu başladılar ustanın fərmayişlərini birbəbir əmələ gətirməyə. Usta Zeynal balkonda əyləşib çıxartdı çubuğunu və başladı çəkməyi. Muğdusi Akop kiçik oğlu ilə həyətdən nərdivanı gətirib qoydu otağa. Muğdusunin arvadı otaqdan bir paçka papiros və bir qutu spicəka gətirib qoydu Usta Zeynalın qabağına. Muğdusi oğlu ilə həyətdən bir neçə böyük və kiçik taxta gətirib qoydu otağa. Usta Zeynalın buyurmasına görə Muğdusi oğlu ilə gedib qonşudan bir nərdivan da alıb gətirdilər.

Bir saatdan sonra həyətdə bir yüklü ulağ girdi. Üstü-başı gəcə tozlanmış ulağçı, ustanın şeyirdi, hərəsi bir tərəfdən yükün çuvallarını qucaqlayıb, ulağın üstündən götürüb, gətirdilər otağa və gəci boşaltdılar yerə Ulağçı çuvalları ulağın üstünə atıb, heyvanın ombasından bir dəyənək yendirib həyətdən çıxdı.

Usta Zeynal çubuğu çəkib külünü boşaltdı və durdu ayağa,

yarım mahuddan tikilmiş köhnə geyməsinə çıxardıb bükdü və qoydu bir səmtə və Muğdusunin arvadından ələk istədi. Arvad ələyi gətirəndən sonra Qurban oturdu otağın bir küncündə və başladı gəci ələməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynalla köməkləşib nərdivanın birini dayadılar tağın bir divarına, o birini dayadılar müqabildəki divara və usta Zeynal taxtaların bir uzununu və möhkəmini götürüb qoydu nərdivanların uca pillələrinin üstünə və çıxıb, balkondan bir papirosla spicəka qutusunu götürüb, papirosunu yandırdı, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

Xozeyin, bu otaqları hansı usta tikib? Muğdusi Akop cavab verdi ki, bilmir hansı usta tikib; çünki bu otaqları onun atası tikdirib və bilmir hansı ustaya tikdirib.

Usta Zeynal börkünü başından götürüb içindən çirkli araxçını çıxardı, qoydu keçəl başına, börkünü qoydu aqoşkanın içinə və Muğdusi Akopdan soruşdu:

Xozeyin, Urusetdən gələn oğlan neçə yaşında olar? Muğdusi Akop cavab verdi ki, Urusetdən gələn oğlan iyirmi dörd yaşındadır və Usta Zeynaldan təvəqqə elədi ki, bir az əcələ etsin.

Xozeyin heç narahat olma, niyə ürəyini sıxırsan? Mən ölü də olsam, günortaya kimi qurtarram.

Sonra Usta Zeynal bir qədər fikirləşib üzünü tutdu Qurbana:

Qurban, bir şey yadıma düşdü, tez dur ayağa. Dur, oturma. Get, bizdə saxsı ləyən var, küpə var, onları və bir parç da götür gəl.

Qurban «ya allah» deyib durdu ayağa və ətəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geydi və yavaş-yavaş üz qoydu getməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynala dedi ki:

Bu şeylərin cəmisini burda var. Daha nə lazım zəhmət çəkmək və vaxtı itirmək?

Usta Zeynal əvvəl bilmədi ki, nə cavab versin və əlindəki papirosu aqoşkanın küncünə basıb keçirdib dedi:

Xozeyin, heç eybi yoxdu, nə eybi var? Bu saat Qurban şeyləri gətirər? Nə eybi var?

Bu sözləri deyəndən sonra Usta Zeynal aqoşkanın içinə əyilib, başladı diqqətlə həyətdə baxmağa və Muğdusidən soruşdu:

Xozeyin, həyətdə axar su var?

Muğdusi Akop cavab verdi ki:

Haman görükən arxın suyu həmişə axır. Usta Zeynal «çox əcəb» deyib başladı şalını açmağa. Muğdusi Akop çıxdı getdi arvadının yanına. Arvadı bundan soruşdu ki:

Ustalar nə işdəirlər? Muğdusi Akop cavab verdi ki,

ustalardan gözü su içmir; çünki çox yavaş tərpeşirlər.

Saat yarımından sonra Qurban gəldi; küpəni, ləyəni, parçı və bir lüləyin gətirdi. Usta Zeynal başladı şalını açmağa və Qurbana dedi ki, durmasın, tez su gətirsin və gəc qayırsın. Qurban çıxdı balkona və küpəni götürüb yendi həyəətə, arxdan küpəni doldurub gətirdi, ləyəne su tökdü və gəcdən ovuclayıb, başladı ləyəne tökməyə. Usta Zeynal arxalığını çıxarıb bükdü qoydu aqoşkanın içinə, çıxdı balkona, xurcundan malını çıxarıb gətirdi otağa və «Ya Əli» deyib nərdivanla çıxdı taxtanın üstünə. Qurban gəci qarışdırıb çıxdı nərdivanın dördüncü pilləsinə və ləyəni taxtanın üstünə qoyub yendi aşağı. Usta Zeynal «Bismillah» deyib, sol əlilə gəci götürüb qoydu malanın üstünə və səqfə vurub başladı suvamağı.

Muğdusi Akop gördü ki, iş başladı, bir qədər rahat oldu. Hətta övrəti şadlığından Usta Zeynala çay təklif etdi. Usta Zeynal çay barəsində razılıq edib ancaq təvəqqə elədi ki, zəhmət çəkib ona bir papiros, bir spıçka versinlər; çünki Qurbanın əlləri gəcli idi. Muğdusi Akop papirosu və spıçkanı uzatdı Usta Zeynala. Usta papirosu damağına salıb, başladı işini və dedi:

Xozeyin, oğlun neçə il dər oxuyub?

Muğdusi cavab verdi:

On dörd il oxuyub.

Maşallah, maşallah. Elədə, xozeyin, gərək çox kitab oxumuş ola.

Nə söz, çox oxuyub.

Maşallah, maşallah. Elədə, xozeyin, gərək xətti də yaxşı ola.

Muğdusi Akop soruşdu:

Necə xətti?

Yeni yazmağı, qələmi.

Söz yox, yaxşıdı.

Usta Zeynal, malanı qoydu taxtanın üstünə və keçmiş papirosunu yandıraraq çömbəldi taxtanın üstündə və başladı:

Xozeyin, nə qədər yaxçı olsa, mən and içə bilərəm ki, bizim oxuyanların xətti kimi ola bilməz. And olsun hər ikimizi yaradana, vətəndə mənim qardaşımın bir oğlu var, olar 13 14 yaşında. Yeni deyəsən çox da dər oxuyub? Xeyr. Əvvəl-axır yeddi-səkkiz il məscidə gedib, «Gülüstən»in ancaq ikinci babına kimi mətnini oxuyub. Amma di gəl xəttinə, allah bağışlasın, allah öz cəlalı xatirinə sənə də övladının dağını sənə göstərməsin, yazıqsan.

Muğdusi Akop dinmədi ki, Usta Zeynal söhbəti müxtəsər etsin və işinə məşğul olsun.

Qurban bildi ki, ləyəndəki gəc quruyub, zay olub, nərdivana qalxıb, ləyəni yendirib başladı gəci qaşayıb yerə tökməyə və təzə gəc qayıb qalxdı nərdivana. Usta Zeynal papirosun başını gəcə basıb, cızıltı ilə keçirdi və başladı suvamağı və bu söhbəti:

Xozeyin, niyə sizin padşahuuz yoxdu?

Muğdusi Akop cavab vermədi və otaqdan çıxdı. Yarım saatdan sonra Muğdusi Akop ustaların yanına gəlib gördü ki, Usta Zeynal yenib aşağı. Qurban parçla su tökür, usta əllərini yuyur ləyənin içinə. Muğdusi Usta Zeynaldan soruşdu ki, niyə bəs işləmir? Usta cavab verdi ki, günorta namazının vaxtı keçir; bu saat gedib, namaz qılıb, gəlib işləyəcək.

Saat yarımından sonra Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə və Qurban başladı gəc qayımağı. Muğdusi gördü ki, ustalar işləməyi başladılar, bunların yanına gəlməyib, oturdu qabaq otaqda ki, bəlkə Usta Zeynal söhbətə məşğul olmayıb şirin işləsin. Muğdusi qəzetin vərəqini götürüb, dəmir yolun bu tərəfə hərəkət etməyinin hesabını öyrənirdi ki, görsün oğlu hansı qatarla çıxa bilər və vətənə nə vaxt gələ bilər.

Qurban, gəc qayır... Usta Zeynalın səsi gəldi.

Muğdusi belə hesab edirdi: dəmir yol qatarı Tiflisdən əgər sübh saat beşdə çıxmış olsa, axşam yetişər «Almalı» mənzilinə.

Qurban, təqlidin kimədir? Usta Zeynalın səsi gəldi?

Qurbandan cavab çıxmıdı. Muğdusi hesab edir: sabah axşam yol qatarı yetişər «Qurdlar» mənzilinə. Bu hesabla sabah yox, biri gün saat doqquzda gələn maşınla gözləmək olar.

Usta Zeynal belə söhbət edirdi:

Sizin vilayətin müsəlmanları əgər müsəlmana bir tük qədəri oxşuyurlarsa, mənim atama lənət! Görürsən sizin o binamus Ağa Sadıq? Keçən həftə olarda işləyirdim. Məlunun dövləti həddən aşıb. Deyirəm, Ağa Sadıq, qardaş, bu dövləti nədən ötrü cəm edibsən? Niyə bir Kərbəla ziyarətinə getmirsən? Həyasız oğlu, həyasız on iki imama and içir ki, mümkün eliyə bilmirəm. Niyə mümkün eliyə bilmirsən, ey ləvənd? Niyə bəs imarət qayımağı mümkün eliyirsən? Niyə bəs at saxlamağı, mahut çuxa geyməyi, üç arvad almağı mümkün eliyirsən? Daha sənə ermənindən nəyin artıqdır? Qərək, Qurban, sizin vilayətin müsəlmanları çox biqeyrətdirlər. Gəc ver!..

Qurban pillələri çıxa-çıxa başladı:

Usta, allah atana rəhmət eləsin. Ağa Sadıqın heç taxsırı yoxdur. Ağa Sadıq neyləsin? İmam özü gərək adamı istəyə; əgər imam istəməsə, nə cür ziyarətə getmək olar?

Usta Zeynal hirsli kimi ucadan söylədi:

A kişi, get işinə sən allah, axmaq-axmaq danışma! Necə gərək, imam istiyə? Əgər adamda imam məhəbbəti olmasa, dəxi imamım nə vecinə o cür məlunu istəsin. İmama çox lazımdır ki, Ağa Sadıq kimi axmaqlar onun ziyarətinə getdi, ya yox?

Qurban gəc ləyənini yuxarı qalxıza-qalxıza başladı:

Usta, hər nə deyirsən de, amma adamı istəməyincə ziyarətə getmək olmaz.

Usta Zeynal acıqlı baxdı Qurbanın üzünə, taxtanın üstündə çömbəlib başladı papirosunu yandırmağa və əl-qolunu ata-ata dedi:

Bax, məni görürsən, bir kəsib bənnələrin biriyəm. Bir mala və bir xurcundan savayı özgə bir mal-dövlətim yoxdu; çünki əvvəldən mən dünya malı fikrində olmamışam. Çünki dünya malı dünyada qalacaq. Allah-təala özü qurani-məcidində buyurub: «Cahan, ey bəradər, nəmanəd bə-kəs». Allah sən də ölənərinə rəhmət eləsin, rəhmətlik atam zənganlı Hacı Heydər, Zənganda mötəbər adamların biri idi və özünə görə yaxşı dövlət qazanmışdı. Elə ki, atam vəfat etdi, onda mən on iki yaşında idim. Məni istədilər evləndirsinlər. Hamıdan artıq bu fikirdə əmim Kərbəlayı Qulaməli idi ki, qızını versin mənə. Qızı da hələ bir az uşaq idi. Gəl ləyəni götür, gəc qayır... Qızı olardı altı-yeddi yaşda; mən dedim ki, əgər məni dar ağacından assanız da, çəhardəh məsumu ziyarət etməyincə evlənmənəm; çünki qız da hələ bir az uşaq idi. Hərçənd əmimin ziyarətə getməyimə bir sözü yox idi; amma mən görürdüm ki, əmimin xahişi əvvəl məni evləndirmək, sonra ziyarətə yollamaqdır. Dedim vallahı və billahı istəyirsiniz məni öldürün, istəyirsiniz ac qoyun, ancaq gedəcəyəm.

Muğdusi Akop girdi içəri və gördü ki, Usta Zeynal taxtanın üstündə çömbəlib söhbət edir. Muğdusi qaş-qabaqlı başını qalxızdı Usta Zeynala tərəf və hər iki əlini yuxarı tutub dedi:

Usta Zeynal, sən allah, işinlə məşğul ol, bəlkə sabah axşama kimi qurtarasan. Yoxsa sabah qurtarmasan, gərək işi yarımçıq qoyaq, çünki biri gün tezdən qonaqlar gələcək.

Usta Zeynal durdu ayağa və malanı götürüb, əlini vurdu bərkimiş gəcə və Qurbana dedi:

Qurban, gəc qayır.

Və sonra üzünü çöndərdi Muğdusi Akopa:

Ay xozeyin, axı mən başıma nə daş salım? Bu cür axmaqlar adamı dəli-divanə eləyir. Qoyurlar ki, adam başını salıb aşağı, işinə məşğul olsun?

Muğdusi Akop qaş-qabaqlı üzünü tutdu Usta Zeynala:

Ay rəhmətlik oğlanları, axı siz bura işləməyə gəlibsiniz, ya davaya? Bəs siz dava eliyəcəksiniz, işi kim görəcək?

Usta Zeynal Muğdusiyə tərəf çönüb əlindəki malanı iki dəfə öz döşünə vurub dedi:

İşi mən görəcəyəm, mən! Ürəyivi niyə sıxırsan, xozeyin? Canın sağ olsun. Bu nə işdi ki, mən sabaha qurtara bilməyim? Mən ölməmişəm ki, sən işin yarımçıq qalsın. Əgər mən sən işini sabah qurtarmasam, mən səndən bir qəpik də istəmərəm.

Yaxşı, Usta Zeynal, tutaq ki, sən məndən bir qəpik istəmədin; bəs mənim xeyrim nədi ki, iş yarımçıq qalsın və qonaqlar gəlib evi bu şəkildə görsünlər?

Hec ürəyivi sıxma, xozeyin. Allah kərimdi. Ümidivü bir allaha bağlaxı, yeri-göyü yox yerdən xəlq edibdi. Ürəyivi niyə sıxırsan? Əgər allahın iltifatı olsa, belə iş olmasın ki, on beş belə iş olsun, bir dəqiqədə qurtarım; əgər olmasa, dəxi mənim günahım nədi?.. Qurban, gəc ver.

Axşama bir saat qalırdı, ustalar əllərini yuyub işdən çıxdılar. Səqfin altı hissədən ancaq bir hissəsi qayrılmışdı. Ustalar gedəndə Muğdusi Akop onlardan ancaq bunu təvəqqə elədi ki, səhər işə tez gəlsinlər. Usta Zeynalın Muğdusiyə verdiyi cavab bu oldu:

Ürəyivi sıxma, xozeyin, allah kərimdi.

Sübh təzə işıqlanırdı. Usta Zeynal və Qurban üz qoydular Muğdusi Akopun evinə işləməyə və Usta Zeynal şeyirdinə bu sözləri deyirdi:

Qurban, mən qəsdən səni bu tezlikdə çağırıdım. Qardaş, bir az tez gedək, o kişinin işini qurtaraq; çünki işdi, əgər qurtarmasaq, xəcalətlik çəkərik. Əvvələn budur ki, kişinin oğlu gəlir, qonağı-zadı olacaq; ikinci budur ki, axı, söz vermişik; kişi odur ki, verdiyi sözə əməl eləsin. Və bir də Hacı Rəsuldan da ayıbdı, o kişi də vilayətdə özünə görə bir adamdı.

Qurban bir söz söyləmədi və bir qədər keçəndən sonra soruşdu:

Yaxşı, usta, indi sən bu işi podrata götürmüşsən ki, bu gün axşama kimi qurtarasan. İndi belə tutaq ki, qurtarmadın, bəs necə olacaq? Puldan yana erməni bizi incitməyə?

A kişi, sən həzrət Abbas, boş-boş danışma! Elə söz danışırısan ki, pişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Kişi, necə qurtarmasan? O nə işdi ki, qurtarmayım?

Axı, ay usta, mən demirəm ki, qurtarmayacaqsan; ancaq deyirəm ki, qurtarmasan?

A kişi, sən İmam Hüseyin, özünü dəsgaha qoyma.

Ustalar yetişdilər Muğdusi Akopun evinə və yarım saatdan sonra Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə. Qurban başladı gəc qayıрмаğı və söhbəti.

Usta, bizim xozeyin yaxşı adama oxşayur.

Usta Zeynal gəci ləyəndə sağ əli ilə götürüb cavab verdi:

Yaxşı adam olmağına yaxşı adamdı, allah dinə gətirsin; amma nə fayda?!

Usta, mən bir şeyə mat qalırım. Yaxçı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmüllər? Bunlar niyə bəs dönüb musurman olurlar?

Usta Zeynal gəci mala ilə səqfə vurub dedi:

Qurban, bu işlərin hamısı sirrdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı allah yanındadır; çünki belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb olub müsəlman oldu, onda cəhənnəmi allah kimdən ötrü xəlq edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var; yoxsa ermənilər çox yaxçı bilirlər ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxçıdır. Xüdayi-əzz və cəll...

Usta, sözünü də kəsirəm, hələ deyək ki, musurman olmasınlar. Mən bilmirəm bunlar hələ donuz ətindən irgənmirlər.

Usta Zeynal malanı qoydu taxtanın üstünə; çubuğu götürüb başladı doldurmağa və alçaq səslə dedi:

Mən deyirəm ki, ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində bir ləzzət yoxdu; amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər... Neyləsinlər yazıqlar? Adamın adam xörəyi olar, heyvanın da heyvan xörəyi. Və bir də bunlar hamısı allahdandır. Gəl ləyəni götür, gəc qayır.

Qurban çıxdı nərdivana və başladı:

Bəli, qıl körpüdən keçəndədi tamaşa!..

Usta Zeynal çubuğunu tüstüləyib başladı:

Qurban, bilirsən nə var? İşin əsli, haqq yolu tanımaqdadır; insan ki, haqq yolu tapdı, insan ki, xüdayi-taalanın...

Muğdusi Akop içəri girib, dinməz-söyləməz baxdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü Muğdusiyə tutub soruşdu:

Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görürsünüz ki, yeyirsiniz?

Muğdusi Akop hirslənib, iki əlini yuxarı qalxızılıb qayımdan dedi:

A kişi, bir mənə de görüm, sən bura mollalığa ki, gəlməmişən?

Xozeyin, qadan alım, ta niyə hirslənirsən? Bir sözdü ağzıma gəldi soruşdum. Qurban, gəc qayır!

Muğdusi dinmədi. Usta Zeynal çubuğu taxtanın üstə qoyub, götürdü malanı və başladı işləməyə.

Muğdusi əvvəl istədi ki, işi yarımçıq qoyub, ustaların hesabını kəsib, rədd etsin; amma övrəti razı olmadı və dedi ki:

Daha bundan sonra haradan özgə usta tapıb səqfi axşama kimi qurtara biləcək. Daha işi natamam qoymaq olmaz. Ya lazım idi təmirə heç başlamamaq; indi ki, başlanıb, qurtarmaq lazımdır.

Ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, Muğdusi Akop gedib hacı Rəsula əhvalatı söyləsin ki, hacı Rəsul ya özü gəlsin və ya bir adam göndərsin Usta Zeynalın yanına və təkid etsin ki, şərt olunan haqqından bir manat da artıq alıb, Usta Zeynal axşama kimi əlbəttə işini tamam etsin.

Muğdusi Akop getdi hacı Rəsulun yanına və dərdi-dilini ona söylədi. Hacı Rəsul zahirən Usta Zeynalın rəftarından nəhayət dərəcədə narazı qalıb oğluna dedi ki, durmayıb getsin və flan-flan şüdəyə desin ki: «Əgər bu axşama kimi işini tamam etməsə, nə onun haqqı yetişəcək və nə də daha bundan sonra onu bir özgəsinə tərif edəcək». Hacı oğlu yarım saatdan sonra qayıdıb gəldi və cavab gətirdi ki, Usta Zeynal atasının qəbrinə and içib ki, hacı ağa heç ürəyini sıxmasın; əgər allahın iltimatı olsa, bu gün axşama kimi səqfi tamam edəcək və əgər etməsə, bir qəpik də haqq istəməyəcək.

Muğdusi Akop bu sözlərin qabağında daha bir söz söyləmədən və başanı aşağı əyib, istədi dükandan çıxıb gedə. Hacı Rəsul Muğdusini çağıraraq ona bu sözləri dedi:

Hara gedirsən, Muğdusi kirvə? Gəl bir az söhbət elə görək nə var, nə yox? Davadan-zaddan nə danışırlar?

Muğdusi dükanın qapısında durub, bir cavab vermədi və saati çıxardıb və cibinə qoyub dedi:

Hacı, gərək gedəm bazara, bir az işim var, evə də gərək gedəm, görüm ustalar nə qayırlar.

A kişi, sən məssəbin, boşla qoysun getsin. Muğdusi kirvə, görükür ki, mənim sözlərimi zarafat eyləyirsən. Mən ki, Usta Zeynala sifariş elədim, o ki, mənə söz verdi, eliyə bilməz sözünə əməl eləməsin. Lap arxayın ol və gəl otur, bir az söhbət eliyək.

Doğrusu, hacı, mənim ustalardan gözüm su içmir, qorxuram işi yarımçıq qoyalar.

Ay Muğdusi, sən dinin, boş-boş danışma, gəl otur görək.

Hacı Rəsulun oğlu, Muğdusi Akopa bir stul təklif etdi. Muğdusi oturdu və Hacı Rəsul genə başladı and içib Muğdusi inandırmağa ki, Usta Zeynal sözünün üstündə möhkəm adamdır; Usta Zeynalı o

çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, artıq dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıbdır.

Usta Zeynal haman vaxt Qurbanla belə söhbət edirdi:

Qurban, görürsən bu erməni millətini. İstəyirsən yüz min dəfə imama, peyğəmbərə and iç, qəsəm elə, heç vaxt sənin sözüne inanmayacaq. De ki, ay kafir oğlu kafir, burda nə bir o qədər iş var ki, sən mənim sözümə inanmayıb, Hacı Rəsulu iltimasçı salırsan? Gəl, ləyəni götür, gəc qayır!

Qurban nərdivana qalxa-qalxa başladı:

Usta, birisi allahı dandı, laməzhəb oldu, heç bir şeyə qayıllığı olmadı, çətindi onu inandırmaq.

Qurban küpəni götürdü ki, ləyəne su töküüb gəc qayırsın və gördü ki, küpənin suyu qurtarıb və bir az diqqət edəndən sonra gördü ki, su axıb tökülüb yerə. Küpənin o tərəfinə-bu tərəfinə diqqətdə baxıb gördü: küpə bir tərəfdən çatlayıb. Qurban üzünü Usta Zeynalı tutub soruşdu:

Usta, küpəniz irəlidən çatdaq idi, ya təzəlikdə sınıb?

Usta Zeynal cavab verdi:

Yox, bizim küpə sınıq deyil, yoxsa sən sındırmısan?

Usta Zeynal başladı aşağı yenməyə və küpəni əlinə götürüb üzünü tutdu Qurbana:

Qurban, bu küpə bizim deyil, bizimki köhnədi və bir az bundan yekədi.

Qurban bir az fikir edib çıxdı balkona və əlində bir küpə gətirdi. Usta Zeynal haman küpəni Qurbanın əlindən alıb, mat-mat baxdı Qurbanın üzünə və dərin ah çəkib dedi:

Qurban, allah sənə lənət eləsin!

Bu sözləri deyib, Usta Zeynal genə mat-mat baxdı Qurbanın üzünə. Qurban da habelə dinməz-söyləməz baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal bir ah çəkib dedi:

Qurban, allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya-aləmi murdar elədin. Allah sənə lənət eləsin!

Qurban dinməyib mat-mat baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü turşudub iki dəfə yerə, bir dəfə Qurbanın üzünə və həyəətə çıxıb getdi oturdu arxın kənarında və başladı əllərini yumağı və sonra otağa gəlib Qurbana dedi ki, şeyləri yığıdırsın. Və acoşkanın içindən paltarını götürüb, genə Qurbanın üzünə bir dəfə tükürdü və üz qoydu çıxıb getməyə. Qurban da kor-peşman başını saldı aşağı və xurcunu götürüb, düşdü ustanın dalına. Muğdusunin

arvadı elə bildi ki, ustalar çörəyə çıxırlar.

Haman dəqiqə Hacı Rəsul dükanda Muğdusi ilə söhbət edirdi və Muğdusini inandırırırdı ki, Usta Zeynalı o çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb.

* * *

Bu gün axşama kimi Muğdusi Akop, övrəti və kiçik oğlu otaqda nərdivanları, taxtaları və gəci eşiyə daşayıb, otağı təmizləməyə məşğul oldular. Muğdusi hərdən bir yarımçıq səqfə baxıb Usta Zeynalı yad edirdi.

Bu gün axşama kimi Usta Zeynalın arvadı ərinin paltarlarını yuyub qurutmağa məşğul oldu. Usta Zeynal çılpaq oturmuşdu evində və gözləyirdi ki, paltarları quruyandan sonra getsin hamama və təmizlənsin.

Sübh saat doqquzda dəmir yol ilə Muğdusi Akopun oğlu gəldi vətənə.

İyul, 1905-ci il, Tiflis.

ÖLÜLƏR

Dörd məclis və beş pərdəli komediya

MƏCLİSLƏRİN ƏHALİSİ

<i>Şeyx Nəsrullah</i>	45 yaşında.
<i>Şeyx Əhməd</i>	onun şagirdi, 40 yaşında.
<i>Hacı Həsən</i>	şəhərdə mötəbər bir hacı,
<i>50 yaşında.</i>	
<i>Kərbəlayı Fatma xanım</i>	onun övrəti, 40 yaşında.
<i>İsgəndər</i>	onun oğlu, 22 yaşında.
<i>Cəlal</i>	onun kiçik oğlu, 10 yaşında.
<i>Nazlı</i>	onun qızı, 12 yaşında.
<i>Zeynəb</i>	Hacı Həsənin qaravaşı, 20 yaşında.
<i>Əli</i>	Hacı Həsənin nökrəri, 18 yaşında.
<i>Hacı Baxşəli</i>	45 yaşında.
<i>Hacı Kərim</i>	50 yaşında.
<i>Hacı Kazım</i>	50 yaşında.
<i>Məşədi Oruc</i>	35 yaşında.
<i>Məşədi Orucun anası</i>	50 yaşında.
<i>Mir Bağır ağa</i>	35 yaşında.
<i>Heydər ağa</i>	teleqrafçı, 45 yaşında.
<i>Əlibəy</i>	dilmanc, 30 yaşında.
<i>Dörd nəfər qız</i>	Şeyx Nəsrullahın övrətləri: hər biri 13-14 yaşında.

Azarlular, arvadlar, müsafirlər, camaat.

*Əhvalat vaqə olur İrəvan şəhərlərinin birində,
iyirmi il bundan irəli.*

BİRİNCİ MƏCLİS

*Hacı Həsənin evi. İsgəndərin otağı, güncdə dəmir kravat,
qabağında köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki
köhnə stul. Cəlal və müəllim diz üstə qabaq-qabağa oturub dərs
oxuyurlar.*

Cəlal (qabağında kitab, duruxa-duruxa oxuyur). Mara çe töhfə adərdi.

Müəllim (ucadan). Avərdi!

Cəlal. Avərdi. Küft. Bəxatir. Bəxatir daştəm ki, çün bədər xət...

Müəllim (ucadan). Bədirəxt!

Cəlal. Bədirəxt gül rəsmi daməni, daməni pər günəm...

Müəllim (ucadan). Pür günəm.

Cəlal. Pür künəm hədiyeyi əshabra, əshabra çün rəsidedəm buy güləm çəndan məst kərd ki, damənəm, damənəm öz dəst bərfət.

Müəllim (ucadan). Berəft!

Cəlal. Əz dəst berəft, ey mürği səhər, eşqi zipərvanə, zipərvanə...

Bir kişi (Məşədi paltarında tələsik girir içəri və tövşüyə-tövşüyə ucadan). Hacı Həsən əmi evdə?..

Cəlal (kişiyə). Ağam gedib bazara.

Kişi çıxıb gedir. Müəllim təəccüb ilə baxır onun dalınca.

Cəlal (yenə oxuyur). Zipərvanə beyamuz, beyamuz... kanə... suxtəra...

Müəllim (ucadan). Düz oxu, kon suxtəra... şeri qələt oxumazlar.

Cəlal. Kon suxtəra can şüd, can şüd avaz nəyaməd...

*İsgəndərin səsi gəlir: «Mars, Mars! Mars!» deyib iti çağırma-
çağıra girir içəri.*

Cəlal (oxuyur). Kon suxtəra, kon suxtəra... (İsgəndərə) Dadaş, çıx get, qoy dərsimi oxuyum.

*İsgəndər itin qulaqlarından yapışib, istəyir çəkə içəri. İt
dartınıb gəlmir.*

Cəlal (İsgəndərə). Sən allah, dadaş, iti çağırma içəri; qoy dərşimi oxuyum.

İsgəndər itdən əl çəkib, çox həvəsli və kefli, şlyapasını kravatın üstünə çırpıb, başlayır papiros eşməyə.

Müəllim (İsgəndərə). Xudahafiz, İsgəndər bəy. Yaxşı oldu təşrif gətirdiniz. Təvəqqe eləyirəm mirzə Cəlala nəsihət eləyəsiniz ki, dərşlərinə can yandırın.

İsgəndər (oturur kravatın üstündə). Baş üstə, baş üstə, nəsihət elərəm. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan kimdi? Odu, allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri girmədi. Xa... xa... xa... (qah-qah çəkib gülür).

Müəllim. Yox, elə buyurma. Mirzə Cəlal ağıllı oğlandı; Mirzə Cəlal sənə sözünə baxar; ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən onun yolunda çəkirəm, atası çəkmir, gərək bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar. Məgər mirzə Cəlal görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə qədr-qiyəti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İsgəndər (ucadan qah-qah çəkib gülür). Məgər mirzə Cəlal görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz. Xa... xa... xa... hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu. Xa... xa... xa... İnsan ona deyərlər ki, nə elmi ola, nə hörməti ola. Xa... xa... xa...

Müəllim (Cəlala). Yox-yox, İsgəndər bəy zərafət eləyir; əlbəttə, zərafət eləyir.

Cəlal (müəllimə). Mirzə, vallah dadaşım genə keflidi.

İsgəndər (tez durub gəlir Cəlalın yanına). Mən? Mən? Mən kefliyəm? (Ağzını Cəlalın ağzına tutub, «hu, hu, hu» eləyir). Hanı? Mən kefliyəm?

Cəlal (başını kənara çəkib üzünü turşudur). Vallah, dadaş genə çaxır içmişən.

İsgəndər (gülə-gülə ucadan) Vallah, yalan deyirsən! Çaxır içməmişəm, araq içmişəm! Gördün yalan deyirsən. Xa... xa... xa...

Müəllim (ayağa durub, Cəlala). Çünki bu gün dərşini yaxşı bilmirsən, dəxi mən də sənə təzə dərş vermərəm. Haman dərşi sabah soruşacağam.

Bir kişi (Məşədi paltarında qapıdan tələsik girib, tövşüyə-tövşüyə ucadan). Hacı əmi evdə?

Cəlal (kişiyə). Evdə deyil.

Kişi gedir. Həyatda it hürür kişinin üstünə.

İsgəndər (qapıya tərəf gedib). Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut! (İti muşqurur).

Cəlal (İsgəndərə). Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəm ki, dadaşım iti küşkürürdü adamların üstünə.

İsgəndər (bir qədər Cəlala baxandan sonra). Mən də deyəcəm ki, Cəlal dərşini bilmirdi. Xa... xa... xa! (Gülüb qurtarandan sonra bir az baxıb, gəlir Cəlalın yanına). Yox, yox, demənəm, demənəm. Sən bilirsən ki, mən sənə çox istəyirəm (üzünü əlləyir). Amma dadaşının sözüne baxmamaqda bir az yaxşı eləmirsən. İndi, məsələn bu kitabı qoyubsan qabağına, oxuyursan (Kitabı götürür əlinə). İndi yəqin ki, ağam bu kitabı üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya bir manat verib, alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma o pulları aparıb Karapetə versəydin, sənə iki şüşə Smirnov arağı verərdi. Sən də gətirib verərdin İsgəndər dadaşına. Mən qoyardım cibimə. Birini səhərdən içərdim axşama kimi sənə sağlığına, birini də axşamdan içərdim səhərə kimi mirzənin sağlığına. Siz sağ olardınız, mən də kef elərdim (müəllimə tərəf). Mən ölüm, mirzə, doğru demirəmmi? Xa... xa... xa!..

Müəllim. Bağışlayın, İsgəndər bəy, hərçənd bəndənin tərəfindən küstaxlıqdır sizə nəsihət eləmək, amma uşaq tayfasına o cür sözləri deməyiniz bir az bicaqdır. Siz qardaşınıza deməkdən ki, səy elə, elm dalınca get, başlayırsınız ona lazım olmayan nəsihətləri eləməyə.

Cəlal istəyir kitabı onun əlindən ala, o da vermir.

İsgəndər. Xa... xa... xa!.. (Cəlala). Elm dalınca get. Xa... xa... xa!.. Elm dalınca get. Yavaş, yavaş, qulaq as, gör nə deyirəm.

Bir Məşədi (tövşüyə-tövşüyə içəri girib, ucadan). Hacı Həsən əmi evdə?

İsgəndər. Evdədi, evdədi.

Cəlal (Məşədiyə). Dadaşım yalan deyir, ağam gedib bazara.

Müəllim(Məşədiyə). Nə var, nə xəbərdi?

Məşədi dinməyib gedir.

İsgəndər(əlində kitab, qaçır Məşədinin dalınca). A kişi, getmə, hacı evdədi, getmə. Mars, Mars, Mars! Küş, küş, küş! Qoyma getdi.

Fut, fut, fut! Aha, aha, fut! Küş, küş, küş! (Ayaqlarını yerə döyür).
Müəllim (istəyir çıxıb gedə). Hələ ki, xudahafiz (Çıxıb gedir).
İsgəndər (gülə-gülə müəllimin dalınca). Mirzə, getmə! Mən ölüm
getmə, gəl Cəlala elm öyrət. Oxusun alim olsun.
Cəlal (İsgəndərə yavıq gəlib). Dadaş, ver kitabımı.
İsgəndər (çox ucadan və hirsli). Cəhənnəm ol!

Cəlal qorxub qaçır eşiyə.

(İsgəndər bir az onun dalınca baxandan sonra, gedib oturur
kravatın üstündə və bir cibindən araş şüşəsini və o biri cibindən bir
balaca stəkan çıxarıb, başlayır töküüb içməyə, sonra kitabı açıb
baxır).

İsgəndər (kitabı). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az
oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni
oxumuşam (oxuyur). «Məlikra on nəsihət sudmənd aməd və əz səri-
xuni-u dər güzəşt»¹. Mənim də müəllimim mənə nəsihət elərdi ki,
bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dılğırınların heç
birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol. Hər kəsə rast gəlibsən,
elə bunu eşidirsən ki, elm oxu, alim ol. Amma mənə bir başa salan
yoxdur ki, axır, bu elm nə deməkdir? Elm ona deyərlər ki, indi
birisi bu şüşəni çəkə başına, hamısını içə, (içir). Pah! Puf! (üzünü
turşudur). Bax, elm buna deyərlər.

Cəlal (başını qapıdan uzadır içəri). Dadaş, vallah, ağam gələndə
deyəcəyəm.

İsgəndər (stəkanı və şüşəni qoyur cibinə). Cəlal, Cəlal, bura gəl,
gör sənə nə deyirəm.

Cəlal. Gəlmirəm, sən keflisən.

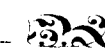
İsgəndər. Cəlal, bilirsən Sokrat nə deyirmiş?

Cəlal. Sokrat kimdi?

İsgəndər. Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox
çoxdanın adamı idi. Sokrat deyərmiş ki, «mən dərş oxumamış elə
xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan
sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm». Xa... xa... xa! Yəni araş
içməyi də bilmirəm! Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırısan,
deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac pirinə ki, sən
də mənə kimi dərş oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan
İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa... xa... xa!..

Nazlı (qapıda görsənir). Dadaş, sən Allah az iç bu zəhrimarı!

İsgəndər. Baş üstə, bax, mənə bu gözlərim üstə (əlini qoyur

gözünə).

Nazlı. Vallah, yalan deyirsən.

İsgəndər. Vallah, yalan demirəm. Nə qədər ki, sən burada
durubsan, bir tikə də içməyəm, amma doğrudan doğrusu elə ki
buradan gedibsən, içəcəyəm.

Nazlı (gəlib yapışır İsgəndərin əlindən). Mən də sənənin yanından
getməyəm.

İsgəndər (Nazlıyı qucaqlayır). Ey mənə gözəl bacım Nazlı.
Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bişirmək
dərş alırsan, amma mənə yanına gəlmirsən ki, gəzdiyim
şəhərlərdən sənə nəğil eləyim, görəsən dünyada nə var, nə yox! Bax,
həyətdə gün çıxıb; sən ki, o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır
onun işığı? Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb, amma nəyə
lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər? Sənənin burnu fırtıqlı balaca
qardaşların (Cəlal və Nazlı gülür) gedirlər arxların kənarında yonca
yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub, saqqız çeynəyirsən. Evdə bitli
bacılarının əl-ələ verib, atılıb-düşürsən və deyirsən: haquşka ha
haquşka! Bir yarım var haquşka, uzun ətək haquşka! Xa... xa... xa!..
(Cəlal və Nazlı gülürlər). Mənə istəkli bacım! Gəl yapışım əlindən,
baş alıb bu vilayətdən çıxıb, qoyub gedək. Dəm qənimətəst. Dəxi
niyə durubsan?

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq!

Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,

Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,

Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq!²

Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri. Nazlı və
Cəlal gedirlər.

İsgəndər. Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən (bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızıb).

Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər (təəccüblə başını atasına tərəf əyib). Necə?

Hacı Həsən. Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər (təəccüblə). Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən. Hacı Rüstəm əminin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər. O ki, Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən. Hə, hə... haman Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər. Yəni lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?
Hacı Həsən(hövsələsiz). Hə, hə, dirilib.

İsgəndər düzəlib, üzünü çöndərir kənara və içtəyir gülməyini saxlasın, amma tab gətirə bilməyib qah-qah çəkib gülür və qaçır eşiyə.

Hacı Həsən (təccüblə onun dalınca baxa, baxa). Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarımız! Yəqin ki, genə keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə allahı tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanlara məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərsə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağa! Yəni mən başı küllü bilirdim ki, axırı belə olacaq. Amma qoymurlar; vallah, billah bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşağa, öz bildiyini eləsin. Yapışırlar yaxamdan ki, hacı, uşağına yazığın gəlsin, Allaha şükür, məqdurun var, qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qulluq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silitçi olsun, nə bilim nə zəhrimar olsun. Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub, səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də götürümlər. Allah bəsin evini yıxsın.

Hacı Baxşəli (tövşüyə-tövşüyə girir içəri). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən(durur ayağa). Bəli, bəli, dirilib; hətta öz əliynən kağız da yızi. Məəttəl qalmışam.

Hacı Baxşəli. Allahın qüdrətindən heç bir şey uzaq deyil və bir də, ay hacı, ölü öz başına dirilməz ki? Əlbəttə, onu bir dirildən var.

Hacı Həsən. Yəni, ay hacı, bu bir qəribə iş deyil ki! Odu, keçən il Kabla Xəlilin arvadı, xəbər çıxdı ki, ölüb. Amma səhər dedilər ki, dirilib. İndi odura gəzir.

İsgəndər (qapıdan başını içəri uzadıb). Əlbəttə, axşam elə biliblər ki, arvad ölüb, amma sən demə diri imiş! Xa... xa... xa!..

Hacı Həsən (çox ucadan və hirsli İsgəndərə tərəf). Cəhənnəm ol!

Hacı Kərim (tövşüyə-tövşüyə girir içəri). Hacı, deyirlər kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən. Bəli, belədir, Hacı, əyləş. Hacı, əyləş.

Otururlar.

Hacı Kazım (tövşüyə-tövşüyə girir içəri). Hacı Həsən ağa, deyirlər Hacı Rüstəm dadaşın oğlu dirilib?

Hacı Həsən(durur ayağa). Bəli, hacı ağa, belədir, doğrudu.

Məşədi Oruc və onun dalınca bir dəstə adam tövşüyə-tövşüyə girirlər içəri.

Məşədi Oruc (bir əlində kağız, hər iki əlini göyə qalxızıb, Allahı çağırır). Bari pərvərdigara, sənə qüdrətini tərif eləməyə dilim laldır. Min şükürlər olsun kərəminə, ilahi!

Adamların bir parası qabağa yerişib, kağıza baxırlar və deyirlər.

Budurmu Kərbəlayı Fətullahın kağızı? Oxu görək nə yazıb?

Hacı Həsən (Məşədi Oruca). Məşədi Oruc, yaxşısı budur ki, kağızı oxuyasan, camaatın hamısı eşidə; çünki çox qəribə işdir; insan məəttəl qalır.

Məşədi Oruc (yenə hər iki əlini yuxarı qalxızıb, başlayır ağlamağa və gözünün yaşını arxalığının ətəyi ilə siləndən sonra başlayır kağızı oxumağa).

«Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə çatan kimi, qabaqca Hacı Həsən əmimə müjdə ver.

Hacı Həsən ağlayır.

Ondan sonra, hələ anam sağdır, get anamı bas bağına və deyinən: «Ay ana, yazıq ana, dəxi qüssə eləmə, oğlun Kərbəlayı Fətullah dirilib. Sonra mənim oğlum Məhəmmədhasəni al qucağına və deyinən: «Ey yazıq bala, ürəyini sıxma, sən dəxi yetim deyilsən, atan dirilib və bir neçə gündən sonra sənə Xorasandan qırmızı başlıq gətirəcək». Və ayıb olmasın Məhəmmədhasənin anası, əlbəttə indi gedib ərə və işdi, əgər getməmiş olsa, gəlin bacımı göndər, ona xəbər versin (ağlayır). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Ola bilər ki, mənim dirilmək xəbərim sənə və bir para qəlbiqara adamlara təccüblü görsənə. Min lənət olsun o kəslərə ki, xudavəndi-aləmin hikmətinə şəkk gətirirlər!

Adamlar hamı birdən: Lənət!

Məşədi Oruc (oxuyur). Qardaşım Məşədi Oruc! Mən və məndən savayı yüz on dörd nəfər qəbirdən ricət edib, dübarə bu dünyaya gələnlər, gərək bir həftə tamam ziyarətə məşğul olaq və inşallah bir həftədən sonra gələm vətənə. Ancaq indi müxtəsər surətdə bunu deyə bilərəm ki, Məşədi-müqəddəsdə bir abid peyda olub, bunun ismi-şərifli Şeyx Nəsrullahdır. Əyyadullah təala billüft!. Şeyx cənabları neçə illər ilə İsfahanda ülumi-xəfiyyəti təhsil edəndən sonra, təşrif gətiriblər Xorasana və burada neçə ay riyazəti-tam və mücahideyi-lakələmdən sonra, həmin elmin xəfayasının istinbatına və istixracına müttələ olub, axırda bu niyyətə düşüb ki, sübhənə və təalanın mərhəmətilə təsxiri-ərvahə iqdām eləsin. Ey mənim mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Macəranın təfsilini, inşallah, gələndə özüm dil-cavabı nağıl elərəm və sən eşidib mat və heyran qalarsan. Ancaq bunu bil və eşit ki, cəmədiyəl-axirin on səkkizinci günü, qəmər süfla aləminə yavuşlaşan saatda, şeyx cənabları Məşədi-müqəddəsdə qürəba qəbristanına əhli-qübar ziyarətinə gəlib, təsxirül-əmvat şəraitini əmələ gətirəndən sonra, əvvəl başlayıb bir dua oxumağa və sonra uca səslə deyib: Əzzəmtü əleyküm ya əhləl-qübur! Durun ayağa ey Allahın mömin bəndələri! Bu səsi eşitcək cəmi ölümlər Allahın qüdrətilə bir hərəkətə gəldilər.

Adamlar başlayır ağlamağa.

Dəxi nə deyim, ay qardaş? Gördüm başımın üstündə bir şəxs durub, uca qamətli, qırx yaşında, abidi-saleh və rəhmdil, siyəhçəşm və rəngi-ruyi-mübarəkəş bəsəbzə mail və ismi-mübarəkəş Şeyx Nəsrullah İsfəhani.

Hacıların biri deyir: Xudaya, şükür sən cəlahna!

Biri deyir: Bari pərvərdigara, rəhmin gəlsin yazıq bəndələrinə!

Hamı yenə ağlayır.

Məşədi Oruc (oxuyur). Ey mənim mömin qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağızı sənə yazmaqda məqsədim səni xəbərdar eləməkdir ki, fazili-bimisl və abidi-müqəddəs Şeyx Nəsrullah rəcəb ayının qürrəsində Məşədi-müqəddəsdən çıxacaq, Culfa yolu ilə Təbrizdən keçib, Nəcəfül-əşrəf şəhərinə azim olacaq. Şeyx cənablarının qəsdini bizim şəhərimizdə bir gün qalıb və əhli-qübur ziyarətinə müşərrəf olub, sonra yola düşüb getməkdir.

Adamlar ağlayır.

Bu kağız sənə yetişən kimi bu xəbəri vətən qardaşlarıma və xüsusən möhtərəm Hacı əmimə yetirəsən ki, ayın yeddisində, ya səkkizində şeyx cənablarının pişvazına çıxıb, o pak vücuda layiqincə ehtiram göstərsinlər ki, bəlkə ağanın fəzilətinin kəramət və mərhəmətindən mənim həmsəhərlilərim bibəhrə qalmasınlar. Vəssəlam. Kağıza qol qoyub əhli-vilayətifilan Məşədi Fətullah Hacı Rüstəm oğlu, fi-tarix 19 cəmədiyəl-axir, şəhri Məşədi-müqəddəs. (Hər iki əlini göyə qalxızıb ağlayır. Adamlar da habelə ağlayırlar) Xudaya, şükür!

Hacı Baxşəli (təəccüblə). Elədə şeyx cənabları bizim şəhərə də təşrif gətirəcək?

Hacı Həsən. Bəli, bəli. Kağızdan belə məlum olur ki, belə yazılıb. Adamlardan bir neçəsi gələcək; bizim şəhərə gələcək.

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, bizim şəhərə gələcək; yəni gəlib buradan Təbrizə gedəcək.

Hacı Kazım. Nə vaxt təşrif gətirəcək? A kişi, nə deyirsən?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belə yazılıb; rəcəb ayının yeddisində, ya səkkizində təşrif gətirəcək.

Hacı Kərim. A kişi, nə danışırısan? Yəni neçə gündən sonra bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Yəni iki-üç gündən sonra.

Adamların bir neçəsi. Yəni iki-üç gündən sonra şeyx cənabları bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belədir.

Adamlar hərəkətə gəlir, bir-birinə deyir: «Dəxi niyə durmuşuq!»

Bir az hamı baxır bir-birinin üzünə.

Hacı Həsən(üzünü hacılara tutub). Vallah, dünyanın işlərinə məəttəl qalmışam (bir az fikirdən sonra). Yəni həqiqətdə bu bir möcüzədir ki, insan öləndən sonra dirilə və bizim kimi ağıllı-başlı adam ola.

Hacı Baxşəli. Hacı Həsən ağa, sən elə sözləri gərək buyurmuyasan. Allahın hikmətinə əl aparmaq olmaz və bir də bu işlər gizlin bir iş ki, deyil: odur ki, kişi öz əli ilə kağız yazıb. Xeyr, Hacı ağa, sən o sözləri buyurma.

Bir neçə adam. Əlbəttə, əlbəttə, bunların hamısı hikmətdir. Bu işlər hamısı allah-taalanın yanındadır.

Hacı Həsən. Elədi dəxi niyə durmuşuq? Elədə indi şeyx cənabları yoldadır. Dəxi durmaq vaxtı deyil. Hacı Kazım, Hacı Kərim, Hacı Baxşəli, Məşədi Oruc, dəxi kim var, hamınıza deyirəm: durmayın, tədarük görün (ucadan). A gədə, Heydərelə, haradadır bizim gədələr?

Nökər Əli qapıda adamların dalında görsənir.

A gədə, ata arpa verin, yəhər-əsbabı sazlayın. Siz də, hacılar, məşədilər, hazırlaşın; durmaq vaxtı deyil. Gərək yol tədarükü görək. Gərək qabağa gedək.

Hacılar, adamlar hərəkətə gəlirlər. Adamların bir neçəsi çıxır və bir-birinə deyir: «Gedək atları hazırlayaq».

Hacı Həsən. A gədə, Heydər! Durma, tez evə xəbər elə ki, otaqlara fərş salsınlar, qonaq gələcək.

Adamların içindən nöqər Heydər çıxıb gedir.

Hacı Kazım(Hacı Həsənə). Hacı, qoy sizə zəhmət olmasın, şeyx cənablarının zəhmətini mən çəkim, qoy bizim qonağımız olsun; qorxuram sizə zəhmət ola.

Hacı Həsən. Yox-yox, Hacı Kazım, sən allah elə demə. Elə vücudun yolunda belə zəhmətlər xoşdur.

Hacı Baxşəli. Xeyr, Hacı Həsən ağa, qoy şeyx bizə qonaq olsun.

Hacı Kərim. Vallahı, razı olmanam, gərək şeyx cənablarının bəndəçiliyini özüm qəbul edəm. Vallah, olmaz.

Hacı Həsən (Hacı kərimə). Sənin başın üçün razı olmanam; çünki şeyx cənablarının boynumuzda haqqı çoxdur.

Hacı Kazım. Elədə, Hacı Həsən ağa, dəxi dayanmaq vaxtı deyil. Gedək hazır olaq. Hacılar, buyurun gedək, yol tədarükü görək.

Hamı «buyur-buyur» deyib çıxırlar. Otaqda bir Hacı Həsən qalır. Bu, tərəfdəki qapıdan Kərbəlayı Fatma xanım, başında çadra, qorxa-qorxa başını içəri uzadıb, sonra girir içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım (Hacı Həsənə). Ay Hacı, bu nə xəbərdir? Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib gəlir?

Hacı Həsən. Kabla Fatma, dəxi durmaq vaxtı deyil, ev-eşiyi

sazla. Dünya və aləm bir-birinə dəyib; Xorasanda hər nə qədər adam ölmüşdü, hamısı dirilib. Kərbəlayı Fətullah da dirilib; odur, bu gün-sabah gəlir. Onu dirildən şeyx də gəlir; özü də düşəcək bizdə. Di sənə deyirəm durma get, ev-eşiyi səliqəyə sal (ucadan və hirsli). Di sənə deyirəm durma! (İstəyir çıxıb getsin).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, Allah atana rəhmət eləsin, bir de görüm, bizim şəhərin ölülərini də dirildəcək?

Hacı Həsən(qapıda). Ay arvad, sən Allah, tez ol, durma! Bilmirəm dirildəcək, ya diriltməyəcək. O bağlıdır Allahın iltifatına. Mənim özümün də ağılım çaşıb; heç bilmirəm nə cür dirildəcək? Allahın iltifatı olsa, bu nə bir çətin işdir? (Çığırır). Arvad, sənə deyirəm durma get, tədarük gör! Mən gedirəm (çıxır).

Kərbəlayı Fatma xanım (hər iki əlini yuxarı qalxızıb ağlayır). Ey yeri-göyü yox yerdən yaradan Allah! Məni il yarımır ağlar qoyubsan, gülüzlü qızımı əlimdən alıbsan, mənim ciyərimə dağ basıbsan! Ay rəhim Allah, mənə də rəhmin gəlsin; mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah;.. (ağlayır, üzüqoylu döşənir yerə).

İsgəndər (içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir). Yazıq ana!

P ə r d ə

İKİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin qonaq otağı. Kərbəlayı Fatma xanım və qulluqçusu Zeynəb evi səliqəyə salırlar. Nazlı sevincək gəzir, oynayır, oxuyur.

Nazlı (sevincək anasına). Ana, başına dönüm, ana, o qadını alım, ana, deyirlər bu gələn qonağımız ölüləri dirildir. Qadını alım, ana, bir de görüm doğrudur, ya yox? (Anasını qucaqlayır).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, mən nə bilim? Mən də sənə kimi. Deyirlər Xorasanda on yüz adam dirilib. Kərbəlayı Fətullah əmoğlunu da dirildib. Hələ məni ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır, qoy işimi görüm. Ay qız, Zeynəb, tez ol yasdıqları gətir, bu tərəfdən qoy. Bu xalçanı bir az bu tərəfə çək. Tez ol! Bir az çəpik tərpeş!

Nazlı. Ana, vallah, bilmirəm ağlayım, ya gülüm. Vallah, gör fikrimə nə gəlir. Ana, ürəyimdə bir söz var, qoy deyim (anası dinmir). Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına

düşəcəyəm (ağlaya-ağlaya) mənim Sara bacımı da diriltsin.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, nə bilim (Yerə çöküb, üzünü çarqatının ucu ilə örtür və başlayır ağlamağa).

Zeynəb. Ay xanım, sən Allah, ürəyini sıxma, Allah-kərimdir (Kərbəlayı Fatma xanım gözlərini silib, üzünü açır). Ay xanım, sən Allah, o kişi necə adamdır ki, ölüləri dirildir? Yaxşı, bəlkə imamdı, seyiddi? Bay, Allah, kərəminə şükür. (Bir az dinməyib). Sən Allah, xanım, bircə bunu səndən soruşacaqdım ki, görəsən o kişi kəsiblərin da ölüsünü dirildir, ya bircə dövlətli adamlarınkini? Vallah, xanım, bu gün o qədər fikir eləmişəm, heç bilmirəm nə qayırıram. Doğrusu (ağlaya-ağlaya) bizim balaca oğlan bu gün yadımdan çıxmır. Elə deyəsən tıfil bu saat qabağında can verir. Yazıq uşaq öləndə gözlərini elə dirəmişdi üzümə ki, deyəsən məndən bir zad istəyir. (Ağlaya-ağlaya çarqatı ilə gözünün yaşını silir).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ah, vallah, heç özüm də bilmirəm. Allah rəhim Allahdı, əlbəttə bizə də yazığı gələr. Di durma, Zeynəb, get Əliyə de ki, su gətirsin. Sən də ocağın altına bax. (Zeynəb çıxır).

Nazlı. Ana, ana, vallah, ürəyim bir tikə olub. (Gülə-gülə). Bircə dəfə Sara bacımı görsəydim, ölməzdim. Ana, axı, sən bilirsən Sara bacımı nə qədər istəyirdim. Bircə ölməyəydim, o günü görəydim Sara bu qapıdan girir içəri. Belə atılıb onun boynunu qucaqlayaydım, deyərdim, ay torpaqların içində çürüyən bacı! Vallah, ana, istəyirəm dəli olam. Bilmirəm gülüm, ya ağlayım. Mən and içərəm Allaha, peyğəmbərə; nəzir eləyirəm ki, hər nəyim var, paylayım fəqir-füqərəyə, bax, paltarlarımı, qızıllarımı, bax, gedib hər nə var gətirəcəyəm. (İstəyir qaçıb gedə).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, hələ tələsmə. Qoy hələ görək. Gedib şey-şüyünü gətirib bura tökmə. Qonaqların gəlmək vaxtıdır. Get Zeynəbə de tez olsun gəlsin.

İsgəndər (oxuya-oxuya girir içəri). Hə... ana, kefin necədi?

Kərbəlayı Fatma xanım. Eh, zəhrimar olsun kefim! Sənin dərdin az qalib mənə çürütsün. Xalqın da uşaqları dərs oxuyublar. Odu, hamısı ağıllı-başlı adam olublar; hamısı ayıx-sayıx, ağılları başlarında. Hərəsi özünə görə bir qulluq sahibi olub. Amma sən gecə kefli, gündüz kefli... Vallah, el içində lap biabır olmuşuq. İçirsən o zəhrimarı, hər nə ağına gəlir, danışsın. Nə Allah tanıyırsan, nə böyük-küçük tanıyırsan. Hələ o nə sözdü dünən Nazlıya demisən? «Gəl yapışım əlindən gedək, gəzək». Yoxsa indi də bu qalib ki, qız uşaqları da oğlanlar kimi çıxıb çölü-bacanı gəzələr? Vallah, dünən bunu Cəlil mənə deyəndə az qaldım elə öz əlimlə bir qəbir qazam,

girəm içinə, yaxam qurtarsın.

İsgəndər (qah-qah çəkib, yapışır anasının çiyindənən). Daha bundan sonra ölsən də, yaxanı qurtara bilməyəcəksən. Odu, Şeyx Nəspullahdı-nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər. Xa... xa... xal.. Daha bundan sonra ölməknən də yaxanı qurtarmaz. Xa... xa... xal..

Zeynəb və Nazlı girirlər içəri. İsgəndər gedib oturur yasdıqların üstündə, Zeynəb istəyir qoymasın.

Zeynəb. Oturub yasdıqları əzmə! Səndən ötəri bunları bura qoymamışıq! Görmürsən ki, qonaq gəlir?

İsgəndər (Zeynəbə). Hey, Zeynəb, vallah, fəndini duymuşam! (Durur). Qonağın yolunda, bu qədər çalışırsan ki, ərin Kərbəlayı Novruzunu diriltsin? Vallahı, fəndini duymuşam. Xa... xa... xal..

Kərbəlayı Fatma xanım (İsgəndərə). Ay yazıq, ay başı daşlı! Sən nəyə inanırsan ki, buna da inanasan? Yaxşısı budu çıx get, qoy işimizi görək. Ay qız, Zeynəb, gəl bu xalçanın ucunu düzəlt.

Nazlı (İsgəndərə). Dadaş, sən Allah, barı bu gün özünü yaxşı saxla. Vallah, adam utanır, qonaq-zad gələcək.

Mir Bağır ağa (girib, başmaqlarını çıxardır). Salam əleyküm.

Nazlı üzünü örtüb, qaçıb gedir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Əleykəssəlam. Ağa, buyur əyləş.

Mir Bağır ağa oturur. İsgəndər qaçır Nazlının dalınca.

İsgəndər. Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəldi.

Kərbəlayı Fatma xanım (İsgəndərə acıqlı). Kəs səsini! Axmaq-axmaq danışma!

Mir bağır ağa başını salır aşağı.

İsgəndər (gəlib durur Mir Bağırın qabağında). Mən ölüm, əl ver! Lotusan hələ, əl ver! Vallah, ruhun var; düz doqquz yaşında; gərək bircə tikə artıq olmasın. Quzu əti, şax, tazə-tər, lətif, balaca. Ağzından süd qoxusu gəlir. Ləzzət, ləzzət! Vallah, ruhun var! Lotusan hələ, əl ver!

Mir Bağır (İsgəndərə). Ayıbdı, ayıbdı! Heç olmasa, anandan

həya elə, o sözləri danışma.

Kərbəlayı Fatma xanım. Onun həyası olsa, niyə o sözləri danışır?

İsgəndər (bir az durub, təəccüblü baxır özünə). Doğrudan, bəlkə məndə heç həya yoxdu. (İki əlini ciblərinə salır, bir şey axtaran kimi). Baxım görüm, bəlkə həya ciblərimdədi: yox, yoxdur. (Mir bağır ağaya). Ağ, mən ölüm, sən də bir ciblərinə bax, bəlkə ciblərimdə ola.

Mir Bağır ağa istəyir dursun ayağa.

Xa... xa... xa!.. Mən ölüm incimə! Lotusan hələ, incimə! Əyləş, əyləş. Bu saat gedib nişanlımı gətirəcəyəm yanına. (Çağırır) Nazlı, Nazlı! (Fatma xanım da durur ayağa).

Mir Bağır ağa (qeyzli çox ucadan). Kəs səsini, piyan! (istəyir getsin).

Kərbəlayı Fatma xanım. Buy, ay uşaq, başıma xeyr! Bu gədə lap dəli olub. (Ucadan) Adə, Əli, gəl bu səfəhi çıxar sal eşiyə! (Mir Bağır ağa çıxıb gedir).

Nazlı (girir içəri). Dadaş, vallah, lap biabır olduq. O nə sözlər di danışırıdın? Ayıb deyil?

İsgəndər (çirtiq çala-çala oxuyur və oynayır).

Bir qız sevmişəm doqquz yaşında...

Sürmə gözündə, rasix qaşında.

Ay can! Ay can! Ay can!

(Kərbəlayı Fatma xanım ikiəlli İsgəndərə boğma çıxardıb gedir).

Nazlı (ucadan). Dadaş, kəs səsini!

İsgəndər. Yaxşı bax! Bax, gör kimdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (gəlib durur qapıda). Ay balam, bəsdil! Utan, yorul! Axı bir özünə yazığın gəlsin. Axı bir həya elə. O sözləri ki, o kişiye dedin, necə utanmadın? Yazıq kişi xəcalətindən dayana bilmədi, durub getdi. Necə olsa seyiddi, qohumdu. Məgər adamın ağzına nə gəlsə danışar? Axı o da yazıqdır, qərirdir; bizdən savayı onun bu şəhərdə kimi var?

İsgəndər (çirtiq çalıb Nazlıyı göstərir). Belə bu şəhərdə onun Nazlı kimi nişanlısı var.

Nazlı. Dadaş, and olsun Allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm. Mən heç kəsə getməyəcəyəm.

İsgəndər. Xa... xa... xa!.. (gedib yapışır Nazlının əlindən). Bacım, hələ sən uşaqsan. Get dolanginən, xamsən hənz! Bir gün

olar ki, gəlib görərəm sən qabağına bir ayna tutub, çəkə-çəkə aparırlar. Onda tutaq ki, sən çəm-xəm elədin. (Özü də çəm-xəm, eləyən kimi burulur). Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən. O vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, «Dayanma, tez-tez get!». Çönüb baxıb görərsən ki, itələyən sən atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə gedə-gedə bir də istədin ki, dayanıb getməyəsən; bir də görəcəksən ki, daldan genə bir adam səni dürtmələyir ki: «Dayanma, yeyin yeri!». Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu da sən anan Kərbəlayı Fatma xanımdı. Əgər, işdi, çox hay-huy eləsən, yanındakı, ətrafındakı bibilərin, xalaların, əmilərin, seyidlər, mollalar, qonşular, cicilər, bacılar hərə bir yandan səni mizləyəcəklər ki: «Dinmə, kəs səsini! Xortdan gələr səni aparar!». Bəli, halla-hallaynan səni aparıb qatacaqlar bir kişinin yanına. Onda daha sən mənə haradan tapacaqsan? (Çirtiq çalıb oxuyur:)

Bir gün sən də mənə atarsan,

Qurtlarınan aşnalığı qatarsan.

Balam, qatarsan,

Bacım, qatarsan!

(Bir az dayanıb fikir eləyəndən sonra, baxır Nazlının və anasının üzünə). Ana, bəlkə mən kef havasına bu sözləri danışırım? (Kərbəlayı Fatma xanım dinmir. Nazlı gəlib İsgəndəri qucaqlayır).

Nazlı. Dadaş, kefli də olsan, mən sən sözündən çıxmanam.

Nökərlər (tövşüyə-tövşüyə girib, xəbər verirlər). Xanım, çıxın eşiyə, qonaqlar gəlir.

Xanım və Nazlı qaçirlar otaqdan.

Hacı Həsən (üstü-başı tozlu, girib tövşüyə-tövşüyə otağın o tərəfinə, bu tərəfinə baxır, uzaqdan salavat səsi gəldikdə ucalır). Allah-taalanın hər bir balası gərək bizim vilayətə nazil ola. Şeyx cənabları yolda bir az naxoş olub. Bari Allah şefa versin ki, xəcalət olmayaq (İsgəndərə). İsgəndər, bu gün qonaqların yanında özünü yaxşı saxla. Ayıbdı, dost-düşmən var.

Hacı Həsən. Şeyx Nəsrullah cənablarıdır. Dəxi vaxtım yoxdur sənən artıq danışmağa (İstəyir çıxsın). Görüm evdə hər bir şeyi hazır eləyiblərimi?

İsgəndər. Dadaş, elədə qonaqdan təvəqqə elə ki, əvvəl qabaqca mənə diriltsin; çünki elə mən də ölü kimi bir şeyəm.

Hacı Həsən tez və dinməz gəlib yapışır İsgəndərin qolundan və

çəkə-çəkə aparır eşiyə. Salavat səsi, adamların hay-küyü yaxınlaşır. Tarap-turup, at kişnəməsi və qiylü-qal gəldikcə ucalır, Hacı Həsən bir tərəfdən və Şeyx Əhməd bir tərəfdən, Şeyx Nəsrullahı qoltuqlayıb, gətirirlər içəri və oturdurlar döşəyin üstündə və özləri çəkilib, ədəblə dururlar kənardə. Hacı Baxşəli, Hacı kərim, Hacı Kazım, Məşədi Oruc, Mir Bağır ağa və hacılar, otaq tutduqca camaat üst-başları tozlu, tövşüyə-tövşüyə otağa girib, ədəblə dururlar kənardə. Şeyx Nəsrullah naxoş kimi heç kəsə baxmayıb, dayanır yastıqlara. İsgəndər adamların içindən başını çıxarıb baxır. Hacı Həsən işarə eləyir ki, çıxıb getsin. İsgəndər yox olur. Şeyx Əhməd yavaşca gəlir, çökür Şeyx Nəsrullahın qabağında və dizi üstə yavaşca soruşur.

Şeyx Əhməd (Şeyx Nəsrullahı). Şeyxəna, əhvalınız indi necədir?

Şeyx Nəsrullah bir söz deməyib, başını tərpədir.

Hacı Həsən (qorxa-qorxa). Bəlkə qəndab gətirsinlər?

Şeyx Nəsrullah başı ilə yox işarəsi eləyir.

Hacı Həsən. Bəlkə şeyx cənabları təam buyuralar? Yaxşı cücə-plov bişiriblər.

Şeyx Nəsrullah (heç kəsin üzünə baxmayıb yavaşca). Adəmi dər vəqti-mərəz iştəhayi-təam namibaşəd. Dil niz dər vəqti-ibtıla bəilləti-həva və istilayi-mərəzi-hübbi dünya, rəğbət bəzikri-pərvərdi-gar nəmidarəd. Təam hərçənd ləziz başəd və lakin dər nəzəri-bimar ləzzət namidəhəd. Dil niz çün bəmərəz zatül-səfər vəsvəseyi-dünya mübtəla başəd, əz neməti-bəndəgiyi-xuda və təhsili-faideyi-üqba mütələzziz nəmigərdəd. Bəqədri-matəhzünü lid-dünya yüxrücühümül-axirətü min qəlbikə və biqədri matəhzünü axirətin yüxrücü hümmüd dünya min qəlbikə. (Bir az fikir eləyib, baxır Hacı Həsənin üzünə və birdən dikəlib çıxır). Necə təam? Necə cücə-plov? (Şeyx Əhmədə). Şeyx Əhməd, mənə hara gətirmisən? Bunlar necə müsəlmandırlar? Necə mömindirlər? Bu nədir? (Otağın fərşlərini göstərir). Bu xalilər nədir? Necə təam, necə cücə-plov? Şeyx Əhməd, məgər sən bunlara deməmisən ki, mənə xörəyim gündə bir xurmadır?!

Şeyx Əhməd və adamlar qorxub titrəyirlər.

Şeyx Əhməd. Bəli, şeyxəna, demişəm.

Şeyx Nəsrullah (üzünü adamlara tutub çıxır). Bu nədir, vələdüzzina? Nə uymusunuz bu dünyaya? İnnə dünyaküm indi ləhövlə min vərəqətin fixümmi cərədətin. Bu nədir? Nə istəyirsiniz? Nə axtarırsınız? Öləcəksiniz, əgərçi şah olasız. Dünyayi-şüma dər nəzdi-mən hər ayinə biqədrət əst əz bərgi ki, dər dəhəni-mələx başəd. Sizin dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətəm, məşrub, məlbüs, mənkuh, mərkub və məşmum. Vəssəlam! Lakin təamların ən ləzzətli baldır ki, arının tüpürcüyündən əmələ gəlir. İçdiyiniz suyun içində minlərcə heyvanat cəmdəyi üzür. Ətirlərinizin əlası müşkdür ki, ahunun göbəyinin qanından ibarətdir. Mərkubatın əşrəfi atdır ki, onu minən həmişə xəttadadır. Libasların nəfistəri ipəkdir ki, qurdun üfunətli ağzından çıxır. O ki, qaldı mənkuhatın müəzzəm faydaları burada mətləb bir az tuldur (bir az sakit olub, yavaşca deyir). Sudməndtər daruyi ki, cərəb xarxari-şahidan gülüzarra fūru minişənəd, əmri-təzvic nikahi-mitəəst. Tədbirist mətin dər mühafizəti-şəhristani-iman əz taraci-türkan, qəmzəhayi canistan hisnisti-həsini dər təqlidi-xuni-fasid. (Çox ucadan). Mən təzəvvəcə əhrəzə nisfi dinihi. Yəni hər kəs ki, təzvic konəd nisfi-dinixudra əz şərri-vəsvəsi-şeytani və fəsadi və həvəşai-nəfsani eymən başəd. (Bir az dayanıb yavaşca). Şeyx Əhməd, bu camaatın içində bacılardan heç gözümə dəymir? Deynən ki, o biçarələrə xəbər versinlər ki, onlar da buraya gəlib və pərdə dalına cəm olub, Allah-taalanın hökmlərini eşitməkdən bibəhrə qalmasınlar.

Adamlar hərəkətə gəlir. Çadraya bürünmüş övrətlər tək-tək otağa girib, kişilərin dal tərəfinə düzülürlər.

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Əksərü əhlinnaril-əzzəb; biştərin əhli-cəhənnəm əzabanənd (yavaşca Şeyx Əhmədə). Şeyx Əhməd, mənə taqətim yoxdur, sən bunları başa sal.

Şeyx Əhməd (camaata). Şeyx cənablarının fərmaışından belə məlum olur ki, cəhənnəm əhlinin çoxsu siğeyi-mütədən məhrum olan kişi və övrətlərdir.

Şeyx Nəsrullah (Şeyx Əhmədə). Ucadan de, ucadan de. (Çığıra-çığıra). Dü rükət nəməzi ki, mütəzəvvic güzərəd behtər əst əz həftad rükət nəməzi ki, əzəb migüzərəd. (Birdən ayağa qalxıb və sağ əlini camaata tutub, çox ucadan). Təzvic kon və gər nə əz cümleyi rəhbənanə-nəsərayi və gər nə əz bərədəranə-şeytani.

Hacı Həsən (qabağa yeriyib, düşür Şeyx Nəsrullahın qabağında

səcdəyə). Şeyxəna, bizə rəhmin gəlsin; biz yazığıq. Biz hər halda sizin əmrinizə itaət etməyə hazırıq. Bizə yazığın gəlsin.

Şeyx Nəsrullah (bir qədər Hacı Həsənin üzünə baxandan sonra başlayır ağlamağa). Həzrət Davudra bə qəbristani güzər iftadə, mələki əzabra did ki, mürdəyə əzab mikünəd. Həzrət fərmud. (Dayanıb oturur yerə və camaat başlayır ağlamağa). Şeyx Əhməd, danışmağa taqətim yoxdur.

Hacı Həsən. Allah şəfa versin!

Adamlar. Allah şəfa versin!

Adamların içindən «çəkil oyza yol ver» səsi gəlir. Heydər ağa, Əli bəy və müəllim Mirzə Hüseyn girirlər içəri. Şeyx Nəsrullah bunlara göstərilən hörməti görüb, durur ayağa.

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd bu ağalar kimdirlər?

Hacı Həsən. Şeyxəna! Bu Heydər ağadır, telğrafxanada sahibmənsəb və əhli-elm bir vücuddur. Bu ağa Əliqulubəydir. Məşhur Cahangir bəy mərhəmətinin oğlu; özü də hakim yanında dilmanıdır. Bu cənab Molla Hüseyn müəllimdir.

Şeyx Nəsrullah (Əli ilə gələnlərə yer göstərir, onlar da otururlar). Məzaci-şərifiniz inşallah səlamətdir?

Heydər ağa. Allah-taala siz tək üləmanın sayəsini bizim üstümüzədən əskik eləməsin.

Əliqulubəy. Allah sizə ömür versin.

Şeyx Nəsrullah. Çün adəməyə bə cənazə güzərənd və raqimani-kitabxaneyi-qeybi ibrətxaneyi-kalbudi-insanra baxa-meyi-əcəl bir lövhi-təxteyi-tabut inigarənd həqq-təala... (Şeyx Nəsrullah birdən «uy-uy» eləyib, üzünü qırışdırır və sol əlini qoyur böyrünə).

Adamlar təəccübə gəlib dinmirlər. Şeyx Əhməd genə bir söz deməyib, durur ayağa və Hacı Həsənə işarə eləyib çıxır. Hacı Həsən Şeyx Əhmədin dalınca çıxandan sonra Şeyx Nəsrullah yenə başlayır moizəsini.

Çehl sual əz u nüməyəd. Əz cümleyi on sual: yeki anəst ki, fərzəndi-alim, zahiri xudra balibashayi-kafiran zinət dadi və batini xudra ki, məhəlli-nəzəri-mən büvəd vagüzaştı. Nadənəm ki, dər cəvabi-in sual çe guyənd.

Heydər ağa. Bəli, cənab şeyx, biz hər halda Allah-taalanın günahkar bəndələriyək. (Üzünü adamlara çöndərib bir az yavaş).

Maşallah, cənab elm dəryasıdır; mən belə alim görməmişəm.

Adamların bir neçəsi. Maşallah, qəribə danışır, lap Allah vergisidir.

Əliqulu bəy (adamlara). Maşallah olsun şeyxin elminə, «Malades!».

Şeyx Nəsrullah (Heydər ağaya). Ağayi-mən, bu şəhərdə sizdən savayı da əcnəbi dərşini oxuyan var, yainki siz iki nəfərsiniz?

Heydər ağa. Xeyr, şeyxəna, yoxdur. Ancaq bir neçə nəfərlik. Doğrudur, Hacı Həsən ağanın oğlu da Firəngistanda oxuyub; amma çifayda ki, axırı peşimanlıq olub. Həqiqət, cənab şeyx, əcnəbi millətlərin dilini insan bir az öyrənsə, heç eyib deyil.

Şeyx Əhməd və Hacı Həsən girirlər içəri.

Amma bir surətdə ki, müsəlman uşağı illərlə gedib kafirlər içində qaldı, əlbəttə, etiqadı dəyişiləcəkdə.

Hacı Həsən. Şeyxəna, doğrusu, mən övladdan yana bədbəxt olmuşəm. Bir qələtdir eləmişəm.

Şeyx Nəsrullah. Hacınin oğlu da burada camaat içindədir?

Hacı Həsən. Xeyr, cənab şeyx, xəcalətindən sizi görcək qaçıb gizləyib. Allah onun üzünü qara eləsin.

Şeyx Nəsrullah. Əmr bəməruf hər müsəlmana vacibdir. Hacı Həsən ağa, çağırın oğlunuzu gəlsin; mən onu görmək istəyirəm.

Adamlar hərəkətə gəlir, Hacı Həsən qapıya tərəf gedir, bir övrət başlayır ucadan ağlamağa.

Nə istəyir övrət?

Məşədi Oruc (bir az qabağa yeriyib). Şeyxəna, bu mənim anamdı; oğlundan ötrü ağlayır. Oğlu haman Kərbəlayı Fətullahdır ki, sizin mərhəmətinizdən Xorasanda dirilib.

Ağlayan övrət (çadra başında, bir az ağlaya-ağlaya qabağa gəlir). Belə sənə qurban olum, ay şeyx! Mən oğlumun səndən istəyirəm.

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Hər süxən cayı, hər nüktə məqami darəd.

Şeyx Əhməd (övrətə). Ay bacı, çəkil get, şeyxə başağrısı vermə; hələ o söhbətin vaxtı deyil.

Hacı Həsən yapışib İsgəndərin əlindən gətirir. İsgəndər gəlib

***durur Şeyx Nəsrullahın qabağında və əllərini ciblərinə qoyub,
baxır onun üzünə.***

Şeyx Nəsrullah. Bəyin ismi-şərifini nədir?

Hacı Həsən. Nökərinizin adı İsgəndərdir.

Şeyx Nəsrullah. Pəş, pəh! İsgəndər! İsgəndər! İsgəndəri-Rumi! İsgəndəri-Zülqərneyn! Nə gözəl ismdir! İsgəndər, İsgəndər! Hiç yek əz ahadi-xəlqra təkмили-nəfsi.

***Hacı Həsən Hacı Baxşəlini işarə ilə çağırır və hər ikisi çıxır
eşiyə.***

və təhzi bixülq zəruritər əz mülki-səlatin nist ki, məmləkət səddi möhkəm bəstə kişvəri-xatir süknəra zi şəri-yəcuci təşvişi düşmənani-şum eymən kərdanəd.

Əz əsəri söhbətəst,

Hər çi dər in aləməst.

Vərzi küca yafti

Bid bəhayi-nəbat.

İsgəndər. Bəli, cənab şeyx, başa düşdüm.

Heydər ağa (Əli bəyə). Görürsən şutit eləyir.

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə). Cənabınız da bir mənəsb sahibisiniz, ya yox?

İsgəndər. Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənəsb sahibi bu ağalardır. (Heydər ağanı və Əli bəyi göstərir). Mən ancaq bu meyvələrin içində itburnu gülüyəm.

Əli bəy (Heydər ağaya). Yəqin genə keflidi.

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə). Belə məlum olur ki, sizin dərsiniz bu ağaların dərindən azdır ki, bir mənəsbə çata bilməmişiniz.

İsgəndər. Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar. İndi də ki, inşaallah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim olurlar, inşaallah!

Şeyx Nəsrullah (hacılara). Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm bu biədəbi buradan kənar edəsiniz! Bu mürtəd allah-taalanın hikmətinə istehza eləyir.

Hacı Həsən və qeyriləri İsgəndəri hədələyib, salırlar eşiyə.

Heydər ağa. Şeyxəna, onun ağı başında deyil, çünki gecə-gündüz keflidir.

Mir Bağır ağa. Hələ kefliliyi qalsın kənarda, hələ hicabı da danır. Deyir ki, gərək övrətlər üzuaçıq gəzələr.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Necə?

Hacı Kərim. Xeyr, Mir bağır ağa, o qələti eləyə bilməz.

Mir Bağır ağa. Necə eləyə bilməz? Hazır dünən məgər doqquz yaşında bacısına deməyib ki, dur çıxmaq küçəyə gedək, gəzək. Nə bilim gün çıxıb, çiçəklər açıb. Mən öz qulağımnan eşidmişəm.

Şeyx Nəsrullah (durur ayağa). Vaveyla, vaveyla! (Adamlar hərəkətə gəlir və hamı qalxır ayağa, Şeyx Nəsrullah qapıya tərəf hücum eləyir). Mən bu vilayətdə qala bilmənəm!

Adamlar qarışır bir-birinə. Hacı Həsən təşvişlə girir içəri və ağlaya-ağlaya gedib düşür şeyxin ayaqlarına.

Hacı Həsən. Şeyxəna, mən yazığam, mənə rəhmin gəlsin. Nə tənbeh lazımdır, mən eləyim; kaş siz mənim evimdən narazı getməyin və məni bədbəxt eləməyin.

Hacılar. Şeyxəna, siz sakit olun. Biz bu saat onu buradan qovarıq, itilib gedər cəhənnəmə!

***Adamların bir neçəsi evdən çıxıb, İsgəndərin dalınca deyinə-
deyinə qaçirlar.***

Hacı Həsən (adamların dalınca). Yavaş! Yavaş! Səbr eləyin. Mən özüm onun tənbehini elərəm. Hacı Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım! Cahıl-cuhulu sakit eləyin, mən özüm o məlunun öhdəsindən gələrəm (çıxır, otaqda qalır Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd).

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim bu İsgəndərdir, nədi, bundan gözüüm su içmir.

Şeyx Əhməd (bir az fikirdən sonra). Şeyxəna, heç narahat olma, onu buralarda heç adam yerinə qoyan yoxdur. Sən damağını pozma, işində ol.

Şeyx Nəsrullah (bir az fikir eləyib). Şeyx Əhməd, əvvələn, çıx ev sahibinə xəlvətcə de ki, mənə bir tikə çörək gətirsinlər. Saniyə, təvəqqe elə ki, gəlib mənə yer göstərsinlər, rahat olmaq istəyirəm. Və salisən, (bir az dayanıb) dəxi özün bilirsən ki, söz yox ki, tədarük görübsən. Mən bu gecə tək burada qala bilmənəm, bədənim yekcə ağrıyır. Gərək ovduram... Allaha şükür, özün hamısını bilirsən. Dəxi dayanma, tez ol!

Şeyx Əhməd çıxır, hava başlayır qaranlıqlaşmağa.

(Şeyx Nəspullah gəlib oturur döşəyin üstündə və bir qədər fikirdən sonra öz-özünə). Mən həmişə xalqa deyəndə ki, naxoşam, elə bilirlər ki, xalqı aldadıram; amma Allah şahiddir ki... (bir az dayanıb) mən heç kəsi aldatmıram; çünki həqiqətdə mən naxoşam. Camaatın qabağında mən özümü naxoşluğa vuranda, Şeyx Əhməd həmişə elə bilir ki, mən adamları ələ salıram; amma bu biçarənin heç xəyalına gəlməz ki, mənim mərəzim çox şiddətli mərəzdir. (Fikir eləyir). Həmin bu mərəzin bərəkətindəndir ki, mən bu bambılı Əhmədin yanında olmuşam bir balaca uşaq və ağlayıb atamdan kişmiş istəyən kimi gündə bir dəfə utana-utana deyirəm: «Şeyx Əhməd, mənə kişmiş» (iki əlilə üzünü örtüb, sakit oturur).

Hacı Həsənin nökrəri Əli bir məcməyi içində plov və qeyri xörəklər gətirib qoyur ortalığa və çıxır. Şeyx Əhməd daxil olur və gəlib durur bir tərəfdə. Bir qədər keçir, qapıda iki övrət görsənir. Pıçhapıç ilə övrətlər bir balaca övrətin əlindən tutub, gətirirlər içəri və dururlar qapının yanında. Nökər girib çıraq yandırır. Hacı Həsən övrətlərin dalınca girir.

Hacı Həsən (övrətlərə). Qızım, utanma, Allah əmridir. Niyə utanırsan?

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim tərəfindən vəkil ol və siğəni cari elə.

Şeyx Əhməd. Baş üstə.

Hamı çıxır balaca övrət qalır otaqda. Bu da istəyir adamların dalınca çıxsın; amma çıxanlar qapını örtüb, bunu qoyurlar içəridə. Şeyx Nəsrullah durur ayağa və bir qədər fikirdən sonra tərpaşməyib, övrətə sarı bəlağətlə deyir.

Şeyx Nəsrullah. O sənin öz ixtiyarındadır: istəyirsən get, istəyirsən qal. O sənin öz ixtiyarındadır ki, öləndə düşəsən bərzəx aləminə. Ayaq tərəfindən baca açıla cəhənnəmə və qatır yekəlikdə əqrəblər gəlib yapışalar bədəninə. Bu da sənin öz ixtiyarındadır ki, səni qəbrə qoyanda baş tərəfindən bir dəriçə açıla və o dəriçədən bir nəfər qılman gəlib sənən mazaqlaşsın və bu əsnada qılmanın boynunda sapa düzülmiş zəbərəcə danələri qırılıb dağılalar və başlayasınız hər bir tərəfdən zəbərəcəni genə sapa düzməyə və bir də görəsəniz ki, yetmiş min dünya saatları gəlib dolanıb və indi qiyam-qiyamət olur (Övrətə yavuşlaşır). O vədə qılman yapışır sən

əlindən (yapışır övrətin əlindən) və gülə-gülə sənə deyər: «Görəsən dünyada nə qədər savab işlər görübsən?»

P ə r d ə

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vaqe olur şəhərin kənarında, qəbiristanın yanında. Çox cəmiyyət ayaqyalın, şalvar və tumanlarını dizədək çırmayıb, əllərini əllərinin üstə qoyub, ayaq üstə durublar. Ortalıqda Şeyx Nəsrullah uca daşın üstünə çıxıb, oturub danışır. Sağ tərəfində Şeyx Əhməd, sol tərəfində Hacı Həsən və ətrafında biz gördüyümüz adamların hamısı, İsgəndərdən və övrətlərdən savayı.

Şeyx Nəsrullah (əlində bir cildli yekə kitab, çox fəşahətlə danışır). Dər xəzaini-qüdrət cövhəri-şərifətər əz elm və nəfistər əz danış nist (Şairanə).

Elm bəvəd zindəgiyi-canü dil,
Elm bəhəd tazəgiyi-abü gil.
Elm nəsimi-çəmən-can bəvəd,
Rayiheyi-rövzeyi-rizvan bəvəd.
Hər ki, bəsərçəşməyi danış rəsid,
Abi-həyati-əbədira çəşid.

(Bir az dayanıb, kitabı iki əli ilə yuxarı qalxızıb, çox ucadan). Budur kitab! Budur elm! (Bir az dayanıb yavaşca). Ənvai-ülum və əsnafi-on dü qisməst: cəliyyə və xəfiyyə. Cəliyyə on ki, səmti-iştihar yaftə, əksəri-üləma bər qəvaid və qəvanini on müttələ mişəvənd və əhateyi-dəqayiqü rəqabiqi-külliyat və cüziyyəti-on minümayənd. Və xəfiyyə on ki, dər zəvayayi-ixtifa mandə hər kəsra vüquf bər həqayiqi əsrar və bədayei-asari-on müyəssər nəşəvəd. (Bir azca ucadan). Əz cümleyi-xəfiyyə: əvvəl, elmi-tilimmatəst. Və lakin bunnan işimiz yoxdur. Dövvüm, elmi-təsxirat. Bunnan da işimiz yoxdur. Sevvüm, elmi-xəyalat. Bunnan da işimiz yoxdur. Cəharüm, elmi-şəbədə. Bunnan da işimiz yoxdur (ayağa durub, üzünü qəbiristana çöndərib, bir qədər baxıb, çox ucadan). ricəti-əmvat (bir az dayanıb, yavaşca), yəni ölülərin ricəti. (Bir az sakit olub oturur, yavaşca). Bina bər ümumi-fəvaid və şümuli-əvaidi-in kitab (kitabı yuxarı qalxızır) ki, lübbü lübab və məqbuli-ülül-əlbabəst. Misali bimisal, lazimül-imtisal, alicənab, niqabəti-intisab, dirayəti-nisab,

vəlayəti-iktisab, cəlalül-həşəmət vəddövlə, qəvimüddin vəl-millət, sərirarayigah-Xösrövi əmiri-baNadir lazalə, müəyyədən min indillah binnəfsil-qüdsiyyə, siməti-südur yaft ki, in fəqir Nəsrullah ibni-Cəfərül-vaizül-İsfəhani bətəlifi in kitab iştiğal künəd və in risaləra ki, bə «Kəşfül-kəşşafi-hikməti-ricət» gəştə bər pənc məqsəd məbni saxt. Əvvəl, elmi-simiya; dövvüm, elmi-rimiya; sevvüm, elmi-kimiya; çəharüm, elmi limiya; pəncüm, elmi himiya. Və lakin bunların da işimiz yoxdur. (Bir az dayanıb). Ricət bəfəthra, bəmənii-bərgəşt bədünyast bəd əz mürdən. (Bir az baxıb, çox ucadan). Oturun!

Adamların hamı birdən çöküb, diz üstə oturlar. Şeyx bir az alçaqdan.

Bəzi münkiqlər deyirlər ki, ricət bəd əz mərg münafiyi təklifəst. Zira kəsi ki, mürdə, təklif əz u mürtəfə şüdə. Dübarə amədəni u be in aləm çe səmər darəd? (Ucadan). Bəlkə sizin də içinizdə belə münkiqlər var? Əgər var, gəlsin mənim bərabərimə. Mən bu kitab ilə onun cavabını verim. Kimdir deyən ki, ölümlər dəxi bu dünyaya qayıtmayacaqlar?

Şeyx Əhməd (yavaşca Şeyx Nəsrullaha). Ərəbcə de, ərəbcə de.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Fəiza ərəftə haza və övzəhtü ləkə fil-qövli bir-ricətil-ləti ictəmətiş-şietü əleyhima fi cəmiil-əqvam. Bunu inkar edən gərək elədə bunu da inkar edə ki, dəsti mübarəkəşra bər püşti gusfəndi (başlayır ağlamağa), fürud avürdə düayi-bərəkət güft və bəqüdrəti bari-təala əz on yek gusfənd həftad gusfəndi digər mütəvəllid şüdənd. Bir qoyunu bir saniyədə yetmiş qoyun eləyən öz bəndələrini öldürə də bilər, dirildə də bilər. (Çox ucadan). Kimdir bunu danan? Qoy gəlsinlər bərabərimə, bu kitab ilə onların cavabını verim.

Hacı Həsən (əli əlinin üstündə, qorxa-qorxa başını aşağı əyib). Fəda olaq, sənə, Allahın hökmünü danan kafirdir.

Şeyx Nəsrullah (hirsələ camaata, ucadan). Durun ayağa!

Hamı birdən qalxır ayağa.

Məgər eşitməyibsiz ki, yetmiş min nəfər bir qövm taundan həlak olmuşdular. Ərz kərd, ilahi, əgər mixasti inhara zində gərdani ta biladi-türa abad nümayənd. Ondən ötrü ki, sən göndərdiyin bəladan qaçmayıb, şəhadətə yetişiblər. Qoy indi dirilsinlər. Qoy zində

olub, sənə ibadət eləsinlər. Qoy bu dünyada ricət edib, sənəin şəhərlərini abad eləsinlər. Xudavəndi-aləmdən cavab gəldi ki: (ağlaya-ağlaya) aya, dust midari ki, işanra zində nümayəm, bəcəhəti xatiri tü? Ərz (Camaat başlayır ağlamağa) kərd: bəli! Pəs həqq-taala işanra zində gərdanid. Allah-taala onların hamısını diriltdi. Çinan ki, zikr şüdə, mürdənd və zində şüdənd və rücu nümudənd bəin dünya.

Camaat içindən bir qoca kişi (ağlaya-ağlaya). Ay şeyx, belə qurban olsun sənə mənim canım. Mən pəhlivan oğlumu səndən istəyirəm ki, indi bir ay olar ölüb; mənim ciyərimi yandırır. Qurban olum sənə, ay şeyx, mən yazığam.

Bir neçə adam istəyir belə təvəqqe eləsin.

Şeyx Əhməd (ucadan). Səbr eləyin, hələ o söhbətlərin vaxtı deyil.

Camaat başlayır yenə ağlamağa və yalvarmağa, biri deyir: «atamı dirilt», biri deyir: «anamı dirilt», biri: «bacımı», biri: «qardaşımı».

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Sükut!

Hamı gözlərinin yaşını silə-silə səsinə kəsir.

Şeyx Əhməd, götür kağız-qələmi, hər kəs öz qohum-əqrəbasından ölənlərinin hansının dirilməyini xahiş edir, yaz, ver mənə.

Adamlar hərəkətə gəlir, istəyirlər yavuqlaşsınlar Şeyx Əhmədin yanına, bir-birini basırlar. Bəzi ağlayır. Hər kəs istəyir qabağa keçə və axırda basa-bas düşür və qiylü-qal başlanır.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan çıxır). Ədəb!

Hamı yavaş-yavaş çəkilib durur öz yerində.

Şeyx Əhməd (kağız və qələmi alır əlinə). Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Hər kəs ölənlərinin ricətini, yəni dirilib bu dünyaya gəlməyini xahiş edir, bir-bir növbə ilə və qayda ilə ədəb ilə desin,

mən yazım bu kağıza və yetirim şeyx həzrətlərinin xidmətinə.

Yenə adamlar hərəkətə gəlib, istəyirlər basabas salsınlar.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Əssəbr! Ya məşərəl-islam!

Camaat qorxub, sakit olur.

Şeyx Nəsrullah (Hacı Həsənə). Hacı Həsən ağa, ölənlərinin adlarını bir-bir söylə, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Həsən (ədəblə əllərini bir-birinin üstünə qoyub, qabağa gəlir və baş əyir). Atam Hacı Mehdi. Allah sizin də ölənlərinizə rəhmət eləsin.

Camaat (bir səssə). Allah rəhmət eləsin!

Şeyx Əhməd (yazır). Atam Hacı Mehdi.

Hacı Həsən. Anam Səkinə.

Şeyx Əhməd (yazır). Anam Səkinə.

Hacı Həsən. Bir oğlum Cəfər.

Şeyx Əhməd (yazır). Bir oğlum Cəfər.

Hacı Həsən. Qızım Sara.

Mir Bağır ağa (birdən adamların içindən çıxır). Onu yazma! Onu yazma!

Hacı Həsən və adamlar təaccüblə baxırlar Mir Bağır ağaya tərəf.

Şeyx Nəsrullah (ucadan). O kimdir deyən yazma? Ona nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (yeriyib qabağa). Şeyxəna, o qız, ayıb olmasın, mənim övrətimdir!

Şeyx Nəsrullah. Xub, məgər əyalının dirilməyinə razı deyilsən?

Mir Bağır ağa (bir az duruxub). Cənab şeyx, sözüm orada deyil. Mənə bu acıq gəlir ki, həyə Hacı Həsən düz adamdır, niyə bəs qardaşı Hacı Rzanı yazdırmır?

Camaat diqqətlə baxır Hacı Həsənin üzünə.

Hacı Həsən (Mir Bağıra hirsli). O sənə borc deyil! Öz qardaşımdır, istərəm yazdıraram, istəmənəm yazdırmanam. Sənə nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (Hacı Həsənə hirsli). Çox əcəb, indi ki, o yekəlikdə kişini yazdırmırsan, bir balaca qızı bəs niyə yazdırırsan?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Çox mübahisə lazım deyil! Hacı Həsən ağa, nə səbəbə ölən qardaşın Hacı Rzanı yazdırmırsan?

Hacı Həsən (başını aşağı salıb, fikir eləyir). Şeyxəna! Qardaşım Hacı Rza beş ildən artıqdır ölüb; indi çürüyüb gedib; dəxi o necə dirilib gəlib adam olacaq?

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən? Ənzər-üllah-ül-izam keyfə nənşərəha. Yəni nigah kon bəsuvi istixanəha ki, çə gunə xudavəndi-aləm onhara ən zəmin bülənd mikünəd və bəcayi-xud rədd mikünəd ki, cəsədi-işan başəd və mürəkkəb mikünəd bəzira bəbəzi bəd əz on guşt miruyanəd və mipuşanəd. Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən?

Şeyx Əhməd (Hacı Həsənə). Hacı Həsən ağa, sözü müxtəsər eləmək lazımdır. Şeyx həzrətlərinin övqatı çox bahadır. Qardaşın Hacı Rzanı da yazımmı kağıza ya yox? İxtiyar sizindir. Əgər dirilməyinə razı deyilsiniz, o özgə mətləbdir.

Hacı Həsən (Şeyx Nəsrullah). Şeyxəna, mümkündürmi ki, mənə izin verəsiniz, gedim bir qədər fikirləşim?

Şeyx Nəsrullah. Xub, get fikirləş.

Hacı həsən başını aşağı salıb çıxır.

Şeyx Nəsrullah (Hacı Baxşəliyə). Hacı ağa, növbət sizindir. Ölənlərinizin adlarını bir-bir de, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Baxşəli (əlini əlinin üstünə qoyub, yeriyir qabağa və başlayır ağlamağa). Atam-anam sənə fəda olsun. Əvvəl-axır, ayıb olmasın, bir qızım qalıb, oğul üzünə həsrət qalmışam. Bütün ömrümdə allah-taala mənə iki oğul mərhəmət eləyib: amma ikisini də mən biçarənin əlindən alıb. Birinin adı Cəlil, birinin adı Xəlil idi. Cəlil on yaşında idi, Xəlil səkkiz yaşında. İkiisi də nişanlı idi. Elə Cəlilin toyunun tədarükündə idim ki, birdən ayın-şayın gəzdiyi yerdə, bax, boynunun burasından (əli ilə öz boynunun dalını göstərir), bir yara çıxdı. Nə qədər Usta Cəfərə dava-dərman elətdirdim, başa gəlmədi (ağlayır). Ax, binəva Cəlil! Nə qədər nəzr elədim, neçə dəfə Qaradaş ocağına apardım, çifayda. Deməyinən yazığın əcəli tamam imiş.

Şeyx Nəsrullah. Hacı Baxşəli, mənim burada çox oturmağa vaxtım yoxdur.

Şeyx Əhməd. Hacı Baxşəli, sözü müxtəsər elə, kimi istəyirsən,

de yazım.

Hacı Baxşəli (Şeyx nəsrullaha). Cənab Şeyx, dəxi mənim sözüm yoxdur. Mən Cəlilimi və Xəlilimi səndən istəyirəm.

Şeyx Əhməd (yazır). Demək ki, bir oğlun Cəlil və bir oğlun Xəlil. Bunları yazdım. Dəxi bunlardan savayı?

Hacı Baxşəli. Şeyx Əhməd ağa, dəxi bunlar kifayətdir.

Şeyx Əhməd (təccüblü). Xub, məgər atandan, anandan və qeyri əqrabanızdan vəfat edən yoxdur?

Hacı Baxşəli. Bəli, atam da, anam da vəfat edib; amma biçarələr çox qocalmışdılar. O qədər qocalmışdılar, o qədər qocalmışdılar ki, özləri də təngə gəlmişdilər.

Şeyx Əhməd. Demək Cəlildən və Xəlildən savayı özgə bir kəsiniz yoxdur ki, yazım?

Hacı Baxşəli (üzünü qəbiristanına tərəf tutub). Ax, yazıq babalarım. Biçarə tifillərin qəbri elə buradan görsənir. İkisini də bir-birinin yanında dəfn eləmişəm. Çünki o yazıq Xəlil, doğrusu, çox nadinc idi, amma bir-birini çox istərdilər. Odur ki,...

Şeyx Nəsrullah (Hacı Baxşəlinin sözünü kəsib hirsə). Hacı Baxşəli, əgər dəxi öləniniz yoxdur, çəkil kənara!

Hacı Baxşəli. Xeyr, şeyxəna, dəxi yoxdur.

Camaat içindən birisi (ucadan). Necə yoxdur? Bəs övrətin Hürnisəni niyə yazdırmırsan?

Camaat təccüblə səs gələn tərəfə baxır.

Şeyx Nəsrullah. Kimdi o danışan? Gəlsin qabağa.

Kərbəlayı Vəli (qabağa yeriyyə). Şeyx, mənəm danışan. Bu Hacıdan (Hacı Baxşəlini göstərir) bir soruş görək, üç il bundan qabaq ölən arvadını niyə yazdırmır? Adı da Hürnisədi; özü də mənim doğma bacımdı.

Hacı Baxşəli (Kərbəlayı Vəliyə). İtil cəhənnəmə, axmağın biri! Öz əyalımdı; kəfim istər yazdıram, istəmərə yazdırmaram; sənə nə borcdu?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Sükut! Mübahisə lazım deyil! Hacı Baxşəli, qəti cavab lazımdır. Mənim vaxtım azdır; istəyirsiniz ki, övrətiniz dirilsin, yazdırın; istəmirsiniz, çəkilin kənara.

Hacı Baxşəli (bir az fikir eləyib). Şeyxəna, təvəqqe edirəm bir az izin verəsiniz, gedəm fikirləşəm.

Şeyx Nəsrullah. Çox əcəb, get fikirləş. Şeyx Əhməd, gör dəxi kimdir xahiş edən, yaz qurtar.

Hacı Baxşəli çıxır, adamlar başlayır yavaş-yavaş azalmağa.

Kərbəlayı Vəli (qabağa gəlib). Cənab şeyx, belə o qədəmlərinə qurban olum, mənim bacım Hürnisəni siyahıya yazdır, qoy yazıq arvad dirilsin və öz dili ilə cənabınıza ərz eləsin, görün bu Hacı Baxşəli onun başına nə toy tutub. Onda cənabınız görürsünüz ki, nə səbəbə Hacı Baxşəli övrətinin dirilməyinə razı deyil.

Hacı Baxşəli (adamların içindən dübarə qabağa gəlib, hirsli və ucadan). Ədə, hələ utanmırsan da danışırısan? Çox əcəb, Hürnisəni yazdır. Amma bu şərtlə ki, sən də ölənlərinin hamısını yazdır.

Kərbəlayı Vəli (hirsli). Çox əcəb, yazdırram.

Şeyx Əhməd. Uzun danışmaq lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, əgər deyəcəksən, ölənlərinin adını de, çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli. Atam Məşədi Mustafa.

Şeyx Əhməd (yazır). Atam Məşədi Mustafa.

Kərbəlayı Vəli. Bir oğlum Zeynal (istəyir ağlasın).

Şeyx Əhməd (yazır). Bir oğlum Zeynal.

Hacı Baxşəli. Çox əcəb.

Kərbəlayı Vəli. Qızım Püstə.

Şeyx Əhməd. Qızın Püstə.

Hacı Baxşəli. Çox əcəb.

Kərbəlayı Vəli (bir az fikirləşib). Vəssəlam.

Hacı Baxşəli (hirsli qabağa yeriyyə, Kərbəlayı Vəliyə). Necə vəssəlam? Bəs ananı niyə yazdırmırsan? Bəs anan ölmüdü? Keçən il ağbircək ananı döyə-döyə öldürdün! Hə, niyə dinmirsən? Yoxsa qorxursan dirilə, gedə hökumətə şikayət edə, səni tutub qatılar dustaqxanaya? Hə.. niyə yazdırmırsan? Niyə gözlərini bərəldirsən?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Qiylü-qal lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, istəyirsən, ananı da Şeyx Əhməd yazsın; istəmirsən çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli (başını salıb aşağı). Cənab şeyx, qoy gedim fikirləşim.

Şeyx Nəsrullah. Xub, sən də get, fikirləş.

Kərbəlayı Vəli və Hacı Baxşəli bir-birinə acıqlı baxa-baxa çıxırlar. Camaat başlayır azalmağa. Uzaqdan kəfli İsgəndərin səsi gəlir: «Xub, sən də get, fikirləş! Xub, sən də get, fikirləş!... Bu sözləri deyə-deyə və cibindən çörək parçalarını çıxarıb yeyə-yeyə İsgəndər qalan tək-tük adamların qolundan yapışıb, gülə-gülə baxır üzlərinə. Onlar da bir söz deməyib, başları aşağı çıxıb gedirlər. Şeyx Nəsrullah daşın üstündən yenir aşağı və Şeyx Əhməd qələm-kağızı

yığışdırır. Sonra İsgəndər yenə öz-özünə bir-iki dəfə: «Xub, sən də get, fikirləş!» deyib, şeyxi görən kimi durur və qah-qah çəkib, uğunub elə gülür ki, az qalır yıxılsın. Sonra sakit olub, bir qədər şeyxin üzünə baxandan sonra deyir:

İsgəndər. Hamı getdi fikirləşsin. Bu meydanda qaldı bircə nəfər kefli İsgəndər. Bu meydan pəhlivan meydanıdır. Hünər istər ki, İsgəndər kimi bir igid gəlib şəstinən dursun bu meydanda və desin: (ucadan). Cənab şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbiristanlıqda (əli ilə göstərir) ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa... xa... xa!.. (Çönüb baxır camaat dağılan tərəfə). Xa... xa... xa!.. Hamı getdi fikirləşsin: (Şeyx Nəsrullah tərəf çönüb gəlir onun qabağına və istəyir əl versin). Cənab şeyx, mən ölüm əl ver! Lotusan hələ, əl ver!

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Kənar ol! Mən sənə əl vermənəm. Sən şərab istemal eləyirsən.

İsgəndər. Cənab şeyx, siz gerek şükr eləyəsiniz ki, mən şərab içirəm. Əgər mən şərab içməsəm, ağım başımda olar; ağım başımda olanda birdən gözümü açıb, görürəm ki, aha, bizim şəhərimizə bir müctəhid gəlib, adını qoyub ölü dirildən və mömin hacılarımızın başını ricət məsələsinə piyləyə-piyləyə hər gecə bir balaca qız alır. Xa... xa... xa!.. Mən ölüm əl ver! Lotusan, əl ver! Xa... xa... xa!..

Şeyx Nəsrullah (çox hirsli). Cəhənnəm ol! Vallahı elə bəd dua elərəm ki, yer ilə yeksan olarsan! Mən Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız səvaba nail oluram; dəxi sənin tək meyxanalarda övqatımı zayə eləmirəm (Şeyx Əhməd). Şeyx Əhməd, gəl gedək, hələ bu babi çox söz danışacaq.

Şeyxlər uzaqlaşır. İsgəndər dinməyib, baxır onların dalınca və şeyxlər gözdən itəndən sonra iki yumruğunu qalxıb, ucadan deyir.

İsgəndər. Bu qollarda Rüstəm pəhləvan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan və ataydım göyün üzünə, başısağı gəlib, kal qarpız kimi paqq eləyib dağılaydınız... (və özü də paqq eləyib atılır göyə). Tfu, şarlatarlar!... (kefli kimi ufuldayır. Sonra diqqətlə öz-özünə baxıb, gülə-gülə). Buy! Ədə, vallah, dinmə, deyəsən elə lap pəhlivanam! Xa... xa... xa!.. (papirosu yandırır, yavaş-yavaş gəlib durur Şeyx Nəsrullah oturduğu daşın üstündə, ayaq üstə durub, baxır qəbiristanlığa. Bir qədər fikirli baxandan sonra heyifsilənib, əllərini dizlərinə vurub deyir:)

Ax, Allahın altında, Şeyx Nəsrullah kimi mənim də elə elmim olaydı ki, burada yatan ölülərnən danışa biləydim! Ax! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbiristanlığa və çağırardım: (çox ucadan).

Ölülər! (bir az alçaqdan). O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxardıb, soruşacaq idilər ki, «nə deyirsən, a İsgəndər bəy?» Onda mən bu rəhmətliklərə belə bir vəsiyyət elərdim; mən bunlara deyirdim: (üzünü qəbiristanlığa tutub çığırır). Ölülər! (yenə bir az alçaqdan). Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və bir dua oxuyub, uca səslə çağıracaq: (ucadan). «Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri!» (Bir az dayanıb, bir az alçaqdan) Ölülər! Mən sizə vəsiyyət eləyirəm ki, şeyxin sözünə əməl eləməyəsiz. Gəlin bu kefli İsgəndərin sözünü bir yaxşıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə cavab verməyə hazırım. (Bir az dayanıb, cibindən bir tikə çörək çıxardıb yeyir). Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız; heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma, vallah, billah, and olsun sizin əziz canınıza ki, başınızı qəbirdən çıxardıb durdunuz ayağa, lap peşiman olacaqsınız. Əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə bu saat ərz elərəm. Belə tutaq ki, siz, məsələn, dirildiniz. Çox əcəb. Axı diriləndən sonra bu qəbiristanda ki, qalmaqacaqsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox əcəb, dağıldınız. İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarmı? Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (nazik səslə) Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm (Nazik səslə). Axı sən kimsən? Adın nədi? Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm. (Nazik səslə). Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq A kişi, necə tanımırısanız? Mən Kərbəlayı Hüseyin quluyam, bu ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşağım var. (Nazik səslə). Çox danışma! İtil cəhənnəm! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahibləyib, uşaqlarını da göndərib naxıra. A kişi, Allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərim var (yoğun səslə). Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu 9 yaşında qıznan. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəm! Haradan gəlmisən, çıx qoy get ora!.. Bizə lazım deyilsən. Xa... xa... xa!.. Xa... xa... xa... (birdən sakit olub baxır qəbiristanlığa və ucadan çağırır). Ölülər! (bir az yavaş). Gəlin bu kefli İsgəndərin sözünü eşidin və necə ki, yatıbsınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin...

P ə r d ə

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏVVƏLİNCİ PƏRDƏ

*Hacı Həsənin evi, İsgəndərin otağı, Hacı Həsən və övrəti
Kərbəlayı Fatma xanım fikirli oturublar.*

Hacı Həsən. Ay qız, Fatma. Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün gərək köçürək şeyxin otağına.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

Hacı Həsən. Bəli, elə bu tezlikdə...

Kərbəlayı Fatma xanım (bir az fikir eləyəndən sonra). Ay Hacı, vallah, bilmirəm, nə eləyim? Lap məttəl qalmışam: bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

Hacı Həsən. Yəni gündə birini alanda bir xilafi-şər iş görmür ki? Allahın əmrini, alır.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, yaxşı deyirsən, amma qorxuram Nazlı atılıb-düşə. Bir də, vallah, Hacı, doğrudan, Nazlı hələ lap uşaqdı.

Hacı Həsən (hirsli). Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını ya olmamağını mən səndən yaxşı bilirəm. Zilhəccə ayının 18-də doqquz yaşı tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm uşaq nəyə deyirsən? Sözü oyza-buyza atmaq lazım deyil. Bir yolluq aşkar de ki, Nazlını da verəcəyəm Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Yox, vallah, Mir Bağır ağaya verməkdən ötrü demirəm! Özün bil, öz qızındır. Hər kəsə istəyirsən ver. Ancaq bilirəm ki, Nazlı atılıb-düşəcək.

Hacı Həsən. Cəhənnəmə-gora atılıb-düşəcək! Qız tayfası axmaq bir şeydi; xeyrini-şərini nə anlayır?! Kefli İsgəndərin bacısı ondan artıq olmayacaq ki! Hələ o gərək Allahına şükür eləsin ki, Şeyx Nəsrullah kimi bir vücuda ərə gedir. Belə bir müqəddəs şəxslə qohum olmaq elə bir qənimətdi ki, dünyada az-az adama qismət ola bilər. Bu bir mərhəmətdi ki, xudayi-taala bizə göndərir və bunların hamısı keçəndən sonra, sən özün gərək biləsən ki... (yavaşca) şeyxi incitmək olmaz. Axı gərək başa düşəsən nə deyirəm.

Kərbəlayı Fatma xanım (yavaşca). Başa düşürəm.

Hacı Həsən. Doğrusu Fatma, mən bu iki gündür, deyəsən, elə bir təhər olmuşam: gözlərim qaralır, hərdən bir başım da gicəllənir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, Allah kərimdi, heç zad olmaz. Hacı Həsən (fikirli). Nə bilim? (Bir az dayanıb). Di durma, Fatma, get. Nazlıya nə lazımdı de (övrət çıxır, Hacı başını aşağı salıb fikrə gedir. Bir az keçib, qapıya tərəf baxır, guya bir şey görür və hövlnək ayağa durub soruşur). Nə istəyirsən? (cavab gəlmir. Tez-tez öz-özünə deyir). Əstəğfürullah rəbbi və tube ileyh, bismillahür-rəhmanür-rəhim, (sonra ucadan çağırır). Fatma, Fatma!

İsgəndər girir içəri və təəccüblə soruşur.

İsgəndər. Ata, nə istəyirsən?

Hacı Həsən (İsgəndərə). Bura gəl, bura gəl. Gəl yapışım əlindən, dizlərim titrəyir (oturur, İsgəndər yapışır atasının əlindən). Bismillahür-rəhmanür-rəhim. Deginən mənə bir stəkan su gətirsinlər.

İsgəndər. Ata, qorxma, heç zad yoxdur, ancaq bir az ağılım qaçıb.

Hacı Həsən (yapışib İsgəndərin əlindən). Yox, İsgəndər, ağılım başımdadır. Qorxma, heç bir zadım yoxdu, ancaq gözlərim qaralır.

İsgəndər. Qorxma, heç bir şey deyil, ancaq adam dəli olanda elə bir azca gözləri qaralır. Dəxi bundan başqa bir şey yoxdu. Qorxma, bircə bu var ki, sənə başına hava gəlib.

Hacı Həsən. Yox, yox, inşallah, heç zad olmaz. Deginən bir stəkan su gətirsinlər.

İsgəndər. Su gətirsinlər; amma dəli olana su xeyir eləməz. (Ucadan). Əli, Əli!

Əli girir içəri.

Bir stəkan su gətir. (Əli çıxır).

Hacı Həsən. İsgəndər, sən mənə lap qorxudursan. Axı mən özüm bilirəm ki, ağılım başımdadır. Ancaq deyəsən ki, gözümə bir şey görsəndi. Elə kəfənli adam kimi bir şey idi. Gəlib durmuşdu qapıda. Bəlkə sənə də gözüne bir elə şey sataşdı?

İsgəndər. Yox, ata, mənə gözümə bir şey sataşmayıb. Dəli adamın gözüne elə şeylər görsənər.

Əli su gətirir, Hacı Həsən alıb içir və deyir:

Allah Yezidə lənət eləsin!

Hacı Həsən (İsgəndərə). İsgəndər, vallah, deyəsən, mənən zarafat eləyirsən. Mən burada hər bir zadı ayın-şayın görürəm. Nədən deyirsən ki, mənim başıma hava gəlib?

İsgəndər. Ondan ötrü ki, Şeyx Nəsrullah sizə tələ qurmaqdan ötrü beyninizi doldurub ki, ölüləri dirildə bilər, sən də inanıb var-yoxunu istəyirsən verəsən İsfahan lotusuna!

Hacı Həsən (bir qədər fikir eləyib). Yaxşı, bir saatlığa, tutaq ki, mən dəli olmuşam; bəs Mir Bağır ağa ki, alim adamdır, o niyə bəs ölülərin dirilməyinə inanır? Elədə o da dəlidi?

İsgəndər. Yox, Mir Bağır ağa dəli deyil, ancaq eşşəkdi.

Hacı Həsən (dikəlib hirsli, ucadan). Kəs səsini, namərbut! (Bir az baxıb). Bəs teleqrafçı Heydər ağa niyə inanır, elədə o da dəli olub?

İsgəndər. Yox, dəli olmayıb. O da o səbəbə inanır ki, qulaqları çox uzundur.

Hacı Həsən. Hə, elədə, dünyada səndən savayı hamı dəlidi, hamı eşşəkdi, bircə sən ağıllısan. Elədə Hacı Baxşəli də dəlidi, Hacı Kazım da axmaqdı, Hacı Kərim də səfehdi. Hamı dəlidi, bircə İsgəndər ağıllıdı.

İsgəndər. Dünyada uzunqulaq məgər azdı? Nuhun gəmisində hər heyvandan hərəsindən bircə dənə var idi, amma indi gör bircə Həmədanda nə qədər eşşək var?

Hacı Həsən (hirsli). Axmaq, axmaq danışma!

Kərbəlayı Fatma xanım (girir içəri və durur bir tərəfdə). Hacı, mən sənə qızının öhdəsindən gələ bilmirəm; sən özün bəlkə onu dilə tutasan.

Hacı Həsən (bir az fikirdən sonra). Arvad, Fatma, sən məni, Allaha şükür, tanıyırsan; bilirsən ki, hirsim tutanda gözümə heç zad görsənmir. Get dinməz-söyləməz qızının əl-ayağını qayır. Axşam gərək köçürək. (Fatma xanım çıxır, Hacı Həsən onun dalınca). Dayan, dayan! (arvad dayanır). Qızına de ki, razı olmasın gəlim onun qabırğalarını sındırım! (Fatma xanım çıxır; İsgəndər bir az atasına baxandan sonra «tfu» eləyib çıxır).

Hacı Həsən (hirsle onun dalınca ucadan). Ay səni əkib-doğan tünbətün düşsün. Axırda işi bu yerə yetirdin? (İsgəndərin dalınca hirsli çıxıb, yenə qayıdıb gəlir yerinə).

Əvvəlinci azarlı («ay, vay» eləyə-eləyə və öskürə-öskürə, rəngi qaçmış bir kişi əlindəki ağaca söykənə-söykənə girir içəri). Salam əleyküm. Ax! Vay! Vay! Heç ayaq üstə durmağa taqətim yoxdu. Hacı ağa, Allah oğlanlarını saxlasın, mənə bir əlac. İndi az qalır bir il tamam olsun ki, bu zəhrimar naxoşluq yapışıb yaxamdan, əl çəkmək

bilmir. Ay, ay, vay! Ay, vay! (öskürür). Bax, hərdənbir döşümün burasından ki, bir ağrı tutmur, dəxi qoymur nəfəsimi alım. Gecə səhərə kimi öskürmə qoymur yatım. Dua yazdırmaqdan yoruldu. Dəllək usta Cəfərə yol döyməkdən dəxi yorulmuşam. Aman günüdür, ay Hacı (öskürür). Mənə əlac. Allah sizə ömür versin. Dəxi sizin qapınıza pənah gətirmişəm: ya gərək şeyx cənabları bu saat mənim canımı ala ki, bir yolluq («uy, uy» eləyib əlini qoyur döşünə, öskürür) dincələm, ya gərək mənə bir əlac eləyə. Şeyxin qədəmlərinə fəda olum. Heç zad istəmirəm, elə bircə mənə mərhəmət nəzərilə baxsa, yaxşı olaram; yoxsa, heç bir şeyim yoxdur. Elə Allah-taalanın mənə mərhəməti bəsdı. Ax... ay... vay! Nəfəsim kəsildi.

Hacı Həsən. Çox əcəb, baş üstə, Məşədi. Ancaq indi şeyx cənabları ibadətə məşğuldur. Baş üstə, fariğ olan kimi, mən ərz elərəm ki, yazıqsan, sənə bir əlac eləsin. Baş üstə.

Əvvəlinci azarlı. Ax! (öskürür). Ax!.. Vallah bilmirəm ki, bu nə dərdi gəlib yapışıb yaxamdan. Bir-iki aya bundan irəli, yəni deyəsən bir az yaxşı idi. Öskürməm azaldı, iştəham da...

İkinci azarlı (başı dəsmal ilə bağlı, qaşqabaqlı girib, əvvəlinci azarlının sözünü kəsir). Salam əleyküm. (Əvvəlinci azarlıya). Məşədi Hüseyinqulu, sən də buradasan? Yaxşı eləyib gəlibsən; biz yazıqlara nicat yolu elə bu qapıda olacaq. Allah Hacı əminin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin öz birliyi xatirinə! (Hacı Həsənə). Hacı əmi, bu başağrısı məni həlak eləyibdir; nə qoyur gecə rahat olam, nə qoyur gündüz raham olam. Gedirəm Usta Cəfərin yanına, deyir: qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam. Gedirəm Mir Bağır ağanın yanına, deyir: qanın azalıb, gərək bal halvasından savayı özgə şey yeməyəsən. Hacı əmi, məni çövr balalarının başına, şeyx cənablarından iltimas elə, mənə bir barmaq yekəlikdə (əlinin şəhadət barmağını göstərir) dua yazsın ki, bu başağrısı məndən rəf olsun. Hacı əmi, nə qədər canım sağdır...

Qucağında uşaq bir kişi, uşaq ağlayır və ikinci azarlının sözünü kəsir. Sonra yenə azarlılar başlayırlar bir-bir içəri girməyə. Kimi başını, kimi boynunu, kimi qolunu bağlayıb, «ax-vay» ilə girib düzülürlər. Və bərk azarlılar girən kimi çöküb otururlar yerə. Bunların bir neçəsi başlayırlar, Hacı Həsəndən bu tövr təvəqqe eləməyə.

Azarlılar Hacı əmi! Qapına dəxil düşmüşük, şeyx cənablarından bizə bir çarə. Aman günüdü, bizə yazığınız gəlsin.

Hacı Həsən (gəlib durur azarlıların qabağında). Baş üstə, mən əlimdən gələnə sizdən əsirgəmənəm; ancaq indi görürsünüz, şeyxəna hələ heç kəsə içəri girməyə izin vermir. Siz zəhmət çəkin həyətdə oturun ağacın kölgəsində, gözlüyün. Baş üstə, elə ki, şeyx cənabları izin verdi, mən sizə xəbər verərəm, hamınız dərd-dilinizi ərz edərsiniz və inşallah, gümanım bunadır, bu qapıdan naümid qayıtmayasınız.

Azarlılar (Hacı Həsənə dua edə-edə, yavaş-yavaş çıxırlar). Allah Hacı əmiyə ömür versin! Allah Hacı ağanın atasına rəhmət eləsin! Allah onu bizə çox görməsin öz birliyi xatirinə!

Hacı Həsən (qapıda nöqəri Heydərlini görüb deyir). Heydərlə, şeyx cənablarına çay-çörək aparıbsan?

Əli. Xeyr, Hacı ağa, hələ şeyx yuxudan durmuyub; qapısı indiyə kimi bağlıdır.

Kərbəlayı Fatma xanım (girir içəri, Heydərlə çıxır). Hacı, Nazlını bir fəndlə dilə tutdum, razı elədim. Amma, vallah, bir sözüm var, deməyə də qorxuram.

Hacı Həsən. De, sözün nədi, de.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, sən bilirsən yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər nisgil elədim ki, yazıq qıza toy çaldırmadıq. Sən dedin günahdı mən də bir söz demədim. Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmışıq, ancaq...

Hacı Həsən (arvadının sözünü kəsib). Hə, sözünü de, görüm. İndi elə o qalib ki, şeyxin hüsurunda evimizə bir toyçu da gətirək.

Kərbəlayı Fatma xanım. Vallah, mənim işim yoxdu, mən heç zad demirəm. Odu, öz qardaşın qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım hamısı tökülüb gəlib, yapışıblar yaxamdan ki, gərək oxuyub-çalan gələ.

Hacı Həsən. Sənə deyirəm axmaq-axmaq danışma. Hələ şeyx qalsın kənarında, kim görübdür ki, Hacı evində toy çalına?

Kərbəlayı Fatma xanım. Sən elə barı insafnan danış: məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadılar? Bə Hacı Mirtağıya nə deyirsən? Hazır toya çağırmışdılar. Toy səsindən məhəllə köçürdü. Elə bircə sənə gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Baxşəli oğlunu evləndirdi; indi bir soruş gör oxuyub çalan gətirmişdilər, ya yox? Elə dünyada bədbəxt bircə bizik? Nə zəhmətnən uşaq böyüdürük, amma evdən köçürdəndə elə köçürdürük ki, deyəsən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir. Mən demirəm adam çağır, demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanları as; ancaq deyirəm ki, yasa-yas deyiblər, toya da

toy. O yazıq qohum-qardaşlarımız da tökülüb gəliblər. Nə olu ki, heç olmasa, bircə saat çəpik çalalar, yazıq Nazlının da ürəyi açıla. Vallah, səhərdən indiyədək ağlıyır. Yad ki, deyil, sənə öz qızındı; gərək sənə də qızına yazığın gəlsin.

Hacı Həsən (bir az fikirdən sonra yavaş səslə). Yox, qızıma deyinən ki, ağlamasın. Mən razı olmanam ki, o ağlasın. Dur gedək, mən də onu dilə tutum. (Durur ayağa). Yox, yox, Nazlı qızım ağlamasın, dur gedək (çıkırlar).

Nökər Heydərlə girir içəri və onun dalınca iki qoca övrət. Sonra yenə ikisi-üçü və bu cür on beş-iyirmiyədək çarşovlu övrət çoxu qoca, pıçıl-daşa-pıçıl-daşa gəlib çökürlər bir tərəfdə. Əli çıxır. Cəlal ağzında konfet, gəlib durur qapıda, övrətlərə baxır. Övrətlərin heç biri dinmir və heç biri üzünü açmır. Cəlal bir az baxandan sonra soruşur:

Cəlal. Siz də toya gəlmisiniz?

Arvadlar dinməyib baxırlar Cəlala.

Həylə toya gəlibsinizsə, toy otağı bura deyil.

Arvadlar dinmirlər, ancaq başlarını bulayırlar. Sonra bir övrət alçaq səslə Cəlala dedi: «Gəlmişik şeyxə siğə olaq».

Cəlal (soruşdu). Siğə olaq nədir?

Övrətlər yavaşca gülüşürlər. Bir övrət cavab verir: «Gəlmişik şeyxə ərə gedək». Cəlal başlayır gülməyə və deyir.

Cəlal. Buy, bu qədər də arvad bir kişiyyə ərə gedər? (Gülüb qaçır eşiyyə).

Övrətlərin bir neçəsi də gülür. Mir Bağır ağa qapıdan içəri girib, övrətləri görüb, diksinən kimi olur. Sonra Fatma xanım başında çarşov; dalınca Mir Bağır ağa, girirlər içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, buyur gəl, get əyləş o tərəfdə.

Mir Bağır ağa dalını övrətlərə çöndərüb, gəlib əyləşir qabaqda, dalı övrətlərə tərəf. Kərbəlayı Fatma xanım övrətlərlə əyilib

pıçıldeşandan sonra Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, bu bacılar səndən təvəqqe eləyirlər, zəhmət çəkib şeyxə deyəsən ki, Allah rızası üçün adını qoysun biçarələrin üstünə ki, yazıqlar Allahın savabından binəsib olmasınlar.

Mir Bağır ağa (başıaşağı). Baş üstə, baş üstə. Deyərəm, əlbəttə, deyərəm. Çox gözəl işdir. Allah-taala həmişə belə bəndələrini dost tutar. Allah əcri-xeyir versin. Maşallah, maşallah, bacılar!

Çıtmıq səsi gəlir və sazəndə çalib-oxumağı eşidilir.

Mir Bağır ağa (təəccüblü başını qalxızıb, Fatma xanıma). Əmidostu, bu nə xəbərdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (arvadlara). Bir də, vallah, billah, hər kəs hər nə desə, yalandı. Hər kəsin alınına nə yazılıbsa, elə də olacaq. Yoxsa kimin ağına gələrdi bizim Nazlı şeyx kimi adama qismət olacaq.

Mir Bağır ağa (çox təəccüblü). Necə Nazlı, sizin Nazlı?

Kərbəlayı Fatma xanım. Nə bilim, ay ağa, bu gün Hacı Nazlıni verir qonağımıza.

Mir Bağır ağa (təəccüblü). Şeyx Nəsrollaha?

Kərbəlayı Fatma xanım. Bəli, cənab şeyxə.

Mir Bağır ağa (bir az fikir eləyib). Elə bu gün?

Kərbəlayı Fatma xanım. Yəni, vallah, ağa, mən Hacınin öhdəsindən gələ bilmirəm; deyirəm axı bu tələsikdə iş olmaz. Nə bilim, vallah, özüm də məəttəl qalmışam.

Mir Bağır ağa başını salıb aşağı, cibindən qırmızı güllü dəsmalını çıxarıb, basır üzünə və başını aşağı əyib, başlayır ağlamağa.

Hacı Həsən (qapıda görsənir). Fatma, bacıları apar o biri otağa; bura adam gələcək.

Kərbəlayı Fatma xanım və övrətlər durub gedirlər. Hacı Həsən və İsgəndər girirlər içəri. Hacı Həsən oturur və İsgəndər durur ayaq üstə.

Hacı Həsən (oğluna). İsgəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirsən ki, bacın Nazlı səni nə qədər

istəyir. Bugünkü gündə razı olma ki, mənim evimdə göz yaş tökülsün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu razı eləmişəm; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, gərək İsgəndər razı olsun. Bunu da sənə xəbər verirəm ki, razı oldun-olmadın, mənə heç təfavütü yoxdu. Məni sən o qədər incitməsən ki, mən səni daha adam yerinə qoymuram. İndi özün bil: əgər istəyirsən ki, uşağın qəlbi sıxılmasın, onu çağır bura və xoş dilnən onu danışdır. Qərəz, özün bil.

Mir Bağır ağa ağlaya-ağlaya Hacı Həsənlə çıxıb gedirlər. Sazəndənin çalib-oxumaq səsi gəlir. İsgəndər fikir eləyir. Nazlı qapıda görsənib, durur və dinmir.

Nazlı. Dadaş, qoy gəlim üzündən öpüm. (İstəyir gəlsin irəli. İsgəndər tez çəkilib, durur kənardə və dinməyib, baxır Nazlınin üzünə). Dadaş, sən Allah, məndən incimə!

İsgəndər. Həylə istəyirsən mən səndən inciməyim, dur orada və yerindən tərpənmə. (Bir qədər Nazlıya baxandan sonra əlini salıb, cibindən araş şüşəsini çıxarıb, istəyir başına çəkib içə. Nazlı onun yanına yeriyib, istəyir qoymaya. İsgəndər çox ucadan və hirsli «çəkil!» deyib Nazlıni elə bərk itələyir ki, qız dalı üstə yıxılır yerə. İsgəndər başlayır arağı içməyə və Nazlı ağlaya-ağlaya durur ayağa və qapıya tərəf gedir. İsgəndər: «puf» eləyib üzünü turşudur və nazlıya deyir). Dayan, dayan! Getmə! Sənə söz deyəcəyəm. (İkinci dəfə şüşəni başına çəkib içir və şüşəni qoyur cibinə. Sazəndənin çalib-oxumaq səsi gəlir. İsgəndər hamən səsi eşidib, başlayır yavaş-yavaş alçaqdan oxumağa; sonra dayanıb Nazlıya): Nazlı, mən ölüm bura gəl; gəl bura, gəl barışaq. İndi hər nə sözün var de. İndi mən sənə nökrəm, mən sənə qulam. Gəl, gəl barışaq. (Gedib Nazlıni qucaqlayır).

Məşədi Oruc (əlində teleqraf kağızı, kəhildəyə-kəhildəyə girir içəri və ucadan soruşur). Hanı Hacı əmi?

Onun dalınca anası yenə ağlaya-ağlaya girir içəri. Nazlı yox olur. Sonra kəhildəyə-kəhildəyə içəri girirlər. Hacı Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa, Heydər ağa və biz gördüyümüz adamların çoxu. Çox adam da otağa sığışmayıb durur qapıda. Adamlar kəhildəyə-kəhildəyə bir-birinin üzünə baxıb, bilmirlər nə qayırsınlar. Hacı Həsən içəri girib, çox təəccüb eləyib, mat qalır və adamlara üzünü tutub soruşur.

Hacı Həsən. Camaat, xeyir ola? Nə xəbərdir, nə var?

Məşədi Oruc (ağlaya-ağlaya). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilməyib.

İsgəndər xa... xa... xa!.. çəkib gülür və adamların içinə girib yox olur.

Hacı Həsən (Məşədi Oruca). Nə danışırısan, necə dirilməyib?

Adamların çoxu birdən. Bəli, bəli dirilməyib.

Hacı Həsən. A kişi, Allah rızasına, elə söz danışmayın. Elə şey olmaz və ola da bilməz.

Məşədi Oruc. Hacı əmi, vallah, belədi. Bu da teleqraf, al, oxut, gör nə yazılıb. (Ətəyi ilə gözünün yaşını silir və kağızı uzadır Hacı Həsənə). Hacı əmi, Kərbəlayı Fətullahdan kağız gəlmişdi ki, guya bu şeyx onu dirildib və özü də çıxıb gəlir. Mən də, özün bilirsən ki, Xorasana teleqraf eləmişdim ki, görüm Kərbəlayı Fətullah niyə yubandı. Teleqrafı da Hacı Məmmədəlinin üstünə göndərmişdim. Çünki dadaşım dirilsəydi, Hacı Məmmədəligildən savayı özgə yana getməzdi. İndi Hacı Məmmədəli yazır ki, siz dəli-divanə olmusunuz. Adam da məgər öləndən sonra dirilər?

Hacı Həsən (teli ala-ala). Necə?

İsgəndər adamların içindən xa... xa!.. çəkib gülür.

Hacı Həsən (Heydər ağaya). Ay Heydər ağa, Allah atana rəhmət eləsin, bir bizi başa sal görək, bu necə teleqrafdı? Axı, ağıl kəsmir ki, gözümüz ilə gördüyümüz işlərin hamısı yalan çıxsın. Biz ki, Allaha şükür, uşaq deyilik, dəli deyilik. Allaha şükür, şeyx cənablarının möcüzələrini burada olan adam hamısı gördü. Bəlkə teleqrafda səhv-zad var?

Hamı bir-birinə deyir: «Vallah, belə zad olmaz», «Xeyir, belə deyil», «Vallah, başa düşə bilmirəm».

Heydər ağa. Hacı Həsən ağa, mən teleqrafı diqqətlə oxumuşam. Telqrafda səhf yoxdur. Mən belə məsləhət görürəm, genə şeyxin özünə bu əhvalatı bildirəsiniz ki, görək sözü nədi və bu teli kim vura bilər və belə yalanı kim düzəldə bilər?

Hamı birdən. Bəli, bəli, yaxşı buyurur; şeyxin özünə demək lazımdır. (Hamı sakit olur).

Hacı Həsən. Vallah, doğrusu, adam utanır da şeyxə belə sözləri

deməyə. Doğrusu, mən bir az xəcalət çəkirəm. A kişi, vallah, ola bilməz. Burada bir özgə əməl var. qərəz ki, vallah, mən utanıram. Belə xəbəri mən şeyxə verə bilmənəm.

Hacı Baxşəli (Hacı Kərimə). Hacı Kərim ağa, sən yaxşısan, sən özün şeyxnən danış.

Hacı Kərim. Xeyr, xeyr, mən o qələti eləyə bilmənəm! (Hacı Kazıma). Hacı Kazım ağa, sən özün yaxşısan.

Hacı Kazım. Doğrusu mən şeyx cənablarından qorxuram. Qardaş, görmürsünüz ki, necə hirslidi? Elə çığırır ki, dam-daş titrəyir.

Mir Bağır ağa (qabağa yerişib). A kişi, burada, mən bilmirəm, nə çətin iş var? Şeyx Nəsrullah adamyeyən deyil ki! İstəyirsiniz mən bu saat gedim, hər nə sözlünüz var deyim. (Yavuqlaşır şeyxin qapısına).

Hamı. Çox əcəb! Çox əcəb! Allah atana rəhmət eləsin!

Hacı Həsən (yeriyib Mir Bağır ağanın qabağına). Ay ağa, sən Allah barı bir az ehtiyatlı ol. Genə hər nə deyəcəksən, bir az ədəbli de ki, şeyxi özümüzdən incitməyək.

Mir Bağır ağa (əli ilə şeyxin qapısını tıqqıldadır, hamı qorxub çəkilir kənara. Çoxları otaqdan çıxır. Mir Bağır ağa yenə qapını döyə-döyə çağırır). Cənab şeyx!

Hacı Həsən (kənardan qorxa-qorxa). Mir bağır ağa, gəl bir istixarə eləyək; bəlkə, heç şeyxi narahat eləməyimiz məsləhət deyil?

Mir Bağır ağa qulaq asmayıb, qapını dəxi bərk döyür. Hamı sakit olub, mat qalır. İsgəndər adamların içindən çıxıb, birdən gəlir və qapını təpəyilə bərk vurur. Qapı açılır, adamlar qorxularından qaçırar eşiyə və şeyxin otağının tamaşaçılara tərəf pərdəsi qalxır.

İKİNCİ PƏRDƏ

Şeyxin otağında bir kəs görsənmir. İsgəndər otağa girib, təəccüblə o tərəf-bu tərəfə baxıb, yavuqlaşır küncdə asılan pərdənin yanına və pərdənin kənarını qalxızib baxan kimi, pərdə dalında dörd nəfər qız başlayır ağlamağa.

İsgəndər (qızlardan soruşur). Hanı şeyx? (Qızlar cavab verməyib ağlayırlar).

İsgəndər (Şeyxi axtarmaq qəsdilə yenə o tərəf-bu tərəfə baxıb və

sonra pərdənin dalındakı qızlara baxıb, yenə soruşur). Bəs qonaqlar hara gediblər?

Qızlardan birisi (pərdənin dalından). Gecəynən şeylərini yığışdırıb dedilər: «gedirik hamama».

İsgəndər bir söz deməyib, qızların pərdəsini salıb, başanı aşağı salıb, bir qədər fikirli durur. Bu heyndə eşikdə qiylü-qal və qaçhaqaç qopur. Bir az da keçir, üç nəfər adam, müsafir paltarında, silahlı və toz-torpaqlı, çox hirsli girirlər qabaq otağa və ucadan soruşurlar. «Hanı o ölü dirildənlər?» Sonra müsafirlər və onların dalınca camaat girir şeyxin otağına. Müsafir və camaatdan bir neçəsi İsgəndərdən soruşurlar: «Hanı Şeyx Nəsrullah?» İsgəndər cavab verir ki, «qaçiblar». Müsafirlər və camaat ucadan soruşur: «Necə qaçiblar, hara qaçiblar?» Otağa böyük mərəkə düşür. Pərdə dalından qızlar başlayır ağlamağa. Adamların biri soruşur: «Hara qaçiblar?» biri: «Necə qaçiblar?» Biri deyir: «Nə vaxt qaçiblar?» Bir-iki kişi gəlib pərdənin dalından qızlardan soruşur: «Bala, niyə ağlayırsan? Bala qorxma» Adamlar qarışıb bir-birinə. Müsafirlerin biri üzünü camaata tutub deyir.

Müsafir. Ey müsəlman qardaşlar! Bir sakit olun; iki kəlmə sözü müzəddən eşidin; sonra siz də təklifimizi bilin; bizə də kömək eləyin. Biz İrəvan vilayətindənix və indi elə başa düşürük İsfahan lotuları bizim başımıza gətirəni, sizin də başınıza gətirib. Belə ki, bu haramzadalar yalandan adlarını müctəhid qoyub, gəlib bizim şəhərdə dörd gün qalıblar və min hiylə ilə gecədə bir qız alıb, kəbin altında qoyub, çıxıb qaçiblar. Aman günüdür, onlar qaçan yolu bizə nişan verin, tutaq və onların divanını eləyək.

Pərdə dalında qızlar yenə ağlaşırlar. Adamların bir neçəsi müsafirlerin qabağına düşüb və çoxusu onların dalınca qaçirlar və qaça-qaça çığırırlar.

Durmayın, durmayın! Qaçaq Culfa yoluna! Kərbəlayı Həsən! Məşədi Cəfər! Əli! Həsənqulu! Atları minin, durmayın, gedək o lotuları tapaq!

Adamların çoxu və müsafirlər qaçıb, çıxıb gedirlər.

İsgəndər (Şeyxin otağının ortasında durub, müsafirlerin sözlərini təkrar eləyib, öz-özünə deyir). Gecədə bir qız alıb, axırda qoyub qaçirlar. Xa... xa... xa!.. (Qah-qah çəkib gülür; sonra sakit olub fikirli, qızlara tərəf üzünü çöndərüb və yenə bir az fikirdən sonra qalan adamları eşik otaqdan bir-bir çağırır içəri). (Adamlara). Gəlin içəri, gəlin bura! Gəl, gəl! Yavuq gəl!? Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamınız gəlin içəri! Mən ölüm hamınız gəlin! Bax, belə! Keç! Keç! Sən də keç içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin (Bu sözləri deyə-deyə İsgəndər adamları, yığır şeyxin otağına). Di indi növbə mənimdir, qulaq asın; mən də bir-iki kəlmə söz danışım. (Hamı düzülüb və sakit dururlar və İsgəndər «sus» eləyib, gedir qızların pərdəsini çəkib qopardır, atır kənara. Camaat utandığından başını salır aşağı. Qızlar da utanıb, üzlerini əlləri ilə tuturlar və başlayırlar ağlamağa. İsgəndər üzünü tutur camaata).

İSGƏNDƏRİN NİTQİ

Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (ucadan) tuf sizin üzünüzlə! «Tüpürür camaata tərəf.» Hamı başını aşağı salıb dinmir). Bağışlayın, kefli İsgəndər bir az biədəbliyə eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çığırıp bağırırdılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: «Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!» (Üzünü qızlara tutub). Elədimi? Doğrumu deyirəm?

Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.

Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəriçəsindən mələkələrlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx nəsrullah ölümlərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəriçədən mələkə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın, və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondən ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında

öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razi olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: «Tuf sizin üzünüzlə!» (Bərk tüpürür).

Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif eləmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşuyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (əlini uzadıb cibindən araş şüşəsini çıxardı) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, isfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu araş şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araş içirdim.

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox, yox, o mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İsgəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-aləmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səsle cavab verir: «Ölülər». Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərdim ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səsle adlandırırlar: «Ölülər!» Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səsle deyəcəklər. «Ölülər»...

Musiqi

Dəxi bəsdı. Di gəlin qızlarınızı aparın analarının yanına. (Yapışır qızın birinin əlindən). Bu, kimin qızıdır?

Camaat içindən bir kişi yerişir qabağa.

Sənin qızındı? Di gəl apar.

***Kişi gəlib, yapışır qızının əlindən.
İsgəndər (o biri qızın əlindən yapışır, yenə soruşur). Bu kimin qızıdır?***

Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən və aparır. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İsgəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb, alçaqdan ağlaya- -ağlaya musiqinin səsle çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur. Axırncı qız yola düşəndə İsgəndər araş şüşəsini çəkir başına və boş şüşəni vurur yerə. Yavaş-yavaş pərdə yenir və musiqi çalınır.

A x ı r ı

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz	3
Koroğlu	5
Nədim.....	63
Molla Pənah Vaqif	81
Məhtumqulu.....	119
Mirzə Fətəli Axundzadə	147
Abay	177
Tofiq Fikrət	215
Mirzə Ələkbər Sabir	233
Cəlil Məmmədquluzadə	251
Mündəricat	318

**TÜRK XALQLARI
ƏDƏBİYYATI**

III cild

Yeni dövr

**Prof. Dr.
Nizami Cəfərov**

Naşiri
Nəşriyyatın direktoru
Mətbəenin direktoru
Texniki redaktoru
Kompüter dizaynı

Hikmət Hüseynov
Eldar Əliyev
Səhraf Mustafayev
Fərid Kərimov
Günay Yusifova

Yığılmağa verilib 28.04.2006. Çapa imzalanıb 06.01.2007.
Format 60x90 1/8. F.ç.v. 40. Ş.ç.v. 40.
Sifariş №122. Sayı 1000 nüsxə.

“Çaşıoğlu” mətbəəsi.
Bakı şəhəri, Mikayıl Müşfiq küçəsi, 2 a.
Tel. 447-49-71.